

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTA DOĞU COĞRAFYASI VE JEOPOLİTİĞİ ANABİLİM DALI

ŞEHİR COĞRAFYASI AÇISINDAN BAKÜ (AZERBAYCAN)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

GÜL ÖZTÜRK BALTACIOĞLU

İSTANBUL 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTA DOĞU COĞRAFYASI VE JEOPOLİTİĞİ ANABİLİM DALI

ŞEHİR COĞRAFYASI AÇISINDAN BAKÜ (AZERBAYCAN)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

GÜL ÖZTÜRK BALTACIOĞLU

Danışman:

Prof. Dr. MEHMET AKİF CEYLAN

İSTANBUL 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz Ortadoğu Coğrafyası ve Jeopolitiği Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi 506114009 no'lu Gül Öztürk BALTACIOĞLU'nun hazırladığı "**Şehir Coğrafyası Açısından Bakü (Azerbaycan)**" konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunması ve sözlü sınavı Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin 16. maddesi uyarınca **08.08.2019** tarihinde saat **10:00.**'da yapılmış sorulan sorulara alınan cevaplar sonucunda adayın tezinin **Kabulüne.....**' ne OYBİRLİĞİ/**GYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Mehmet Akif CEYLAN	Kabul	
Doç. Dr. Ali Osman KOCALAR	Kabul	
Doç. Dr. Mustafa SAĞDIÇ	Kabul	

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun **21.08.2019** tarih ve **2019/19-06** sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları
Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. İsmail Safa ÜSTÜN

-Tez Onayı 3 iş günü içinde ıslak imzalı 3 (üç) kopya halinde Enstitüye teslim edilmelidir.

ÖZET

Bu tez çalışmasında, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Bakü, şehir coğrafyası açısından incelenmiştir. Şehir ve yakın çevresinin doğal ortam özellikleri, şehrin konumu, kuruluşu ve gelişimi, gelişiminde etkili olan coğrafi faktörler ile şehrin geçmişten günümüze nüfus, yerleşme, fonksiyon ve alanları nispeten detaylı şekilde ele alınmıştır. Şehrin çeşitli sorunlarına da ayrı bir bölümde değinilmiştir.

Bakü, Asya'nın kalbi sayılan bir konumda kurulan kadim bir şehirdir. Önemli bir liman şehridir. Keza transit ticaret yollarının üzerinde bulunması, zengin petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olması vd. etkenler tarih boyunca istilalara uğramasına, Emevîler, Abbâsîler, Şirvanşahlar, Çarlık ve Sovyet Rusya gibi birçok devletin egemenliğinde kalmasına neden olmuştur. Bundan dolayı şehrin nispeten uzun gelişim süreci de bazı dönemlere ayrılmıştır.

Şehrin nüfusu 2018 verilerine göre 2.262.600 milyondur. Yüzölçümü 2,14 bin km² olup km²'ye 1.057 kişi düşmektedir. Kafkasya'daki üç başkent arasında Bakü, en yüksek nüfusa sahip şehirdir ve nüfusu Tiflis ve Erivan'ın toplamından fazladır. Bağımsızlık (18 Ekim 1991) sonrasında hükümetin öncelikli yaklaşımı sonucu yeni yapılaşmalarla şehrin genel görünümü değişmeye başlamış, yatay yönde hızlı gelişmesiyle birlikte yakında bulunan birçok yerleşim birimi de şehirle bütünleşmiştir. Bu bağlamda özellikle Abşeron Yarımadası'nda bulunan hemen bütün yerleşim birimleri, idari, ulaşım, ekonomik ve kültür vb. fonksiyonlar bakımından Bakü şehrinin bir parçası haline gelmiştir.

Bakü, çok fonksiyonlu (idari, ulaşım, sanayi, ticaret, turizm, kültür vd.) bir şehirdir. Eskiden beri önemli idari fonksiyonları üstlenmiştir. Şehir ülkenin en önemli eğitim, öğretim ve kültür merkezidir. Ülkedeki okulların, özellikle üniversitelerin (âli mekteplerin) büyük bir bölümü Bakü'de yer almaktadır. Aynı şekilde ülkedeki sanayi kuruluşlarının ve fonlarının % 65-70'i Bakü'de toplanmıştır. Şehir turizm bakımından da önemli doğal ve beşeri çekiciliklere sahiptir. Yine yakın dönemde çok sayıda konaklama tesisleri inşa edilmiştir.

Özellikle son ikiyüz yıllık dönemde Bakü, petrol ve doğalgazın şekillendirdiği bir şehir durumundadır. Bu nedenle gelişiminde doğal kaynakların etkisi yadsınamaz boyutlardadır. Hazar Denizi'ndeki petrol ve doğalgaz yataklarının önemli bir kısmına sahip olması, bunların günümüzde çok sayıda uluslararası projelerle değerlendirilmeye çalışılması, şehrin bölgesel ve küresel önemini daha da artırmaktadır. Bütün bu özellikleri ile Bakü, tarihin her döneminde uluslararası mücadelenin de yaşandığı bir saha olagelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bakü Şehri, Şehir Coğrafyası, Şehirleşme, Şehir fonksiyonları, Doğal Kaynaklar, Yerleşme Tarihi.

ABSTRACT

In this thesis, Baku, the capital of the Republic of Azerbaijan, is researched in terms of urban geography. Natural environment characteristics of the city and its environs, location, establishment and development of the city, geographical factors affecting its development, population, settlement, functions and areas of the city from past to present are discussed in detail. The various problems of the city are also mentioned in a separate section.

Baku is an ancient city established in the location that is accepted as the heart of Asia. It is an important port city. Likewise, the city's being on the transit trade routes, having rich oil and natural gas reserves and other factors caused invasions throughout the history, and it stayed under the rule of many states such as Umayyads, Abbasids, Shirvanshahs, Tsarist and Soviet Russia. Therefore, the relatively long development of the city is divided into some periods.

The city's population is 2,262,600 million according to data in 2018. The area is 2,14 thousand km² wide and there are 1,057 people per km². Among the three capitals in the Caucasus, Baku is the city with the highest population and its population is bigger than the sum of Tbilisi and Yerevan. After the independence (October 18, 1991), the government's priority approach started to change the general outlook of the city with new constructions and with the rapid development in horizontal direction, many nearby settlements were integrated with the city. In this context, almost all settlements in the Absheron Peninsula, its administrative, transportal, economical and cultural functions, etc. have become a part of the city of Baku.

Baku is a multifunctional city (administrative, transportation, industry, trade, tourism, culture, etc.). It has assumed important administrative functions since the past. The city is the most important educational, training and cultural center of the country. Most of the schools in the country, especially the universities (âli schools), are located in Baku. Likewise, 65-70 % of the industrial enterprises and funds in the country are concentrated in Baku. The city also has important natural and anthropic attractions in

terms of tourism. Many tourist accommodation facilities have been built in the near future.

Especially in the last two hundred years, Baku is a city shaped by oil and gas. Therefore, the influence of natural resources in its development is undeniable. Possessing a significant portion of the oil and gas deposits in the Caspian Sea and trying to evaluate them with numerous international projects further enhance the regional and global importance of the city. With all these features, Baku has become an area where international struggle is experienced in every period of history.

Keywords: Baku City, Urban Geography, Urbanization, City functions, Natural Resources, Settlement History.

ÖNSÖZ

Azerbaycan'ın başkenti Bakü, Abşeron Yarımadası'nda, Hazar Denizi'nin batı kıyısında yer almaktadır. Ülkenin en önemli sanayi, ticaret ve kültür merkezi olmasının yanı sıra en önemli liman şehridir. Bulunduğu konum ve tarihi geçmişiyle sadece ülkenin değil aynı zamanda Kafkaslar'ın da en büyük ve en önemli şehridir. Kurulduğu günden bu yana pek çok medeniyete ev sahipliği yapan bu kadim şehir tarihi geçmişi, doğal ve beşeri güzellikleri, coğrafi ve stratejik konumu, zengin doğal kaynakları itibari ile şüphesiz gelişmeye devam ederek gelecekte de varlığını sürdürecektir.

Araştırma sahasının yurtdışında bulunması, şehirde kalma süresinin sınırlı olması ve bir takım verileri temin etmede zorlukların yaşanması gibi çeşitli nedenlerden dolayı çalışmanın hazırlanışı meşakkatli olmuştur. Çalışmada Azerice yazılmış kaynaklardan büyük ölçüde istifade edilmiştir. Kaynaklara ulaşmada Bakü'de yer alan kütüphanelerden, Bakü Devlet Üniversitesi'nden, Milli İlimler Akademisi'nden ve bazı devlet kuruluşlarından faydalanılmıştır. Bunlarla birlikte internet ortamındaki çalışmalara ve ülkemizdeki kaynaklara da başvurulmuştur.

Bu çalışmanın hazırlanması sürecinde bana yol gösteren ve görüşleriyle katkıda bulunan danışmanım ve değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Akif Ceylan'a çok teşekkür ederim. Marmara Üniversitesi'nde gördüğüm lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca üzerimde emeği olan tüm hocalarıma, uzakta olsalar da her zaman yanımda varlıklarını hissettiğim günlere gelene kadar bana olan güvenlerini ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen annem ve babama, sevgisini her daim hissettiğim kardeşime ve çalışmamın her safhasında maddi manevi desteğini esirgemeyen eşim Süleyman'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca gerek misafirperverliği gerekse bazı kaynakların temini hususunda büyük katkıları olan Bakü Devlet Üniversitesi Coğrafya Fakültesi hocalarından sayın Prof. Dr. Magsad Gojamanov'a teşekkürü bir borç bilirim.

İstanbul, 2019

Gül Öztürk Baltacıoğlu

İÇİNDEKİLER	Sayfa No
ÖZET	I
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ	V
ŞEKİLLER	IX
GRAFİKLER	IX
TABLOLAR	IX
HARİTALAR	X
FOTOĞRAFLAR	XI
GİRİŞ	1
1. Araştırma Sahasının Yeri, Sınırları ve Bazı Özellikleri.....	1
2. Araştırmanın Konusu, Kapsamı ve Amacı	3
3. Malzeme ve Yöntem	3
4. Önceki Çalışmalar.....	4
BİRİNCİ BÖLÜM	6
BAKÜ VE YAKIN ÇEVRESİNİN DOĞAL ORTAM ÖZELLİKLERİ	6
1.1. Jeomorfolojik Özellikler	6
1.2. İklim Özellikleri.....	7
1.3. Hidrografik Özellikler.....	9
1.4. Bitki Örtüsü.....	12
İKİNCİ BÖLÜM	13
BAKÜ ŞEHRİNDE YERLEŞMENİN KURULUŞU VE GELİŞİMİ	13
2.1. Bakü Adının Kökeni ve Anlamı.....	13
2.2. Şehrin Kuruluşu	16
2.3. Kuruluşundan İslami Döneme Kadar Bakü	20
2.4. Emevîler ve Abbâsîler Dönemi.....	21
2.5. Şirvanşahlar Dönemi.....	23
2.6. Çarlık Rusya Dönemi.....	29
2.7. Sovyet Rusya Dönemi.....	35
2.8. Azerbaycan'ın Bağımsızlığı Sonrasında Bakü Şehri	41
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	49
BAKÜ ŞEHRİNİN NÜFUS ÖZELLİKLERİ	49
3.1. Nüfusun Gelişimi	49

3.2. Nüfus Hareketleri (Göçler)	52
3.3. Nüfusun Özellikleri.....	57
3.3.1. Nüfusun Cinsiyet Yapısı.....	57
3.3.2. Nüfusun Yaş Yapısı.....	59
3.3.3. Dini Yapısı.....	64
3.3.4. Nüfusun Diğer Özellikleri	64
3.4. Nüfus Yoğunluğunun Dağılışı	65
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	68
ŞEHRİN FONKSİYONEL ÖZELLİKLERİ VE FONKSİYON ALANLARI.....	68
4.1. Bakü Şehrinin Genel Fonksiyonel Yapısı.....	68
4.2. Sanayi Fonksiyonu.....	69
4.3. Ticaret Fonksiyonu	79
4.4. Ulaşım Fonksiyonu	82
4.4.1. Kara ve Demiryolu Ulaşımı.....	83
4.4.2. Deniz Ulaşımı.....	89
4.4.3. Hava Ulaşımı.....	91
4.4.4. Petrol ve Doğalgaz Boru Hatları	92
4.5. İdari Fonksiyon	100
4.6. Bakü Şehrinde Sosyal ve Kültürel Fonksiyonlar	105
4.6.1. Eğitim Hizmetleri	106
4.6.2. Sanat ve Diğer Kültürel Hizmetler	114
4.6.3. Dini Hizmetler	124
4.6.4. Sağlık Hizmetleri.....	127
4.7. Turizm Fonksiyonu	130
4.8. Tarım Fonksiyonu	147
BEŞİNCİ BÖLÜM.....	152
BAKÜ ŞEHRİNİN BAŞLICA ALT YAPI SORUNLARI	152
5.1. Hava Kirliliği	152
5.2. İçme ve Kullanma Suyu Sorunu	158
5.3. Kanalizasyon ve Sıvı Atıklar	160
5.4. Katı Atıklar ve Çöpler.....	164
5.5. Şehir İçi Ulaşım ve Trafik Sorunu	166
5.6. Yapılaşma ve Gecekondu Sorunu	172

SONUÇ VE ÖNERİLER.....	178
KAYNAKÇA.....	186

ŞEKİLLER

Sayfa No.

Şekil 1: Bakü'nün 1683'te tamamen surların içinde yer aldığı görülür.	27
Şekil 2: Bakü şehrinin 1769 yılındaki yerleşim sahası.....	28
Şekil 3: Bakü'ye ait rüzgârgülü (Kaynak: İbrahimova, 2013: 52).	153
Şekil 4: Kükürt dioksitin (SO ₂) ortalama konsantrasyonunun şehirdeki dağılışı.	155

GRAFİKLER

Sayfa No.

Grafik 1: Bakü Şehrinin Nüfus Gelişimi (2011-2018).	51
Grafik 2: Bakü şehrine ait 2009 yılı nüfus piramidi (Bin Kişi).	62
Grafik 3: Bakü şehrine ait 2018 yılı nüfus piramidi.	63
Grafik 4: Bakü'de Doktor, Sağlık Çalışanı ve Hasta Yatağı Sayısı (2011-2017).	130
Grafik 5: Bakü'de zararlı maddelerin ortalama konsantrasyonları (2012-2016).	156

TABLolar

Sayfa No.

Tablo 1: Bakü Meteoroloji İstasyonunda Ortalama Sıcaklık (°C) Değerleri (1975-2004).	8
Tablo 2: Bakü Meteoroloji İstasyonuna Ait Aylık Ortalama Yağış Değerleri (mm).	8
Tablo 3: Bakü Şehrinin Nüfus Gelişimi (2011-2018).	50
Tablo 4: Bakü'nün 2018 Yılı Nüfusunun İlçelere Dağılışı.	52
Tablo 5: Bakü'de Nüfusun ve Etnik Grupların Değişimi (Bakü'ye bağlı kasaba ve köyler hariç).	55
Tablo 6: Bakü Şehrinde Doğum ve Ölüm İstatistikleri (2011-2017).	57

Tablo 7: Bakü Şehir Nüfusunun Cinsiyete Göre Dağılımı (2011-2018).	59
Tablo 8: Bakü’de 2009 Yılında Nüfusun Yaş Gruplarına Dağılımı (Bin Kişi).	62
Tablo 9: Bakü’de 2018 Yılında Nüfusun Yaş Gruplarına Dağılımı.	63
Tablo 10: Bakü’de Evlenme ve Boşanma Sayısı (2011-2017).	65
Tablo 11: Bakü’de Nüfus Yoğunluğunun Dağılışı (2009 ve 2014).	66
Tablo 12: 1876 Yılında Bakü ilçelerinde kullanılan petrol kuyularının sayısı.	77
Tablo 13: Bakü Büyükşehir Sınırları İçinde İlçelerin Kuruluş Tarihi.	102
Tablo 14: Bakü’de Okul Öncesi Eğitim Kurumları İstatistikleri (2011-2018).	108
Tablo 15: Bakü’de Ortaöğretim Kurumları ve Öğrenci Sayıları (2017-2018).	110
Tablo 16: Bakü’de Başlıca Sosyal ve Kültürel Hizmetler (2014-2018).	116
Tablo 17: Bakü Şehrinde Hastane ve Hastane Yatak Sayıları (2011-2017).	129
Tablo 18: Bakü Şehrinde Kişi Başına Düşen Sağlık Personeli Sayısı (2011-2017). ...	129
Tablo 19: Bakü’de Üretim İhtiyaçları İçin Su Kullanımı (2002-2017).	161
Tablo 20: Bakü’de Arıtılmamış Atık Su (2002-2017).	162
Tablo 21: Bakü’de Yıllara Göre Araç Sayıları (2005-2017).	167

HARİTALAR

Sayfa No.

Harita 1: Abşeron Yarımadası ve Bakü şehrinin konumu.	1
Harita 2: Bakü için yapılan A.P. Ivanisky Şehir Planı (1924 - 1927).	38
Harita 3: Bakü şehrinin tarihi nüvesi ve yakın çevresinde başlıca fonksiyon alanları..	47
Harita 4: Bakü şehir içi ulaşımında önemli bir yere sahip olan metro şebekesi	85
Harita 5: Kars-Tiflis-Bakü Demiryolu Hattı	87
Harita 6: Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı geçiş güzergâhı.	95

Harita 7: Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP)’nın geçtiği ülkeler. 99

Harita 8: Bakü’de trafiğin en yoğun olduğu bazı cadde ve sokaklar (Kırmızı renkli).169

FOTOĞRAFLAR

Sayfa No.

Fotoğraf 1: Bakü bölgesinde Gobustan “çamur volkanları”ndan bir görünüş. 7

Fotoğraf 2: Büyükşor Gölü kıyısından bir görünüm. 10

Fotoğraf 3: Masazır Gölü ve kıyısı. Arka planda yapılaşmalar görülür. 11

Fotoğraf 4: Bakü’nün tarihi nüvesi olan İçerişehir ve Kız Kalesi. 19

Fotoğraf 5: Bakü’de Kruşevka denilen Sovyet tarzı konut yapıları. 40

Fotoğraf 6: Bakü şehrinin modern yüzü – Alev Kuleleri (Alov Qüllələri). 44

Fotoğraf 7: Günümüzde Bakü şehrinden bir görünüm. 46

Fotoğraf 8: Göçler ve diğer sebeplerle ortaya çıkan konut ihtiyacını karşılamaya yönelik yeni yapılaşmalar. 53

Fotoğraf 9: Bakü’de 2012 yılında faaliyete geçen bir çimento fabrikası (Holcim). 72

Fotoğraf 10: Surahan’da faal olan eski petrol kuyularından biri. 75

Fotoğraf 11: Hazar Denizi üzerindeki petrol platformu. 76

Fotoğraf 12: Bakü şehrinin en büyük hayvan pazarı. 81

Fotoğraf 13: Hazar sahilindeki AVM’lerden biri; Park Bulvarı. 82

Fotoğraf 14: Bakü otobüs terminali (Bakı Beynəlxalq Avtovağzalı). 83

Fotoğraf 15: Bakı Dəmir Yolu Vağzalı (İstasyonu) şehrin önemli değerlerinden biridir. 86

Fotoğraf 16: Bakü uluslararası deniz ticaret limanı. 89

Fotoğraf 17: Bakü yat limanından bir görünüm. 91

Fotoğraf 18: Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisi Binası.....	104
Fotoğraf 19: Bakü’de Azadlık Meydanı’ndaki tarihi Hükümet Binası.	104
Fotoğraf 20: Bakü Devlet Üniversitesi’nin yerleşke girişi.....	111
Fotoğraf 21: Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (Bakü).....	112
Fotoğraf 22: Bakü’de mimarisiyle dikkati çeken Haydar Aliyev Kültür Merkezi.....	117
Fotoğraf 23: Azerbaycan Devleti Akademik Milli Dram Tiyatrosu.....	118
Fotoğraf 24: Bakü Devlet Akademik Opera ve Bale Tiyatrosu.	119
Fotoğraf 25: Surahanı kasabasında Zerdüştlük dininin Ateşgahı.....	125
Fotoğraf 26: Bakü Şehitliği (Şehitler Hıyabanı) içindeki Şehitlik Camii.	126
Fotoğraf 27: Bakü’nün Abşeron bölgesinde bulunan otellerden biri.	132
Fotoğraf 28: Bakü’nün tarihî merkezi olan İçerişehir’deki Kız Kalesi.	134
Fotoğraf 29: Mugham Merkezi ve Azerbaycan Halı Müzesi’nin orta meydanında bulunan Behram Gur Anıtı.	139
Fotoğraf 30: Katlanmış bir halı şeklinde tasarlanan Bakü Halı Müzesi.....	139
Fotoğraf 31: Azerbaycan Milli Edebiyat Müzesi.	141
Fotoğraf 32: Bakü Bulvarı olarak da bilinen Deniz Kenarı Milli Parkı bir gezi yeridir.	144
Fotoğraf 33: Bakü Bulvarı olarak da bilinen Deniz Kenarı Milli Parkı bir gezi yeridir.	144
Fotoğraf 34: Bakü ve Kafkasya cephesinde şehit olan Türk askerleri anısına şehre hâkim bir tepe üzerinde yapılmış şehitlik.	145
Fotoğraf 35: Bakü şehir merkezine yaklaşık 30 km uzaklıkta bulunan Yanardağ Milli Parkı’ndan bir görünüm.	146
Fotoğraf 36: Bakü şehrinin yakın çevresindeki modern sera alanlarından biri.....	150

Fotoğraf 37: Bakü şehrinin yakın çevresinde yapılan küçükbaş hayvancılık faaliyetleri.	150
Fotoğraf 38: Karadağ yakınlarındaki güneş panelleri.	157
Fotoğraf 39: Bakü Şehir Halkası Pisti – Pistin İçerişehir tarafından bir görünüşü.	168
Fotoğraf 40: Azneft Meydanı, şehir içi trafiğin en yoğun olduğu yerlerden biridir....	171
Fotoğraf 41: Bakü Devlet Üniversitesi'nin bulunduğu Bahtiyar Vahapzade Caddesi'nde eğitim öğretim döneminde oluşan trafik yoğunluğu.....	172
Fotoğraf 42: Bakü'de Şanxay olarak bilinen bölgedeki yıkılan kaçak konutlar.....	174
Fotoğraf 43: Bakü şehri çevresindeki gecekondu yapılaşması.....	175

GİRİŞ

1. Araştırma Sahasının Yeri, Sınırları ve Bazı Özellikleri

Araştırma sahasını oluşturan tarihi Bakü şehri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkentidir. Matematik konumu itibariyle kabaca $49^{\circ} 52' 3''$ doğu boylamı ile $40^{\circ} 26' 6''$ kuzey enleminde bulunur. Hazar Denizi'nin batı kıyısında, Abşeron (Farsca ab; su, şor; tuzlu; tuzlu sulu yer) Yarımadası'nın büyük bir bölümünü (arazinin % 90'ını) kaplayan şehrin yerleşim sahası, adı geçen denizin kıyısı boyunca güneydoğuya doğru Şirvan Düzlüğü'ne kadar uzanan bir bölgede yer alır (Harita 1). Şehrin de bulunduğu yarımadanın kuzey kısmı çamur volkanları ile Büyükşor, Bülbüle ve Masazır gibi tuzlu göllerle kaplıdır. Kafkasların da en gelişmiş kadim şehirlerinden olan Bakü'nün yüzölçümü yaklaşık $2,14 \text{ km}^2$ olup, toplam ülke alanının % 1,9'nu oluşturur. Bakü genellikle düz bir rölyefe sahiptir. Şehir, tarihi nüveden Bakü Körfezi'ne doğru hafif eğimli yüzeyler üzerindedir ve Hazar Denizi kıyısındaki kesimi deniz seviyesinden yaklaşık -28 m aşağıdadır.

Harita 1: Abşeron Yarımadası ve Bakü şehrinin konumu.

(Kaynak: Memmedov ve Elizade, 2015: 16)

Şehrin nüfusu 2018 verilerine göre, 2.262.600 kişiden oluşur. Kafkasya'daki üç başkent arasında Bakü, en yüksek nüfus değerine sahip şehirdir ve nüfusu Tiflis ve Erivan'ın toplamından daha fazladır. Bakü'nün 12 idari bölgesi (rayon) vardır. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi verilerine göre, bu 12 idari bölge; Binegedi, Karadağ, Hazar, Sebail, Sabuncu, Surahani, Nerimanov, Nesimi, Nizami, Hatai, Pirallahi ve Yasamal'dır.

Bakü'nün tarihi çok eski devirlere kadar uzanmaktadır. Fakat Bakü'nün ilk olarak ne zaman insanlar tarafından bir yaşam alanı olarak benimsendiği ve şehir tarihinin ne kadar eskiye gittiği, arkeolojik araştırmaların yetersiz olması ve erken dönemlere dair kaynakların azlığı dolayısı ile şimdiye kadar tam olarak ortaya konulamamıştır. Şehrin ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmese de Bakü'de bulunmuş olan V. ve VII. yüzyıllara ait Sasani hazinesi, o devirde bu sahalarda yaşamın olduğunu göstermektedir. Keza Abşeron arazisinde elde edilen arkeolojik buluntular da buranın eski yaşam yeri olduğunu ispatlamıştır.

Tarih boyunca Güney Kafkasya ülkelerinden kuzeyde Rusya'ya, doğuda Orta Asya ve Hindistan'a güneyde ise İran'a giden kervan ve deniz yollarının üzerinde olan Bakü, coğrafi konumu ve körfezi dolayısı ile bir liman şehri olarak gelişmeye müsait olmuştur. Bakü, günümüzde ülkenin en önemli sanayi, ticaret ve kültür merkezi olmasının yanı sıra en önemli liman şehirlerinden biridir. Bu özellikleri neticesinde Bakü sadece Azerbaycan'ın değil, bütün Batı ve Güneybatı Asya'nın kadim şehirlerinden biri olarak önemli iktisadi ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir.

Bakü ismi, en genel bilinen anlamı ile Farsça'da "*rüzgârların şehri*" anlamına gelen "*bad kupe*" sözcüklerinden türetilmiş bir isimden oluştuğu bilinir. Hazar Denizi üzerinden ayda birkaç kez şehre uğrayan Hazri rüzgârlarının da şehrin ismine katkısı olduğu düşünülür. Bugün Bakü şehri, başka bölgelerde bulunan metropoller gibi yeniyle eskinin, zenginlikle yoksulluğun harmanlandığı ancak insanının da bir o kadar yardımsever ve hoşgörülü olduğu bir şehirdir. Surların çevresinde körfezi çevreleyen tepelerin yamaçlarında planlı ve muntazam caddeleriyle, modern binaları ve geniş park ve bahçeleriyle güzel bir görünüm arz etmektedir.

2. Araştırmanın Konusu, Kapsamı ve Amacı

Bu çalışmanın konusunu, şehir coğrafyası bakımından geçmişten günümüze Azerbaycan'ın başkenti olan Bakü şehri oluşturmaktadır. Çalışmada şehrin kuruluşu, gelişimi, nüfus, ekonomik ve fonksiyonel özelliklerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca şehrin alt ve üst yapı sorunlarına da değinilmiş ve bazı önerilerde bulunulmuştur.

Araştırma konusu ve sahasının seçiminde, Batı ve Güneybatı Asya ülkeleri içinde önemli bir yeri olan Bakü şehri hakkında coğrafi çalışmaların yetersiz olması etkili olmuştur. Keza şehirle ilgili mevcut çalışmaların kapsam itibariyle belirtilen amaçlarla doğrudan örtüşmemesi de göz önünde bulundurulmuştur.

3. Malzeme ve Yöntem

Araştırmanın ilk aşamasını konu ve sahanın seçimi oluşturmuştur. Bu bakımdan konunun Ortadoğu Coğrafyası ile ilgili olması ve araştırılacak sahanın ise daha önce çalışılmamış olmasına dikkat edilmiştir. Bu aşamalardan sonra konu ile ilgili sahaya dair daha önce yapılan çalışmaları tespit etmek için literatür araştırması yapılmıştır. İlgili verilerin bir kısmı internet ortamından online olarak doğrudan temin edilmiştir.

Diğer taraftan Bakü'ye planlı bir ziyarette bulunulmuştur. Şehirde arazi çalışmaları yapılmış; gerekli yerlerde fotoğraflar çekilerek saha yerinde doğrudan incelenmiştir. Bunun yanı sıra Bakü Devlet Üniversitesi Coğrafya Fakültesi Coğrafya Bölümü'ne gidilerek ilgili hocalarla görüşülmüş ve konumuzla ilgili bilgiler alınmıştır. Bir hocanın (Prof. Dr. Magsad Gojamanov) yardımı ile Azerbaycan Milli İlimler Akademisi'ne ziyarette bulunulmuş ve araştırma konumuzla ilgili bazı kaynaklar temin edilmiştir.

Bakü'de 1945'te eğitim hayatına başlayan Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, aslında 1920'de kurulan Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin bir parçası olarak derin bir geçmişe sahiptir. Azerbaycan Devlet Üniversitesi bünyesinde bilimsel araştırmalara yönelik çalışmalar yapan bir ilim cemiyetidir. Bu nedenle çalışmamızda önemli bir yere sahip olmuştur.

Daha önce ülkemizde yapılan bazı şehir etütleri incelenmiş ve bu doğrultuda Bakü ile ilgili bir tez planı oluşturulmuştur. Bu plan dâhilinde giriş kısmında araştırma sahasının yeri, sınırları ve bazı özelliklerine; araştırma konusu, kapsamı ve amacına; malzeme ve yönteme değinilmiştir. Birinci bölümde, Bakü şehri ve yakın çevresinin fiziki coğrafya özellikleri üzerinde durulmuş, yerleşmenin gelişimi üzerinde doğal coğrafi faktörlerin etkisi açıklanmaya çalışılmıştır.

Kafkasların en büyük şehri olan Bakü'nün tarihi çok eski dönemlere kadar dayanmaktadır. Bu nedenle ikinci bölümde şehrin yerleşme tarihine yer verilmiş ve kuruluşundan başlayarak şehir çeşitli dönemlere ayrılarak ele alınmıştır. Araştırmanın üçüncü bölümünde ise şehrin nüfus özellikleri üzerinde durulmuş; nüfusun gelişimi, göçler, nüfusun özellikleri (cins, yaş, eğitim durumları) ve nüfus yoğunluğunun dağılışı hakkında bilgiler verilmiştir. Dördüncü bölümde şehrin fonksiyonel özellikleri ve fonksiyon alanları nispeten detaylı bir şekilde incelenmiştir. Şehrin sanayi, ticaret, ulaşım, petrol ve doğalgaz boru hatları ve idari fonksiyonunun yanı sıra şehir bölgesinde önemli bir kültür ve eğitim merkezi olduğundan dolayı sosyal-kültürel fonksiyonlar ve turizm fonksiyonu da detaylı olarak ele alınmıştır. Araştırmanın son kısmı olan beşinci bölümde ise hızla büyüyen şehrin alt yapı ve üst yapı gibi başlıca sorunlarına yer verilmiştir.

4. Önceki Çalışmalar

Bakü şehri, bulunduğu bölge ve Dünya açısından çok önemli olmasına karşın maalesef Türkçe yazılan eserler az ve coğrafi çalışmalar çok yetersizdir. Mevcut coğrafi çalışmalar ise araştırma konusunu doğrudan kapsamamaktadır. Bakü hakkında yazılan konuyla ilgili bazı eserlerden aşağıda kısaca bahsedilmiştir.

Aşurbeyli (2017)'nin *Bakü Şehrinin Tarihi* (Teas Press Neşriyyat Evi, Bakü) adlı eseri beş bölümden oluşmaktadır. Esere bir bütün olarak bakıldığında, VII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar olan süreçte Bakü'nün siyasi, idari, iktisadi, sosyo-kültürel hayatı ele alınarak şehrin gelişimine olan etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu gelişimde özellikle şehirdeki petrol varlığının etkisi üzerinde de durulmuştur. Eser, Rusça'dan

Türkçe'ye Azerbaycanlı bir akademisyen olan Rus Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Sevinç Üçgül tarafından çevrilmiştir.

Hasanlı (2015), *Turizmin Bakü'de Yerel Halk Tarafından Algılanması* (Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara) konusunda hazırladığı tezde, Bakü turizmine kaynak oluşturan doğal, tarihi, kültürel değerlerin korunmasıyla birlikte Bakü turizminde sürdürülebilirliğin sağlanması amacıyla şehirde yaşayan yerel halkın turizme bakış açısını incelemiştir.

İbrahimova (2013), *Bakü Hava Kirlenmesinde SO₂'nin Rolü ve Meteorolojik Olaylarla İlişkisinin Araştırılması* (Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya) çalışmasında, Bakü şehrinde havada bulunan ve hava kirliliğini oluşturan başlıca kirleticilerden kükürt dioksit (SO₂) konsantrasyonlarının meteorolojik faktörlerden sıcaklık, nem, basınç, yağış ve rüzgâr arasındaki ilişkiyi ele almıştır.

Uzun (2006), *Bakü'nün İklimi* (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul) konulu tezinde Bakü'nün iklim özellikleri ve iklimin çevre üzerindeki etkilerinden bahsetmiştir.

Valişov (2008), *Bir İslam Şehri Bakü* (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya) başlıklı çalışmasında, Bakü'nün bir şehir olarak ortaya çıkmasında İslâm dininin rolü ve bu rolün belirleyici etkileri üzerinde durmuştur.

Ataşer ve Sayfutdinova (2014), *Türk Dünyası Başkentleri* (Edit. M. A. Yılmaz, A.Ç. Çolpan Kavuncu, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara) adlı çalışmada bir bölüm olarak Bakü şehrinin gelişimini çeşitli dönemlere ayırarak daha çok siyasi tarih açısından incelemişlerdir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BAKÜ VE YAKIN ÇEVRESİNİN DOĞAL ORTAM ÖZELLİKLERİ

1.1. Jeomorfolojik Özellikler

Bakü şehri, Hazar Denizi'nin (coğrafi anlamda göldür) batı kıyısında, Abşeron Yarımadası'nın güney kısmında kabaca hilal görünümlü korunaklı bir körfezin etrafında kurulmuştur. Şehir, Hazar Denizi kıyılarından batıya doğru hafifçe yükselen, Kuaterner alüvyonları ve Neojen yaşlı kayalardan (kalker, andezit, liparit vd) oluşan plato görünümündeki yer yer engebeli bir rölyef üzerinde gelişmiştir. Bakü'nün batı bölümü senklinal strüktürler nedeniyle daha dik hatta bazı yerlerde oldukça engebeli bir rölyefe sahiptir. Zaten bu bölümde güneydoğuya doğru tedricen alçalmış olarak devam eden Büyük Kafkas Dağları'nın güneydoğu uzantıları yer almaktadır.

Yukarıda inceleme sahasının coğrafi konumunda da belirttiğimiz gibi Bakü şehrinin bir kısmı ise deniz seviyesinin altında yer almakta ve bu kısımda denizden karaya doğru devam eden taraçalar bulunmaktadır (Uzun, 2006: V). Dolayısıyla liman ve şehrin yerleşim sahasının önemli bir kısmı da bu alçak kıyı taraçaları ve düzlükleri üzerinde gelişmiştir.

Bakü çevresinde dikkati çeken rölyef örneklerinden biri de “*çamur (balçık) volkanları*”nın varlığıdır (Koçman ve Diğerleri 1994: 27). Dünya'da bilinen 2000'den fazla balçık volkanından 344'ü Azerbaycan'da bulunur. Azerbaycan'da balçık volkanlarının en geniş yayıldığı alan ise Abşeron Yarımadası, Şamahı-Gobustan (Fotoğraf 1), Aşağı Küryan Çöküğü, Bakü takımadalarında ve Gürcistan sınırındadır (www.turktoyu.com Erişim: 15.04.019). Balçık volkanlarının tüm çeşitleri (faaliyette olan, sönmüş, gömülmüş, petrol çıkaran, sualtı, ada volkanları) mevcuttur.

Bakü çevresinde dikkati çeken rölyef örneklerinden bir diğeri de Abşeron Yarımadası'nın çevresinde gözlenen *kıyı kumulları*dır. Yarımada dâhilinde gri-tuzlu,

sahilboyu arazide ise 4-6 km eninde kumluklar geniş alanlar kaplar. Kumlukların toplam alanı 80 bin ha'ı teşkil etmektedir (Efendiyev ve Nağıyev, 2016: 13).

Bakü şehri, birinci derece deprem bölgesinde yer almaktadır. En son büyük deprem 2000 yılında yaşanmış, resmî bilgilere göre 31 kişi yaşamını kaybetmiştir (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 263). Abşeron arazisi depremselliği yüksek olan sahalardan biridir. Abşeron arazisi 8-9 deprem zonundadır. Yüksek depremselliği olan rayonlar Xızı, Maştağa, Bakü ve Sumgayıt şehirleri faal deprem sahalalarında yerleşmiştir (Efendiyev ve Nağıyev, 2016: 9, 13).

Fotoğraf 1: Bakü bölgesinde Gobustan “çamur volkanları”ndan bir görünüş.

Deprem haricinde Bakü’yü tehdit eden bir diğer doğal tehlike, Hazar Denizi’nde gelir ve gidere dayalı yani su bilançosuna bağlı deniz seviyesi değişimleridir.

1.2. İklim Özellikleri

Bakü ve yakın çevresinin iklim koşullarını belirleyen faktörlerin başında coğrafi konum, deniz ve yer şekillerinin etkileri gelmektedir. Şehir farklı çevrelerden gelen hava akımlarının da etkisi altında bulunur ve hava koşulları yıl içerisinde sürekli değişme gösterir. Bakü’de soğuk dönemde Maritim Arktik (mA), Kontinental Arktik

(cA) ve Kontinental Polar (cP), sıcak dönemde ise Kontinental Tropikal (cT) ve Maritim Tropikal (mT) hava kütleleri egemendir.

Bakü meteoroloji istasyonunda yıllık ortalama sıcaklık 14,5 °C ölçülmüştür (Tablo 1). Yıllık ortalama sıcaklık Abşeron Yarımadası'nın kuzeyinden merkezine doğru 13,5 - 13,7 °C, güney ve batı Gobustan bölgesinde 14,2 -14,6 °C arasında ve Xızı Dağları'nda ise yüksekliğe bağlı olarak 5-12 °C arasında değişme göstermektedir. Bakü'nün yüksek sahalarında yıllık sıcaklık farkı 0,5-1 °C kadardır. Yaz sıcaklığı ortalaması şehir genelinde 26 °C, sahilboyu ve Yasamal'ın yüksek sahalarında 25 °C, kış aylarında ise sıcaklık merkezi kesimlerde 3-3,5 °C ve Yasamal'da 2 °C kadardır. Ortalama değerler itibariyle en sıcak ay Temmuz ve en soğuk ay da Şubat'tır (Tablo 1). Yıllık amplitüd değeri 23,9 °C'yi bulmaktadır.

Tablo 1:Bakü Meteoroloji İstasyonunda Ortalama Sıcaklık (°C) Değerleri (1975-2004).

O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Ort.
4,3	4,1	6,7	11,9	17,5	23,2	28,0	25,9	21,4	16,0	10,3	5,4	14,5

Kaynak: Uzun, 2006; 60.

Bakü ve yakın çevresinde don olaylı günlerin (sıcaklığın 0 °C'den aşağı olduğu günler) sayısı ortalama 15 gündür. Bu değer belirgin şekilde düşük oluşunda Hazar Denizi'nin ılımanlaştırıcı etkisinin rolü oldukça büyüktür.

Bakü'de yıllık ortalama yağış miktarı 228,4 mm'dir. Bu değer oldukça düşüktür. Yarı kurak sınırın altına tekabül etmektedir. Yağış en çok sonbahar ve kış mevsiminde düşmektedir (Tablo 2). Yaz ise kurak döneme karşılık gelmektedir. Yağışların yıllara göre oynaklığı diğer bir ifadeyle değişkenliği de yüksek orandadır.

Tablo 2: Bakü Meteoroloji İstasyonuna Ait Aylık Ortalama Yağış Değerleri (mm).

O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Y
16,7	24,2	21,9	17,8	15,5	11,7	3,3	5,2	18,4	29,9	32,4	30,4	228,4

Kaynak: Uzun, 2006; 20.

Diğer taraftan Bakü çevresinde yağış değerlerinin dağılışı farklılıklar arz etmektedir. Nitekim şehrin güneybatısında 130-150 mm, şehirde ve yarımadanın

güneyinde 200- 230 mm, kuzeye doğru artarak 300 mm, Xızı Dağları'nda ise 300-500 mm civarında yağış düşmektedir. Bakü'de çok yıllık gözlemlere göre yıl boyunca günde dört defa 10 mm ve bir defa da 20 mm yağış düşer ki şehirleşmede bu rakamın büyük öneminin olduğu belirtilmektedir (Efendiyev ve Nağıyev, 2016: 9).

Abşeron Yarımadası'nda iklim şartlarının oluşmasında rüzgârların rolü oldukça büyüktür. Kuzey rüzgârı *Hazri*, sahanın doğal “*yelvuranı*” olup hava değişimini tanzim eder ve bununla oksijeni arttırarak yazın sıcaklığını azaltır. Bu rüzgâr Bakü'de çoğunlukla havanın kirlenmesini önler fakat kışın havanın kirlenmesine neden olur. Güney rüzgârı *Gilavar* ise aksine havanın sıcaklığını arttırır ve bağıl nemi düşürür. Bakü'nün tarihte “*Badi Kube*” olarak adlandırılması rüzgârlar şehri olması ile ilgilidir.

Bakü'de yıllık ortalama hava basıncı 1009,60 mb ve hâkim rüzgâr yönü genel olarak kuzey ve güney sektörlerinde toplanmıştır. Şehirde yıllık ortalama hızı 21 m/s kadar olan rüzgârlı günlerin sayısı 35'i bulur. Bu bakımdan bölge yüksek alternatif ve rüzgâr enerjisi potansiyeline sahiptir. Yıl içinde 15 m/san ve daha en az rüzgârlı günlerin sayısı ise Alat'da 37, Xızı'da 45, Maştağa, Merdekan ve Bakü'de 64-67, Bina'de 100, Puta'da 114 ve Sumgayıt'ta 139 gündür (Efendiyev ve Nağıyev, 2016: 9).

İklim özellikleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Hazar Denizi'nin, yükseltinin, yerçekillerinin vb. etkisiyle de Bakü şehri ve yakın çevresinde yarı kurak iklim özellikleri hâkim bulunmaktadır.

1.3. Hidrografik Özellikler

Abşeron Yarımadası'nın üzerinde kurulan ve gelişen Bakü şehri ve yakın çevresinde önemli bir akarsu mevcut değildir. Bulunan akarsular da kısa boylu ve devamlı akıştan yoksundur. Buna karşılık şehrin çevresinde büyük - küçük 200'den fazla göl bulunmaktadır. Bu göller yarımada alanının yaklaşık % 2,5'ni kaplar. Göllerin büyük bir kısmı kapladığı alan bakımından küçük olup, yalnızca 10'a yakın gölün alanı 1 km²'den büyüktür. Bu göllerin büyük bir kısmı yılın sıcak aylarında kurumaktadır.

Gerçekten Abşeron Yarımadası ve Bakü şehrinin geliştiği yöre, “*tuzlu göller diyarı*” olarak bilinmektedir. Burada senklinal strüktürler çok olduğu için tabi ve

antropojen amiller 200'den fazla göl ve göletlerin oluşmasına sebep olmuştur. Göllerin umumi sahası 5500 ha'ı teşkil etmektedir. Büyük göller; Büyükşor, Masazır, Mirzeledi, Kocahasan, Kürdehanı, Kala ve Bülbüle gölleridir (Efendiyev ve Nağıyev, 2016: 11, 12). Büyükşor Gölü 16,25 km², Masazır Gölü 5,80 km² ve Mirzeledi Gölü 4,14 km²'dir (Fotoğraf 2, 3). Göller genel olarak 50 m'den az olan yükseklikte bulunurlar. Hatta Kürdehanı, Zığ ve Kırmızı göllerin yüzeyi deniz seviyesinin altındadır. Göllerin önemli bir ekonomik katkısı yoktur. Yalnızca bazı göllerden toplanan tuzlar günlük yaşamda kullanılır.

Fotoğraf 2: Büyükşor Gölü kıyısından bir görünüm.

Bakü, yeraltı suları bakımından nispeten zengindir. Abşeron Yarımadası'nın Büyük Kafkas Dağları ile rölyef ve yeraltı suları bakımından sıkı bir irtibatı vardır. Zaten dağlık kütle alçalarak yarımadaya kadar uzanmaktadır. Abşeron Yarımadası ve Bakü, jeolojik ve hidrojeolojik olarak Batı (Putu, Masazır, Çilov, Lökbatan) ve Doğu (Surahanı, Sabunçu, Şih, Gala, Pirşağı, Nardaran, Sarıkaya, Merdekan, Bilgah, Pirallah) bölgelerine ayrılmıştır. Bu bölgelerde bulunan yeraltı suları yer yüzeyine kaynaklar şeklinde çıkmaktadır. Fakat son dönemde sondaj kuyularında da belirgin bir artış söz konusu olmuştur.

Fotoğraf 3: Masazır Gölü ve kıyısı. Arka planda yapılaşmalar görülür.

Bakü çevresinde yeraltı suları farklı özellikler arz etmektedir. Nitekim bunların başlıca çeşitleri aşağıda verilmiştir:

- Özel birleşmeleri bulunmayan sular
- Karbonatlı sular
- Sülfürlü sular
- Demir, arsenik karışımı sular
- İyotlu sular
- Radyoaktif sular
- Termal sular (Hasanlı, 2015: 45)

Bununla birlikte yeraltı suları zengin olsa da mineralleşmenin çok olması onlardan istifade etmeyi zorlaştırır. Abşeron kuzeyinde Şüvelan'dan Nardaran'a kadar bazı yeraltı suları akiferleri 10-25 m derinlikte yerleştiği halde Nardaran etrafında 35-45 m, sahilboyu sahalarda ise birkaç m derinliktedirler. Nardaran-Sumgayıt'ta ise 2-5 m ve 10 m'ye kadar olurlar. Nardaran-Sumgayıt'ta yarımadaanın doğu ve merkezinde yeraltı suları mineralleşmeye başlar ve batıya gittikçe artar. 2009 yılında iktisadi rayonda su ihtiyaçlarının karşılanmasında doğal su kaynaklarından istifade edilen yani kuyu ve artezyenlerin sayısı 28,2 bindir. Bunun 11,4 bini Xezer, 3,1 bini Sabuncu, 2,5 bini

Surahanı, 1,1 bini Binegedi ve 2,3 bini Abşeron rayonlarının payına düşer. Abşeron termal suları bakımından da zengindir. Şıx ve Surahanı'da sıcaklığı 70 °C olan tıbbi bakımdan önemli kükürtlü su çıkmaktadır. Termal sulardan binaların ve müesseselerin ısıtılması, küçük hacimli elektrik santrallerinin yapılması ve diğer işlerde istifade imkânı vardır (Efendiyev ve Nağıyev, 2016: 12, 13).

1.4. Bitki Örtüsü

Hazar Denizi'nin kuzey kıyısındaki Deveci limanında ve güneyindeki Celilabad ve Masallı bölgeleri arasındaki sahil kesimlerinde Hasırotugillerden (*Juncus littoralis*, *Juncus acutus*, *Juncus maritimus*) bazı türlerin oluşturduğu saf birliklere rastlanır. Bu birliklerin floristik kompozisyonu alanın nemlilik ve tuzluluk oranına bağlı olarak değişmektedir. Deniz kıyısından uzaklaştıkça *Juncus littoralis*'in bolluğu, verimliliği ve örtüş derecesi belli bir uzaklığa kadar gitgide artar. Bu birliğin ortalama boyu 1 m ve örtüş derecesi % 90'ı bulmaktadır.

Abşeron Yarımadası'nın kuzeyinden güneyine (Astara'ya) kadar olan bölgede geniş alanları kaplayan su-bataklık (Hövsan, Zire, Şıhov, Kızılağac Körfezi, Şahdili); kumul-çöl (Hövsan, Türkan, Artyom, Sangaçal, Elet); halofitik-çöl (Taşgil, Şirvan koruğu, Sangaçal, Saratovka, Neftçala); ve yarı-çöl (Hövsan, Türkan, Artyom, Elet, Dres, Daşgılı) vejetasyon tiplerine rastlanılır. Azerbaycan'ın Abşeron Yarımadası'ndan Astaraya kadar olan güney kesimleri kapsayan bu sahilinde 34 familya ve 93 cinse ait olan 134 bitki türü tespit edilmiştir (Musayev ve Diğerleri, 2013: 17, 18).

Bakü şehri ve çevresindeki bitki örtüsünde topografik yapı ve iklim özellikleri ile antropojen etkililer nedeniyle yer yer bozkırlar ve ormanlar içiçe birlikte bulunur. Son yüzyılda antropojen etkiler bitki örtüsünün doğal yapısının değişmesine neden olmuştur. Orman arazilerinin bir kısmı da yeni yerleşim alanlarının kurulmasıyla birlikte tahrip edilmiştir.

Bakü çevresinde bitki örtüsünün önemli bir kısmını da zeytinlikler oluşturur. Nitekim Bakü çevresinde kültür bitkilerinden ağaç ve çalı türleri arasında en yaygın olanı zeytinliklerdir. Diğer önemli ağaç türleri arasında kuşburnu, ardıç, nar ve incir ilk sıralarda yer almaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

BAKÜ ŞEHRİNDE YERLEŞMENİN KURULUŞU VE GELİŞİMİ

2.1. Bakü Adının Kökeni ve Anlamı

Bakü, Abşeron (Âbşârân) Yarımadası'nın güneyinde doğal bir limana sahip olup sanayi, ticaret, bilim ve kültür alanlarında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin en önemli ve en büyük yerleşim birimidir. Ne zaman kurulduğu bilinmeyen şehrin adına ilk defa X. yüzyıl İslâm coğrafyacılarının eserlerinde Bâkû, Bâkûh, Bâkuh ve Bâkûye şeklinde rastlanmaktadır. Bazı eski kaynaklarda bu ismin aslında Farsça Bâdkûbe olduğu ve “rüzgârın döğdüğü yer” anlamını taşıdığı ileri sürülmekte ise de bu görüş ilim adamları tarafından kabul edilmemektedir (Dursun, 1991: 550).

Bâdkûbe kelimesi Fars dilinde bad-rüzgâr, kube, kubi'dan dövmek ve vurmak kelimelerinden olup *rüzgâr döven (vuran) yer* anlamına gelir. Bakü'nün kuzey rüzgârlarına maruz kalması dolayısıyla ortaya çıkmıştır. Ama bu tür yorumlar halk etimolojisi olup aynı kelimenin kadim yazılış şeklini tahrif etmektedir. Bu yazılışın XVI. yüzyılda rastlanılan şekli, Badkuye veya Badku şeklindeki kısaltmasıdır. Şehrin çağdaş adına Bacu veya Bachu (Bakü) XIII. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa seyyahlarının eserlerinde rast gelinir. Rus kaynaklarında Bakü'nün adı *Baka* şeklinde yazılır. Nihayet Azerbaycanlılar özellikle Abşeron sakinleri kendi şehirlerini *Baki* diye adlandırırılar.

Eski Yunan ve Latin müelliflerinde Bakü şehrinin adına tesadüf edilmemektedir. Şehrin adı X. asır Arap müelliflerinden el-Stahri, el-Mukaddesî, Bîrûnî ve el-Mes'ûdî'de zikredilmistir.

Bakü şehrinin adına ilk kez V-VIII. yüzyıl kaynaklarında *Bagavan*, *Atli (Atşi)* *Bagavan* ve *Atşi (Ateşi)-Baguan* şeklinde tesadüf edilir. Çeşitli yazarlara göre, bu isimle kastedilen Bakü'dür. 'Bagavan' toponimi Hint-Avrupa dillerinin birçoğunda 'Allah', 'Güneş' anlamlarını veren 'baga' kökünden oluşmaktadır. Sankritçe'de 'bhaga' Güneş,

Ay, Siva (ilahe) demektir; Avesta ve kadim İran dillerinde ‘baga’, Allah’tır. Pehlevi dilinde ‘bag’, Allah; eski Ermeni dilinde ‘baga’ Allah demektir. Bu kelime eski Ermeniceye eski Farsça’dan geçmiştir. Baga sözüne büyük, ilah, Allah anlamlarında kadim Türk dillerinde de rastlanır. ‘Bagavan’ toponimi ‘Baga’ veya ‘Bag’ söz kökünden ve ‘van’ son ekinden oluşmaktadır. Azerbaycan, Ermenistan, İran ve diğer Doğu ülkelerinin birçok şehir ve yer adlarında rastlanan ‘van’ son eki büyük, mühim şehir manasını vermektedir.

Sasaniler döneminde ve ondan bir süre önce Azerbaycan’da, Ermenistan’da, İran’da, ‘Baga-van’, ‘Baga-ran’, ‘Bag-in’, ‘Baga-yaric’ adlarıyla şehirler bulunmuştur. Bu yerlerin her birinde sönmeyen bir ateş yanardı, onlarda V-VIII. yüzyıl tarihçilerinin aktardıkları gibi ateşperest tapınakları, sunaklar ve mabetleri vardı. Anani Şirakasi (VII. yüzyıl) ve Gevond (VIII. yüzyıl) ismini andıkları Bagavan, Atli (Ateşi) Bagavan ve Ateşi Baguan şehri idi. Bakü’de bulunmuş Hintli bilim adamı ateşperest Pars Modi, Hint kitabelerinde Hazar Denizi’nin batı sahillerinde ateşperestlerin çok sayıda mabetlerinin varlığından bahsedildiğini yazmıştır. Bakü sakinleri arasında eski zamanlarda İçerişehir’de ateşperestlerin mabedi olduğuna dair rivayet bulunmaktadır (Aşurbeyli, 2017; 68-69). Arap coğrafyacısı El-İstahri de bu tezi destekler şekilde eserinde 930 (H.318) yılında Bakü çevresinde ateşperestlerin yaşadığını anlatır (Valişov, 2008: 15, 16).

Hazarların 730 yılında Albanya’yı istila etmesi ve bir sıra şehir ve kaleleri yıkmasıyla Albanya’da ortaya çıkan olayları tasvir eden VIII. yüzyıl yazarı Gevond, Hazarların yakıp yıktıkları vilayetler arasında Atş-od, Atşi-Baguan ise ‘Baguan’ın odları’ demektir. Bu ifadelerde konunun Bakü’den bahsedildiğine şüphe yoktur.

Şarkiyatçı Sen-Martin, XIX. Yüzyıl başlarında, V-VII. Yüzyıl kaynaklarında adı geçen Bagavan’ın, Bakü’nün eski adı olduğunu belirtir. O, çok sayıda petrol kaynağına ve kendi kendine tutuşup yanan gaz çıktığına göre Bakü çok eski zamanlarda Perslerin taptikları kutsal yer olduğunu yazar.

Horenli Movses’in, Anani Şirakasi’nin ve Gevond’un bilgilerine istinat eden Ahmed Kesrevi Tebrizi, Bagavan ve Ateşi Bagavan’ı Bakü ile özdeşleştirir ve bu ismin

anlamını, ‘*Tanrı şehri*’ veya ‘*Tanrı’nın yeri*’ gibi anlamlandırır. Şehir, ateşperestlerin baş mabetlerinden biri burada yerleştiği için böyle adlandırılıyordu. Kesrevi, ‘Badkube’ adının, şehrin sonraki ve tahrif olmuş adı olduğunu kaydeder. Böylece bazı yazarların kaynaklarında yer alan Bagavan, Atli (Ateşi) Bagavan ve Atşi (Ateşi) Baguan toponimlerinin etimolojisi, Sasaniler dönemi eski Fars diliyle izah olunan anlam ve yorumlarla eski Bakü’nün adlarıdır. Çağdaş İran yazarı Bastani Parizi, Bakü’nün kadim kutsal şehirlerden biri olduğunu ve onun adının kutsal ‘bog’ sözünden geldiğini kaydetmektedir. Bakü adının, ateşperestlerin bu şehirdeki ziyaretgâhı ve mabedi ile bağlantılı olması da muhtemeldir (Aşurbeyli, 2017: 70-72).

Güney Kafkas ülkelerinin Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra IX-X. asırlarda Arap tarihçileri ve coğrafyacıları tarafından fethedilmiş ülkelere, Arran (Kuzey Azerbaycan) ve Şirvan’daki önemli şehirlerin listesi verilen tarihi-coğrafi eserler ortaya çıktı. Arap telaffuzunda şehirlerin eski isimlerini aslına çok yakın bir şekilde ifade etti. Bakü sözünün Arapça transkripsiyonunda yukarıda adı zikredilen şehrin (Baguan) adına uygun düşmesi kuşku bırakmıyor. Bu eserlerde Bakü’nün yazılışına göz atarsak X. asra ait yazılış şekli şöyledir:

El- İstahri (930) ve el-Mes’ûdi (943-944) – **Bakuh,**

Ebû Dulef (942-952) – **Bakuye,**

El-Mukaddesî (985) – **Bakuh**’dur.

X-XVII. yüzyıllardaki bazı Arap, Batı Avrupa ve Rus coğrafyacılarının ve seyyahlarının haritalarına bakılırsa Bakü şehrinin adının:

El-İstahri (X. yüzyıl) - **Bakuh**

Katalan Atlası (1375) - **Bacu**

Lezi (XV. yüzyıl) - **Bachu**

Waldseemüller (XVI. yüzyıl) - **Bacu**

Jenkinson (XVI. yüzyıl) – **Bakhow**

Fyodor Godunov (1613) – **Baca**

Olearius (XVII. yüzyıl) – **Bakuie** şeklinde yazıldığı görülmektedir.

Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lügati't - Türk adlı eserinin (XI. yüzyıl), III. cildinde '*bagan-bakan*' kelimesi ateşperestler kabilesinin adı olarak kullanılmıştır. Böylece, VII. yüzyıl kaynaklarında geçen 'Ateşi-Bagavan' şehir ve vilayetinin adını ifade etmiştir. VIII. yüzyılda Bakü'nün Atşi-Bagavan diye bilinen adına bir kadar değiştirilmiş şekliyle 'Atşi-Baguan' olarak (Gevond) rastlıyoruz. VIII. yüzyılda 'Baga' kelimesinin kökü Bakü'de, Abşeron'da ve Azerbaycan'da Türk nüfusun artmasıyla bağlantılı olarak Badkube sözünde olduğu gibi halk etimolojisi sonucunda değişmiş olması mümkündür; Türkçe 'Bagu-Baku', '*tepe*' anlamında kullanılabilirdi, Fars dilindeki 'an' son eki ise orta asır toponimlerinde 'yer, mesken ya da şehir' anlamını veriyordu. 'Baku' kelimesinin kökü Arap akınlarından sonra yani VIII. yüzyıldan itibaren oldukça kolay şekilde değişime maruz kalıp 'g' sesinin 'k' sesine geçmesiyle 'Baku' ya dönüşmüş olması muhtemeldir. Söz konusu g/k ses değişimi hem Türk – Azerbaycan hem de Fars ve Arap dillerinde dil içi kanunlara uyumlu bir durumdur.

Bakü – Baku adının çağdaş yazılışı eski şekline tam olarak uygundur. O, Bagavan toponiminden Atşi-Bagavan, Atşi-Baguan, Baku, Bakuh, Bakuya, Badkube, Badku, Baku ve Bakü toponimlerine de katmanlı bir değişim sürecinden geçerek halk etimolojisinin etkisi altında yeni şeklini almıştır. Bu değişiklikler tarihi etkenlerin gelişiminin kaçınılmaz sonucu olup çağdaş Bakü-Baku toponiminde onun tepe ile değil yanan petrol ve gaz fışkırmasıyla bağlı '*Bog – Allah şehri, Allah yeri*' gibi eski anlamı görülür (Aşurbeyi, 2017: 75-79).

2.2. Şehrin Kuruluşu

Bakü şehrinin tarihi eski devirlere kadar uzandığı bilinmektedir. Fakat Bakü'nün ilk olarak ne zaman insanlar tarafından bir yaşam alanı olarak benimsendiği ve şehrin tarihinin ne kadar eskiye gittiği yapılan arkeolojik araştırmaların az olması ve erken dönemlere dair kaynakların kıtlığı dolayısı ile şimdiye kadar açıklığa kavuşmamıştır.

Şehrin ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmese de Bakü'de bulunan V. ve VII. yüzyıllara ait Sasani hazinesi, o devirde buralarda yaşanıldığını göstermektedir. Keza Abşeron arazisinde bulunan arkeolojik kalıntılar da buranın eski bir yaşam yeri olduğunu ispat etmektedir.

Bakü'nün kadim geçmişi, hem tarihî hem de popüler gizemlerle ve mitlerle iç içe geçmiştir. Bakü, tahminlere göre çok eski bir tarihe sahiptir ancak ilk yerleşim ve kuruluş tarihleri tam olarak bilinmemektedir. İçerişehir ve çevresindeki mevcut en eski yapılar M.S. VIII. yüzyıla aitken, M.S. V. yüzyıla ait yazılı kaynaklarda Bakü'den bahsedilir. Ancak Bakü'de yerleşimin bundan daha öncesine dayandığı düşünülür. Bu tahmin, İçerişehir'deki arkeolojik çalışmalarda bulunan duvar ve seramik kalıntılarına dayanmaktadır. Ayrıca, M.S. I. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Kafkasya'ya bir sefer düzenleyerek Bakü civarına kadar geldiği, bugün şehrin yakınındaki Ramana köyünde bulunan yazıtlardan bilinmektedir. Ancak Bakü'nün tarihine dair arkeolojik araştırmalar, Hazar Denizi'nde tarih boyunca meydana gelen dikkate değer boyutlardaki su seviyesi değişiklikleri nedeniyle tam olarak yapılamamaktadır.

İçerişehir'in kıyı çizgisine çok yakın olması nedeni ile mevcut arkeolojik buluntulardan çok daha fazlasının su veya deniz yatağı altında olduğu tahmin edilmektedir. Sebebi açıklanamayan bu su seviyesi değişiklikleri, Hazar Denizi'nde pek çok defa meydana gelmiştir. Örneğin, sadece XX. yüzyılda su seviyesi üç defa değişmiştir. Avrupalı gezginlerin XVII. yüzyılda resmettiği şekliyle Bakü Kalesi'nin surları, sahile şimdikinden çok daha yakın konumdadır. Su seviyesindeki değişikliklerin en büyüğü M.S. IV. yüzyılda meydana gelmiş ve bunun sonucunda şehrin bazı kısımları su altında kalmıştır. XIX. ve XX. yüzyıllarda yapılan arkeolojik çalışmalarda, deniz yatağında yer alan bir duvar ve yol kalıntısı gözlenmişse de, bunlarla ilgili sistematik bir çalışma yapılmamıştır. Bakü'nün, Abşeron Yarımadası'nda bulunan, şu anda Hazar kıyısının açığında bir ada hâline dönüşmüş olan Nargin gibi, diğer yerleşim yerleri ve kaleleri de içeren daha büyük bir sistemin parçası olduğuna dair görüşler mevcuttur (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 264).

Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerinin oluşumunu Sasani şahlarının adıyla bağdaştıran bazı Arap ve İran coğrafyacıları (X-XV. yüzyıllar), Bakü'nün oluşumuyla

ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir. Fakat Sasani hükümdarları, genellikle şehirler kurmayı baskınlar yapan Hazarların ve diğer ulusların baskınlarını bertaraf etmek için ülkelerinin yerleşim yerlerini, kale ve burçlarla güçlendirmişlerdir. Daha sonraki yazarlarda farklı görüşler de bulunmaktadır. XVII. yüzyıl Türk seyyahı Evliya Çelebi hiçbir kaynağa dayandırmadan Bakü şehrinin temelini atılmasını Ahemeni Şahı Dara ile XIX. yüzyılın başlarındaki Azerbaycan seyyahı Zeynelabdin Şirvani ise Sasani Şahı Anuşirvan'ın (VI. yüzyıl) adıyla ilişkilendirmiştir.

Bakü, büyük ölçüde petrolün var ettiği ve şekillendirdiği bir şehirdir. Kadim zamanlardan beri insanları kendisine çeken petrol kaynaklarının bulunduğu bir iktisadi merkez özelliğine sahip olmuştur. Bununla birlikte elverişli doğal limanı ve coğrafi konumu nedeniyle de insanların dikkatini kendine çekmiştir.

Bakü'nün kuruluş tarihi konusunun aydınlatılmasında Abşeron Yarımadası'nın kadim zamanlardaki yaşam koşulları ve meskûnlaşmasının önemi büyüktür. Arkeolojik araştırmalar ve kazılar Abşeron Yarımadası'nın yakınındaki arazilerde mesela Gobustan'da çok eski zamanlardan beri insanların yaşadıklarını göstermektedir. Tunç ve Demir devrine özgü gelişmiş yaşam tarzına sahip alanlar bulunmuştur. Bakü'nün tarihinin kadimliğinin açıklığa kavuşmasında eski Bakü Kalesi'nde, İçerişehir ve onun sınırlarının dışında bulunmuş arkeolojik malzemeler büyük önem arz etmektedir. Bakü, Derbend geçidinden geçip giden göçebe kuzey kabilelerinin sık sık yaptıkları baskınlar dolayısıyla kale duvarları bile hendekle çevrili kadim yaşayış yerlerinde şekillenen Azerbaycan şehirleri örneğindedir.

Şüphesiz Bakü, I. yüzyıldan itibaren sonraki dönemlerde Arap kaynaklarının belirttiği küçük bir liman şehri olmuştur. Onun teşekkülü ise daha erken döneme aittir. Şehir muhtemelen eski dönemlerde meydana gelmiş olan küçük yaşam alanında gelişmiştir. Böylece, büyük ihtimal ki Bakü'nün antik şehir olarak yaşı iki bin yıldan fazladır. Bakü'nün daha erken oluşma tarihini netleştirmek için bu arazide arkeolojik araştırmalar devam ettirilmelidir (Aşurbeyli, 2017: 61-64).

Şirvanşahlar'ın XII. yüzyılın ortalarından itibaren yaşadığı Bakü, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Moğollar'ın işgalinde kaldı. XV. yüzyılın başında Şirvanşahlar'ın başşehri

oldu ve yüzyılın sonuna kadar bu durumunu korudu. 1501 yılında Safevî hükümdarı Şah İsmâil tarafından ele geçirildi. Daha sonra Bakü'yü Özdemiroğlu Osman Paşa fethedip (1583) Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni teşkil edilen Şamahi eyaletine sancak olarak bağladı ise de 1606 yılında Safevîler şehri geri aldılar. Bakü, Şah I. Abbas'ın imar ve inşa faaliyetleri sonunda bölgenin önemli merkezlerinden biri haline geldi. XVIII. yüzyıldan itibaren İran ve Rusya arasında çatışma konusu olan Bakü 1723'te I. Petro tarafından Rus topraklarına katıldı, fakat kısa bir süre sonra Nâdir Şah zamanında yeniden İran'ın eline geçti (1734).

Bağımsız Bakü Hanlığı kurulduğunda (1747) hanlığın merkezi yapılan şehir 1806-1813 Rus - İran Savaşları sonunda imzalanan Gülistan Antlaşması (1813) ile kesin olarak Rusya'ya geçti ve Şamahi vilâyetinin merkezi oldu. 1917 Ekim İhtilâli'nden sonra İngilizler tarafından işgal edilen Bakü, önce 28 Mayıs 1918'de kurulan Millî Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, Kızıl Ordu'nun bu cumhuriyete son vermesi üzerine de yerine kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (28 Nisan 1920) başşehri haline geldi.

Fotoğraf 4: Bakü'nün tarihi nüvesi olan İçerişehir ve Kız Kalesi.

İçerişehir ya da Eskişehir, şehrin ekonomik ve sosyal büyümesiyle birlikte kalenin dışında gelişmiş ve modern Bakü İçerişehirin dışında teşekkül etmiştir (Fotoğraf 4). Şehir yeni yönetim binaları ve sosyal tesisleriyle gösterdiği modern görünümü, 1920 yılında kabul edilen genel imar planına uygun inşaat faaliyetleri sonunda kazanmıştır (Dursun, 1991: 550, 551).

2.3. Kuruluşundan İslami Döneme Kadar Bakü

Bugünkü Azerbaycan coğrafyasına bakıldığında, söz konusu coğrafyada ilk Türk varlığının Saka Türkleri'nin M.Ö. VII. yüzyılda buralara gelip yerleşmeleri ile başladığını görülür. Saka Türkleri'nden sonra bölgeye Türk oldukları kabul edilen Albanlar gelmişlerdir. Albanlar bölgede devlet kurmuşlar, daha sonra bölgeye M.Ö. 395'li yıllarda Hunların bir kısmının kuzeyden Trakya'ya ilerlerken bir kısmının da Kafkaslar'dan Anadolu'ya geçtikleri, bir kısmının ise Bakü civarlarına yerleştiği tespit edilmiştir. M.Ö. III. yüzyılda Büyük İskender bu bölgeyi hâkimiyeti altına almıştır. İskender'in ölümü üzerine bölgede *Media-Atropotan* devleti kurulmuştur. *Ateş Ülkesi* anlamına gelen ülke adı, aynı zamanda bölgeye de adını vermiştir (www.turansam.com *Turan-Sam: Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi*, Erişim: 21.05.2019).

Dağlık ve ova alanlara sahip Azerbaycan'da (Albaniya) nüfus, ziraat ve hayvancılıkla uğraşmıştır. Tahıl-arpa ve buğday ürünleri en eski devirlerden beri yetiştirilmiştir. Hazar Denizi ve nehir sahillerinde balıkçılıkla uğraşmışlardır. Buradan Bakü'nün yerinde kurulmuş kasaba tipli yerleşmenin nüfusunun da balıkçılıkla uğraştığı söylenebilir. Bölgede yapılan arkeolojik kazılarda metal (demir ve tunç) aletler, silah ve eşyalar ortaya çıkarılmıştır. Bu buluntular Albaniya'da metal işlemenin bilindiğini göstermektedir. Özellikle altın ve gümüşten yapılmış yüzük, bilezik ve küpelerin bulunması bu alanın bir hayli geliştiğinin göstergesidir. Bu dönemde Albaniya'da seramik ve tekstil alanlarının da geliştiğini gösteren kazı sonuçları mevcuttur.

İslâm öncesi dönemde başka alanlarda olduğu gibi ekonomik hayatla da ilgili bilgilerimiz çok kısıtlıdır. Bakü en eski zamanlardan beri petrol (neft) ve tuz madenleri ile meşhur olmuştur. Şehrin petrol (neft) madenleri ile ilgili ilk bilgiler bazı İlk ve Orta

Çağ Yunan tarihçilerinin eserlerinde görülür. Kaynaklarda 'sualtı kayalıklardan kalkan alevlerden' bahsetmektedir (Valişov, 2008: 42).

Bakü'de İslâm'dan öncede esas geçim kaynağı balıkçılıktı. Hazar Denizi balık bakımından çok zengindi ve bu dönemde balıkçılık çok gelişmişti. Hayvancılık ise daha çok dağlık yerlerde yapılmaktaydı.

Kadim zamanlarda Bakü yakınlarında bulunan Bibiheybet'te yüksek bir yerde ateşperestlik mabedi mevcut olmuştur. Daha sonraları bu yerler İslami dönemde ibadet yeri anlamında kullanılan pire dönüşmüştür. Bu doğrultuda Bakü sakinleri arasında şimdiye kadar İçerişehir'deki 'Cuma Camisi' ve Ermeni Kilisesi kadim ateşperestlik mabetlerinin yerinde yapıldığına dair rivayetler tesadüfi değildir. Surahanı'da doğal gazın yandığı yerdeki 'Ateşgah' da görüldüğü üzere kadim ateşperestlik mabedinin yerinde inşa edilmiştir. Abşeron köylerinin ahalisi İslam'ı kabul ettikten sonra bu yer Hintlilerin ibadetgâhına çevrilmiştir. Kanaatimizce bu Abşeron ahalisinin kadim zamanlardan İslamiyeti kabul ettikleri döneme kadar ateşperest olduğunu gösterir (Aşurbeyli, 2017: 74).

İslâm fethinden sonra, İslâm dini Bakü ve etraf köylerde yayılmaya başladı. Zerdüstilik ve diğer eski inançlar karşısında üstün duruma geçti. XI-XVI. asırlarda Bakü'nün nüfusunun esas kitlesi çeşitli üretim alanlarında çalışan zanaatkârlardan oluşuyordu. Tüccarlar artık şehir aristokrasisine dâhil olmuş şehrin yönetiminde temsil olunmaya başlamışlardı.

X. asır Arap kaynaklarında VIII. ve X. yüzyıl (ilk İslâmî dönem) hakkında şehrin sosyal hayatıyla ilgili hiçbir bilgi yoktur. Aynı kaynaklar (İbn Havkal) büyük gelirlere sahip olan ve feodaller-emirler tarafında yönetilen Azerbaycan şehirlerinden bahsetmişlerdir (Valişov, 2008: 37).

2.4. Emevîler ve Abbâsîler Dönemi

Miladi VII. yüzyılda büyük bir İslam Devleti kurmak ve İslamiyet'i yaymak adına yola çıkan Araplar, Azerbaycan'a gelerek buraları ele geçirmişlerdir. Azerbaycan toprakları İslamiyet ile ilk olarak dört halife döneminde tanışmış, bu topraklar 642'de

Hz. Ömer zamanında fethedilmiştir. Arapların Azerbaycan topraklarını ele geçirme süreçleri kanlı olmuştur. Bölgede hâkimiyet için uzun yıllar Hazarlarla kanlı mücadelelere girişmişlerdir. Araplar gerek Emeviler gerekse Abbasiler döneminde Azerbaycan'ı tamamen ele geçirmişler, bölgeyi valilikle yönetmişlerdir. Ayrıca bölge Kafkaslar'da önemli bir ticaret merkezi olmuştur.

Sonraki yıllarda Emeviler ve Abbasiler'in otoritesi altına girmiş, Abbasi Devleti'nin zayıflaması sonucu ise Azerbaycan coğrafyasında; Şirvanşahlar (799-1656), Sacoğulları (879-930), Sellariler (916-1090), Şeddadiler (951-1075) ve Ahmedililer (1108-1227) gibi mahalli hanedanlıklar kurulmuştur. İslam ordularının bu dönemde bölgedeki fetihleri neticesinde buralardaki Türklerin önemli bir kısmı Müslümanlığa geçmiştir (www.turansam.org *Turan - Sam: Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi*, Erişim: 21.05.2019).

Emevîler döneminde Azerbaycan Kafkaslar'daki fetih harekâtı için bir üs olarak kullanılmıştır. VII-VIII. yüzyıllar boyunca hem Emevîler, hem de Abbâsiler döneminde Arran ve Bakü dâhil olmakla Şirvan Hazarlar ile çetin savaşların meydana gelmiştir. Emevîler'den aldığı mirası Abbâsiler de çok küçük değişiklikler yaparak devam ettirdiler. Ebu'l-Abbas tahta otur oturmaz kardeşi Ebû Cafer'i Azerbaycan, Ermeniyeye ve el-Cezîre valisi tayin etti. Bu dönemde Azerbaycan'da Misafir bin Kesirel Kasab isyanı devam ediyordu. Ebû Cafer Muhammed bin Sul'u isyancıların üzerine gönderdi. Sul isyanı bastırdı.

Abbâsî halifesi Ebu'l-Abbas ölünce 137/754 yılında Ebû Cafer onun yerine tahta çıktı. 142/759 yılında Ebû Cafer el-Mansur Azerbaycan ve Ermeniyeye'ye Yezîd bin Useyd es-Süleni'yi vali tayin etti. X. asırda ekonominin birçok alanlarında üretim arttı. Azerbaycan (Güney) ve Arran'ın (Kuzey) birçok şehirleri gibi Bakü de büyük ticaret merkezine dönüştü. Bakü'de bulunan Abbâsî sikkeleri bunun kanıtıdır.

Müslümanlar Azerbaycan'ı fethettikten sonra buradaki eski yönetim sekline dokunmadılar, hatta kullanmaya devam ettiler. Emevîler döneminde 5-9, Abbâsiler döneminde ise 14 emirlik kuruldu. Emirliğin başında emir (ilk zamanlar âmil) vardı. Her emirlik fethedilmiş bir sıra ülkelerin topraklarını içeren geniş araziye birleştiren

yapıya eyalet denirdi. Azerbaycan, Arran, Ermeniyye ve Anadolu'nun doğu bölgelerini içeren el-Cezîre eyaletine dâhil idi. el-Cezîre emirinin ikametgâhı önceleri Dvin (Debil), Abbâsîler zamanında ise Berde şehrine taşındı. İlk fetihler döneminden başlayarak, Dünya'nın birçok yerlerinde Müslüman Arapların başka yerlere yerleştirme işlemi Azerbaycan'da da tatbik edilmeye başladı. Sûriye, Kûfe, Basra vb. yerlerden Azerbaycan'nın Kür-Aras ovasına, Berde, Beylegan, Derbent, Şirvan (Bakü dâhil) gibi şehirlerine on binlerce Arap yerleştirildi (Valişov, 2008: 21-37).

Bakü, XV. yüzyılda Şirvanşahlar'ın hâkimiyetine geçmiştir. O dönemde Azerbaycan ve Bakü Akkoyunlular'ın hâkimiyeti altındandır. Akkoyunlu Hasan'ın ölümü üzerine (1478) Bakü'de Safevi hanedanlığı güçlenmeye başlanmıştır. 1501 yılında Safeviler tarafından bozguna uğratılan Akkoyunlular, başkent Safevi döneminde Tebriz olunca, Bakü talan edilmeye başlanmış ve virane bir şehir halini almıştır. Safeviler'in hâkimiyetinde bir dönem daha kalan Şirvanşahlar Bakü'de hâkimiyetlerine devam etmiştir. 1538 yılında Şah I. Tahmasp tarafından Şirvanşahlar'ın otoritesi ortadan kaldırılmıştır.

Bakü ve çevresinde XVI ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı-Safevi savaşları görülmektedir. Bunun akabinde Bakü, Şamaklı ve Gence, Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir (1580). Şah I. Abbas döneminde Safeviler Osmanlılara galip gelmesi nedeni ile 1639 yılında Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalanmıştır. Bugünkü Türkiye-İran sınırı çizilmiştir. 1826-1828 yılları arasında İran ve Rusya arasında meydana gelen savaşta, İran'ın yenilgisi ile sonuçlanmıştır. 1828 yılında Türkmençay Anlaşması gereğince Azerbaycan dâhil bütün Kafkasya İran'ın elinden çıkıp Rus İmparatorluğu'nun eline geçmiştir (Sevinç, 2018: 8).

2.5. Şirvanşahlar Dönemi

Petrol (neft) ve tuz kaynakları ile X. yüzyıldan itibaren ününü duyuran Bakü gelişimini devam ettirmiş ve XII. yüzyıldan itibaren Şirvanşahlar'ın başkenti olmuştur. Tarih boyunca bağımlı da olsa, içişlerinde bağımsızlığını devam ettiren Şirvanşahlar Bakü'nün gelişimine önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Bakü, doğuda Hazar Denizi ile batıda Büyük Kafkaslar, kuzeyde Derbend ile güneyde Kür Nehri'nin denize döküldüğü yer arasında kalan Şirvan bölgesinin bir parçasıdır. Siyasi olarak Bakü ve tüm Şirvan bölgesi, M.S. III. yüzyıldan sonra Sasani İmparatorluğu'nun kuzey satraplığının bir parçası haline gelmiştir. M.S. VII. yüzyıl ortalarında, Güney Kafkasya'nın geri kalanı ile birlikte Bakü'de Arapların kontrolüne girmiştir. Bu siyasi durum içerisinde Bakü, Araplarla uzun süre rekabet içerisinde olan Türkî Hazar birliklerini engelleyen kalelerden birisi olarak önemli bir askerî role sahip olmuştur. Buna ek olarak Hazar-aşırı ticaretin önemli limanlarından birisi olması da Bakü'nün önemini artırmıştır. Bakü'nün petrol kaynakları ise Arap askerî birlikleri için önemli bir kaynak teşkil etmiştir.

Halifeliğin zayıflamasının ardından Bakü, Selçuklu Türkleri'nin kontrolüne girmiştir. Şehrin tarihindeki ilk büyük siyasal ve kültürel yükseliş dönemi XII. yüzyıl sonunda, Selçuklu Devleti'ne bağlı Şirvanşahlar'ın fiili otonomi kazanarak başkentlerini, bir deprem sonucu zarar gören ve Şirvan'ın tarihî merkezi olan Şamakhı'den Bakü'ye taşımaları sonucunda başlamıştır. Bugün İçerişehir'de hâlen görülebilen tarihî yapı ve abidelerden pek çoğu, örneğin kale surları, çok sayıda cami, mescit ve Kız Kalesi bu döneme aittir.

Söz edilen dönemin bir diğer yapısı olan Sabayıl Kalesi, günümüzde Bakü açıklarında, Hazar Denizi'nin suları altında kalmıştır. Bu kaledeki arkeolojik araştırmalar, Hazar Denizi'nin XX. yüzyıldaki en düşük su seviyesinin gözlendiği 1946 ile 1962 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmalar sırasında, kalenin ölçümleri yapılmış, haritası çıkarılmış, çok sayıda eser ve anıt buradan anakaraya taşınmıştır. Kalenin çok sayıda işlevi olduğu düşünülür. Liman, kale surları ve gözetleme kuleleri ile Şirvanşahlar'ın ikamet edebileceği bir saray, bu kalede bulunan yapılarıdır. Ancak on XIV. yüzyılda deniz sularının hızla yükselmesiyle bu kale sular altında kalmıştır.

Günümüzde İçerişehir'de bulunan Şirvanşahlar Sarayı, bu zorunlu taşınmanın ardından XV. yüzyılda tamamlanmıştır. Sabayıl Kalesi'nin kaderini paylaşmaması için, söz konusu saray, İçerişehir'in ortasında, körfeze hâkim durumdaki tepenin üzerine inşa edilmiştir. Şehrin bu dönemde surlarla çevrilmesi, askerî bir merkez olarak önemini artırmıştır. Azerbaycan ve Güney Kafkasya'nın ileriki bir kaç yüz yıl boyunca önce

Moğollar ve ardından Timur dönemlerinde bir mücadele alanı hâline gelmesi bunun göstergesidir. Şirvanşahlar Sarayı, bir dönem bu bölgeyi yöneten İlhanlı Hanedanı'nın da kışlık ikametgâhı olarak kullanılmıştır (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 266).

İslâmi dönemde Şirvan'da hâkimiyet, Hilafete bağlı olan ilk Şirvanşahlar Mezyedîler sülalesinde idi. Şirvanşahlar Berde'de oturan Arap (Abbâsî) valisi-emire tabi idiler. Emirler Halifelerin atadıkları yerel hâkimlerin faaliyetini, ahalden vergilerin toplanmasını kontrol ediyorlardı. Şirvanşahlar'ın başkenti olmadan önce Bakü Şirvanşah'ın tayin ettiği bir hâkim emir tarafından idare edilirdi. XI-XVI. asırlarda Bakü'de ve Abşeron'da zanaatkârlık gelişmişti. Taş ustaları, hattatlar, mimarlar, halıcılar, misger (bakır), kuyumcular gibi meslek erbabı zanaatkâr nüfusu temsil ediyordu (Valişov, 2008: 39).

Bakü, önemli bir liman şehri olarak 1375 yılında düzenlenmiş kadim Katalan Atlası'nda yer almıştır. Hazar Denizi, bu atlasta Bakü Denizi ve Sarra Denizi diye adlandırılır. Haritada Bakü (Bacu) şehrinin yakınında Preala Burnu diye bir not vardır. Bu nottaki ismin şimdiki Pirallahi Adası olduğunu tahmin etmek zor değildir. Bundan başka Barmachu yani Barmak Dağı onun yanında Hamay, muhtemelen Şamah'ı diye yer almaktadır. Görüldüğü üzere iyi deniz seyyahları olarak bilinen Katalanlar ticaret amacıyla Hazar Deniz sahillerine de gelmiş bu vesileyle Hazar Denizi'nin sahillerini ve Bakü şehrini yakından tanımışlardır (Aşurbeyli, 2017: 176).

Türk-İslâm kültür merkezlerinden biri olan Bakü'de tarih boyunca çok sayıda cami, han, hamam, kervansaray ve kümbet gibi mimari eserler inşa edilmiştir. Bugüne kadar gelenler içinde en eski ve önemlisi kale olup içinde bulunan eski Bakü'ye "İçerişehir" denilir. Kale, şehrin Şah İsmâil tarafından zaptı sırasında tahrip olmuşsa da Özdemiroğlu Osman Paşa ve Şah I. Abbas tarafından, daha sonra da Çarlık Rusyası yönetimince tamir ettirilmiştir. Kale içinde bulunan Mescid-i Muhammedî'nin Sınık Kale adıyla anılan 1078 tarihli taş minaresi, halen ayakta olan en eski Türk minaresidir. Silindirik yapısı ve şerefesinin alt kısmının kûfi kitâbe kuşağıyla çevrili oluşu dönemin mimari anlayışını yansıtmaktadır.

Şirvanşahlar zamanından da bugüne Kız Kalesi, Şirvanşahlar Sarayı, Şirvanşahlar Türbesi, Seyyid Yahyâ el-Baküyî Kümbeti ile Mescid-i Cuma'nın minaresi kalmıştır. Bunlardan başka Bakü'de daha sonraki dönemlere ait Mescid-i Cuma, Molla Ahmed, Hıdır, Gîlek, Mirza Ahmed, Şeyh İbrâhim, Saray, Keykubad, Mekteb, Bibi Heybet ve Beğliyar camileri ile Molla Hanı, Bahar, Mülta ve Hint kervansarayları, Bakü Hanlar Sarayı gibi önemli mimari eserleri de bulunmaktadır (Dursun, 1991: 551).

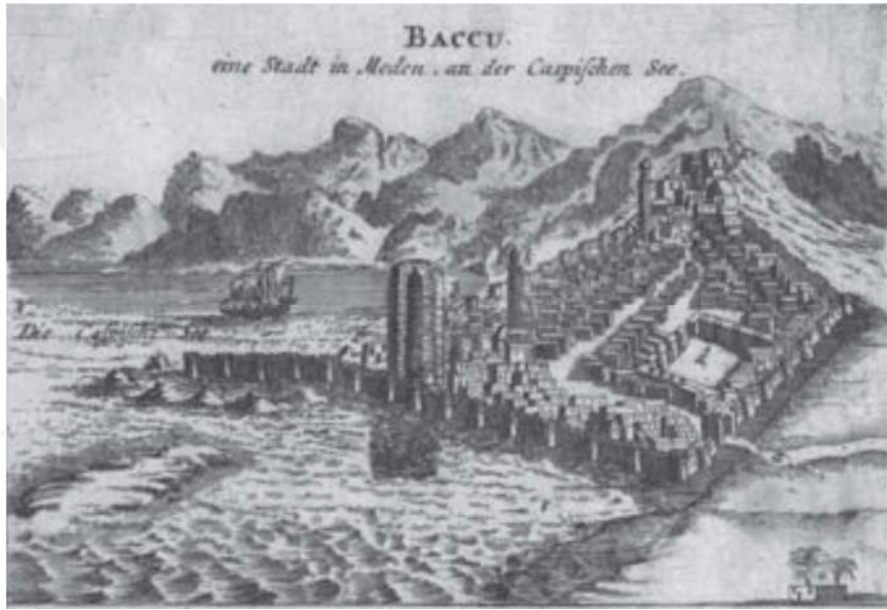
Evliya Çelebi (1611-1685), Bakü Kalesi'ni ve şehri nispeten geniş bir şekilde tasvir etmiştir. 1640'lı yıllarda Bakü'yü ziyaret eden ünlü seyyaha göre, Moskov kralı Dârâ Şah'a tağallüben Hazar Denizi kıyısında bir tepe üzerinde dörtgen şeklinde taş bir yapı güzel bir kale yapmıştır. İç kalesinin batı tarafına bakar bir kapısı var, Nahçıvan demirindedir. Fırdolayı çevresi 700 adımdır ve yetmiş kule ve 600 bedendir. Duvarının boyu 40 meliki zira yüksekliktedir. Kaya üzerinde olduğundan hendeği yoktur. Kale içinde ancak temiz toprak ile örtülmüş 70 adet eski haneler vardır. Ancak bir Haydar Şah Camii var, minaresi yoktur. Bu kalede han, hamam ve çarşı pazardan belirti yoktur.

Deniz kenarında büyük yerleşim yeri bir miktarı bağlı, bahçeli, camili, han ve hamamlı ve çarşılı mamur şehirdir ki üç tarafında sağlam surlar vardır (Şekil 1). Üç kapısı vardır; kuzey tarafına Gilân Kapısı, kible tarafına Bâbülebvab Kalesi kapısı, batı tarafına deniz kıyısında Liman Kapısı. Ve bu yerleşim yeri içinde yedi kısa boylu alçak minareler görülmektedir ki isimlerini bilmiyorum. Ve üç hamamı var, ama Mirza Han Hamamı gayet aydınlık hoş havalı hamamdır. Çarşı pazarı o kadar güzel değildir.

Deniz kıyısında Moskov sınırboyu olduğundan seçkin şahseven ve dizçöken askerleri vardır. Şirvan eyaletinde başka hanlıktır ki üç bin askere ve on iki hâkime maliktir. Başka kazası ve yedi nahiyesi vardır. Birkaç kere Moskov Kazağı karşı İdil Nehri'nden şaykalar ile gelip Gilân'ı ve bu Bakü nahiyelerini yağmalamışlardır. Zira karşı tarafı 300 mil Moskov diyarıdır. Hattâ o sene bu kaleyi Özdemiroğlu Osman Paşa feth edip Osmanoğlu devletinde Kubad Paşa hâkim iken Acem'in kışkırtmasıyla Moskov Kazağı gelip bu Bakü Kalesi'ni kuşatmışlardır (Evliya Çelebi, 1999: 346).

Bakü'nün alansal gelişimi XIX. yüzyıla kadar kale surları içinde olmuştur (Şekil 2). Bugün şehrin en eski bölümünü oluşturan ve görkemli kale surları ile çevrili bu

İçşehir 22 ha'lık bir alana sahiptir. Burada sayısı 300'ü bulan çeşitli mimari anıtlar yer alır. Bunlar arasında, Şirvanşahlar Sarayı (XV. yüzyıl), Kızkalesi (XII. yüzyıl), Muhammed İbn-i Ebu Bekir Camisi (halk arasındaki adı Sınıkkale Minaresi, yapılışı 1078-1079) ve diğer camiler, kervansaraylar doğu hamamları sayılabilir. XIX. yüzyıl ortalarında Rusya'nın sanayi devrimine girdiği yıllarda Azerbaycan'da petrol sanayinin doğmasıyla (1870'lerden itibaren) Bakü nüfusu iç şehrin sınırları dışına çıkmaya başlamış, şehir; kuzeydoğu-güneybatı yönünde yeni modern binalara, bankalara ve ticaret birimlerine sahip olmuştur.

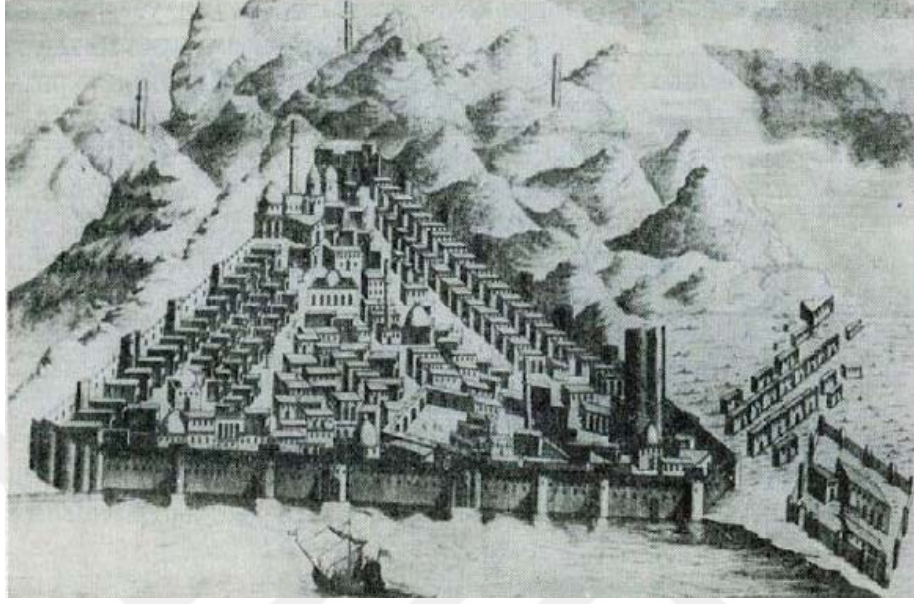
Şekil 1: Bakü'nün 1683'te tamamen surların içinde yer aldığı görülür.

Kaynak: 1734 tarihli Johann Baptist Homann Atlası; Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 265.

XIX. yüzyıl sonunda kentte birçok park ve bahçe de bulunmakta idi: Gubernator Parkı, Kent Parkı, Parapet Bahçesi, Molokan Parkı ve Villa-Petroloya Parkı gibi. Bakü merkezindeki binalar çok çeşitli mimari üsluplarla (Mavritan yani Mağrip, Gotik, Barok, modern, klasik) inşa edilmiş, 17 Ekim İhtilali'nden sonra ise şehir, sosyalist mimarlığın etkisi altına girmiştir. Bu dönemde Sabuncu Garı, Denizkenarı Parkı ve daha birçok yeni binalar yapılmıştır (Koçman ve Diğerleri, 1994: 127-129).

Rus İmparatorluğu tarafından ele geçirildiği döneme kadar Bakü'nün etnik kompozisyonu, şehrin çalkantılı tarihini yansıtmaktadır. Sasani İmparatorluğu'na dâhil

olmadan önce, Kafkasya ve İran kökenli pek çok kavmin bu bölgede yerleşmiş olduğu tahmin edilmektedir.

Şekil 2: Bakü şehrinin 1769 yılındaki yerleşim sahası.

Kaynak: Leonid Bretanitsky; Darieva, 2011: 160.

Sasani İmparatorluğu döneminde ise bu bölgenin büyük ölçüde Farslaştırıldığı düşünülür. Bununla beraber M.S. VI. ve VII. yüzyıllardan itibaren özellikle Hazarya'dan gelen çok sayıda Türk boyu, Bakü civarında göçlenmeye başlamıştır. Arapların fethi ise kalıcı dini ve kültürel etkiler bırakmasına rağmen, yerel yöneticilerin başta kalmaları nedeniyle kayda değer bir Araplaşma sonucunu getirmemiştir.

Bakü ve çevresinin ciddi anlamda Türkleşmesi ise M.S. XI. yüzyıldan itibaren Moğol ve Timur istilaları ile Selçuklu Devleti sayesinde gerçekleşmiştir. Safavi İmparatorluğu döneminde Bakü Şiileştirilmiş ve İran'ın kültürel etki alanına girmiştir. Şehir tarih boyunca askerî, siyasi ve ekonomik yükselme dönemleri geçirmişse de, Bakü'nün geçmişte görülmemiş bir hızla büyümesi ve önem kazanması, Rus İmparatorluğu yönetimine girmesinin ardından gerçekleşmiştir (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 268).

2.6. Çarlık Rusya Dönemi

Çarlık Rus egemenliğinden önce Baku, bölgedeki en ıssız ve unutulmuş yerlerden biri olarak kabul edilmekte idi. Nispeten sert bir iklime ve fazla suyun bulunmadığı çok çekici olmayan bir yere sahipti. Bakü'yü 1840'larda ziyaret eden Alexander Dumas'a göre, bölge “*kaplanların, akalların, panterlerin, zehirli yılanların serbestçe dolaştığı yer*” olarak tanımlandı. Nitekim XIX. yüzyılın başlarında Rus egemenliğinden önce Baku, Hazar Denizi'ne ulaşmasına rağmen buyuk ticaret yollarından ya da kültür merkezlerinden uzakta kucuk bir kaleden başka bir Şey değildi.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Şehir, Rus İmparatorluğu'nun mucevherine donuşturuldu. Yeni Bakü'nün bir sanayi Şehri olarak doğuşu ilk sanayi petrol kuyusunun sondajının ardından 1847'ye tarihlenebilir. 1870'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan sureye “*ilk petrol patlaması*” veya Bakü'nün gelişiminin altın dönemi denildi. Bu dönemden 1918'e kadar Bakü, Müslüman Şehir mimarisine o zaman tamamen yabancı olan Barok tarzında görkemli binaların yükselişine Őahit olmuştur (Aliyev, 2013: 626).

Safavi İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyıl ortasında zayıflamasının ardından Azerbaycan'da bölgesel hanlıklar bağımsız hâle gelmişlerdir. Etnik ve dini açıdan karışık bir durumda olan bölgede hanlıklar arası rekabet çoğunlukla Őiddete yol açmaktaydı. İnan'da Safavi hanedanının bölgede hakimiyetini yeniden oluşturma çabası, Rusya ile karşı karşıya gelmesine neden olmuş ve Azerbaycan'ı da Rusya için bir hedef hâline getirmiştir. 1804-1813 ve 1826-1828'de yaşanan iki İnan - Rus savaşının ardından imzalanan Turkmenayı Antlaşması (10 Şubat 1828) sonucunda Aras Nehri'nin kuzeyinde kalan topraklar Rusya'nın kontrolüne girmiştir. Ruslar Bakü'yü, ilk dönemlerinde, İnan'a karşı düzenlenen harekatlar nedeniyle buyuk oranda askerî bir üs olarak gormuşlerdir. Bu sebeple, başta daha önceki yıllarda zarar gormuş olan kale duvarları olmak üzere, var olan savunma yapılarını güçlendirmişlerdir.

Rus İmparatorluğu'nun işgali döneminde çok sayıda kucuk hanlıktan oluşan Azerbaycan, XIX. yüzyılın ortalarına kadar doğrudan askerî yönetimle idare edilmiştir. Bu hanlıklardan birisi olan Baku, 1820'de oluşturulan yedi bölgeden birisiydi. 1840'lara kadar, artık “*hanların olmadığı hanlıklar*”, askerî *nachalnik (bölge komutanı)* idaresinde olmasına karşın hanlık dönemi, yerel hukuk ve bürokrasi pratikleri muhafaza

edilmiştir. Bu uygulamalar İran devlet sisteminden uyarlanmıştı ve yazışmaların çoğu Farsça yapılmaktaydı. Tedricen Rusça'nın resmi dil olarak kullanılmaya başlamasıyla Bakü'de konuşulan Azerbaycan dilinin halk kaynakları ile bağı zayıflamış, kelime haznesi ve ifade zenginliği bakımından gerilemiştir. Bakü lehçesi, Bakü'de basın-yayın işleri ile edebiyatın ortaya çıkmasıyla halkın zengin konuşma dili ile kaynaşmış ve süratle gelişmiştir (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 269).

XIX. yüzyılda Bakü'nün büyümesini sağlayan iki önemli faktör vardır: Bunlardan biri şehrin, bölgenin idari merkezi hâline gelmesi ve diğeri ise modern petrol sanayisinin ortaya çıkmasıdır.

Rus İmparatorluğu döneminde Guberniya'nın merkezlerinden biri olan Şamakhı, 1859'da yıkıcı bir depremde zarar görünce idari merkez Bakü'ye taşınmıştır. Bu nedenle eyaletin adı Bakinskaya Guberniya olarak değiştirildi. Bakü nüfusu da önemli ölçüde arttı. Nitekim 1883 yılında Bakü nüfusu 45.000 civarında iken 1913'te 200.000 kişiye kadar ulaştı (Aliyev, 2013: 626). Bu durum Şirvanşahlar döneminde yaşanan başkent değişikliğini hatırlatmaktadır.

İdareyle ilgili birimlerin Bakü'ye taşınması, modern binalar ve altyapı gereksinimini ortaya çıkararak, İçerişehir'in ötesine taşacak bir kentsel gelişim tetiklenmiştir. Reformlar dönemindeki gelişmeler, sadece idari sistemle sınırlı kalmamıştır. XVIII. yüzyıl sonlarında Rusya, 5.000 Volga ve Kazan Tatarı'nı bölgeye getirerek burada iskân etmiş, Ermenilerin de bu bölgeye yerleşmelerini teşvik etmiştir. 1880'lerden başlayarak özellikle Bakü *Guberniia*'sı kırsalına çok sayıda Rus göçmenin iskânı başlamış, bunun sonucunda ortaya çıkan toprak kıtlığı ise yerli halkta Rus idaresine karşı tepkiye yeni bir boyut katmıştır.

Bakü, tarihindeki ilk nüfus patlamasını ve büyük çaplı kentsel gelişimi Çarlık Rusyası yönetiminde yaşamıştır. Rusya İmparatorluğu sınırlarına dâhil olduğu 1806 yılında Bakü'nün tahminen 7,000 olan nüfusu, yüzyıl sonuna gelmeden 100.000'ni geçmişti. Bu nüfus büyümesine paralel olarak şehirde büyük ölçüde planlı şekilde genişlemiştir. Bakü'nün kentsel gelişimini belirleyen en önemli olaylardan birisi, Çarlık Rusyası'nın askerî savunma ile ilgili bir kararıdır.

Rus idareciler şehri ele geçirdiklerinde, başlangıçta Bakü dışına ikinci bir kale inşa etmeyi düşünmüşlerse de, maliyetinin çok yüksek olması nedeniyle bu proje uygulanmamıştır. Bu karar, Bakü'nün gelecekteki kentsel gelişimi için önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur: Bakü, merkezinde İçerişehir'in olduğu tek merkezli bir şehir olarak gelişmeye devam etmiştir.

Şehir planlamasına dair ilk çalışmalar ise 1820'lerden itibaren başlamıştır. İçerişehir'in genişlemesi mümkün olmadığından, planlama çalışmaları surların dışındaki bölgeler dikkate alarak yapılmıştır. Rabad, Avrupa'daki uygulamalara paralel olarak ızgara planıyla yeniden şekillendirilerek İçerişehir'in dolambaçlı (ivicaçlı) sokaklarından oldukça farklı bir yapıya bürünmüştür. Bakü, İçerişehir ile kale duvarları dışında kalan esnaf semtinden (Rabad) oluşuyordu ve kentsel gelişim bu ikinci bölgede yaşanıyordu. 1843 yılına gelindiğinde Bakü, 18,3 ha'ı İçerişehir'in oluşturduğu 63,3 ha'lık bir alanı kaplıyordu (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 270, 271).

Bakü'nün şehir gelişimini etkileyen bir diğer büyük olay ise, Dünya'nın petrol üretim merkezlerinden birisi hâline gelmesidir. Petrolün Bakü'de yüzyıllardan beri üretiliyor olmasına rağmen, XIX. yüzyılda sanayide yakıt olarak kullanımı çok büyük oranda artmıştır. Rusya'nın Azerbaycan'ı imparatorluk sınırlarına dâhil etmesinin ardından petrol üretimi devlet tekeline alınmış, ancak petrol üretimi ile ilgili teknolojilere yatırım yapılmaması sonucu üretim son derece düşük kalmıştır.

Bu dönemde Dünya petrol üretiminde lider ülke ABD iken, Bakü'de petrol üretiminin özelleştirilmesi on yıllar almış, nihayet 1872 yılında altında petrol yataklarının olduğu toprakların açık artırma ile satışı yoluna gidilmiştir. Bakü, bu sayede hızla Rusya'nın sanayi merkezlerinden birisi hâline gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, yani 1913'te imparatorluk genelinde nüfusun % 9'u sanayide çalışırken, Bakü'de bu oran % 13,7 olmuştur.

Petrol endüstrisinin büyümesi başka sektörlerin de gelişmesine yol açarken, aynı zamanda kentsel gelişimin de önünü açmıştır (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 271). 1913'te Bakü, bütün Rus petrolünün neredeyse % 95'ini ve toplam küresel petrol üretiminin % 55'ini ürettiyordu. Bu gelişmeden elde edilen gelir, çok kültürlü bir şehirli

sınıfın ortaya çıkmasına neden oldu. Genellikle petrol baronları olarak adlandırılan Bakü'nün en zengin tabakaları, tipik olarak en görkemli binaları inşa eden şehrin gelişimiyle ilgili ana karar vericilerdi.

Coğrafi konumun yanı sıra doğal kaynakların varlığı da Bakü'deki şehrin planlama sürecini önceden belirlemiştir. Dünya'nın en büyük gölüyle çevrili bir yarımada üzerinde bulunan Bakü'nün tarihi görüntüsü, birçok tarihi yapının inşasında kullanılan deniz (manzara) ve kireçtaşı gibi çeşitli doğal faktörlerle tanımlanmaktadır. İlk şehir planı, şehiriçi kalenin genel planının (İçerişehir) hazırlandığı XIX. yüzyılın sonuna kadar uzanmaktadır.

Planlama projesi, aynı zamanda yoğun kirlilik ile karakterize edilen bir petrol çıkarma alanı olan Kara Şehir Bölgesi ve Beyaz Şehir Bölgesi konut ve finansal alanlar için de tasarlandı. Albay N.A. Fonder Nonne, 1890-1898 yılları arasında Bakü'nün bu ilk planını tasarladı. Genel plan, kalenin kuzeyindeki kare şeklindeki bölgelerin, geniş ve büyük bulvar şeklindeki yeşil alanların ve meydanların yerini öngörüyordu (Aliyev, 2013: 626).

Bakü'yü Hazar Denizi'nde en iyi liman ve ticaret merkezi konumunda gören Çar hükümeti Bakü limanının düzene girmesi ve güçlenmesi için önlemler aldı; bu amaçla para ayrıldı ve Petersburg'dan ustalar getirildi. 1797 yılının ilkbaharında çalışmaların başlanması planlandı. Fakat İmparatoriçe II. Yekaterina'nın 6 Kasım 1796 tarihinde ölümü dolayısıyla planlanan işler hayata geçirilemedi. Onun oğlu I. Pavel tahta çıkar çıkmaz Rus ordusunun İran'a ve Güney Kafkasya'ya seferini durdurdu. Güney Kafkasya'da bulunan Zubov'a ordusuyla birlikte Rusya'ya geri dönmeyi emretti. Ordunun Azerbaycan'dan çıkarılmasına Aralık ayında başlandı, sonuncu birlikler ise Bakü'yü 1797 yılının Mart'ında terk etti (Aşurbeyli, 2017: 423).

Çarlık Rusya XX. yüzyıla büyük sorunlarla başlamıştı. Uzakdoğu'da Japonya ile yapılan savaşta büyük bir yenilgi almış, 23 Ağustos 1905 yılında sağlanan barış antlaşmasıyla da son on yıldır Asya'da kazandığı her şeyini kaybetmişti. İşte Rusya I. Dünya Savaşı'na böyle bir ortamda girmiştir. Üstelik daha da büyüyen sosyal,

ekonomik, siyasi sorunlar tam da savaş devam ederken büyük bir patlamaya neden olmuş, Şubat 1917’de ilk ihtilal meydana gelmiştir.

Yönetimden uzaklaştırılan Çar Nikola’nın yerini sol örgütlerden ibaret Geçici Hükümet almış, fakat onlar da iktidarda başarılı olamayınca Bolşevikler tarafından karşı ihtilalle devrilmişlerdir. İşte böylece savaşın devam ettiği bir yıl içinde iki kez devrimin yaşandığı Rusya’nın diğer bölgeleri de merkezdeki olaylardan etkilenmiş, özellikle farklı dini ve etnik milletlerin yaşadığı Güney Kafkasya’da karışmıştır. Neticede 1918 yılında Bakü’de kurulmuş Bolşevik hükümeti ve Ermeni çeteleri Azerbaycan Türklerine karşı topyekün saldırılar düzenlemiş ve böylece 10 binlerce Müslüman Türk katledilmiştir (Sadıgov, 2015: 36).

Şubat Devrimi sonrası savaş ve diğer problemlerle meşgul Geçici Hükümet Kafkasya’daki gelişmeleri dikkatle takip edemiyordu. Bu yüzden Kafkasya Ötesi’nde duruma hâkim olabilmek için kendine bağlı bir kuruma ihtiyaç duyuyordu. Bu arada devrim sonrası Rusya’da ortaya çıkan ikili yönetim sistemi Azerbaycan’da da ortaya çıktı. Bunlardan biri 9 Mart 1917’de Geçici Hükümet’in Kafkasya kolu olarak kurulan OZAKOM (Özel Transkafkasya Komitesi) adlı komiteydi. Bu komitenin üyeleri Kafkasya bölgesinden IV. Duma’ya seçilen temsilciler, Kadet A. Harlamov, M. Papacanov, M. Y. Cafarov, Menşevik A. Çenkeli ve Eser P. Pereverzev idi. Komitenin merkezi Tiflis’teydi.

Diğeri ise işçi, köylü ve askerler arasında ihtilal propagandası yapan Bakü İşçi, Köylü ve Asker temsilcilerinin Bölge Sovyeti idi. Sovyet’in asıl amacı bütün ülkede Sovyet yanlısı bir hükümet kurmak ve Azerbaycan’a Sovyet Rusyası’nın ayrılmaz bir parçası gibi sahip olmaktı. Sovyet genel olarak Menşevik, Taşnak ve Bolşevikler’den ibaretti. Dolayısıyla üyeleri arasında Azerbaycan Türkleri’nden bir kişi bile yoktu. Şubat Devrimi sonrasında Menşevik, Eser ve Bolşevikler Bakü’de aktif faaliyet alanları üzerinde kıyasıya mücadele ediyorlardı (Sadıgov, 2015: 42).

Bu dönemde Bakü’de Bolşeviklerin asıl rakibi Müsavat Partisi idi. 1911 yılında Bakü’de kurulan parti daha sonralar yasaklanmış, Şubat Devrimi’nin akabinde ise Gence’de Nesib Bey Yusufbeyli (1881-1920) önderliğinde kurulan Türk Âdemi

Merkeziyet Partisi ile birleşmişti. Bu birleşmeden sonra parti başkanlığına 1913 yılında Romanov'ların af fermanıyla İstanbul'dan dönen Mehmet Emin Resulzade (1884-1955) seçilmişti. Yeni kurulduğu dönemlerde bağımsızlık ve Türk birliği taraftarı olsa da ayrılıkçı bir politika gütmeyen parti, Resulzade'nin başkanlığa seçilmesinden sonra parti politikasını tamamen değiştirerek açık bir şekilde Azerbaycan'ın bağımsızlığını talep etmeğe başlamıştı.

Müsavat Partisi'nin, devrim sonrası Azerbaycan'ın bağımsızlığı yönünde adımlar atmaya çalışması, yalnız Ruslar'dan ibaret örgütlerin değil, aynı zamanda şehrin Ermeni halkı tarafından destek gören Ermeni Taşnak Partisi'nin siyaseti ile de çakışıyordu. Zira Ermeni milli hareketinin siyasi ayağı olan Taşnak Partisi'nin, ilerde kurmayı düşündüğü özerk Ermenistan bölgesi, Azerbaycan ve Gürcistan topraklarını da içine alıyordu (Sadıgov, 2015: 43-44).

Çarlık Rusya döneminde Bakü'nün idari, iktisadi ve kültür bakımından merkez hâline gelmesi, şehrin genişlemesini beraberinde getirmiştir. Artan sayıdaki idari bina ve konutla birlikte, İçerişehir'in çevresindeki bölgeler giderek büyüyen, şehrin merkezini oluşturmaya başlamıştır. 1830'larda şehrin askerî yönetimi, Bakü Limanı'na gelen gemilere belirli bir miktar verimli toprak getirmeleri zorunluluğu koymuştu ve günümüzde hâlen kullanılan bazı parklar bu topraklarla oluşturulmuştu.

Şehrin yapısını en çok etkileyen park ise Bakü'nün Hazar kıyısının kordon haline getirilerek halkın kullanımına açılmıştır. Bu amaçla İçerişehir'in denize bakan dış duvarları ile bu duvarlarla deniz arasında kalan bazı yapılar yıkılmıştır. Bu dönemde Bakü'nün büyümesi, merkezdeki planlı ve iyi yönetilen genişleme ile sınırlı kalmamıştır. Resmî şehir planının ötesinde gecekondular tarzı yerleşim bölgeleri, özellikle *neft bumu* ve ardından gelen nüfus patlaması ile birlikte yoğunlaşmıştır. 1872'de petrol çıkarılmasının serbestleştirilmesi, şehrin kenar bölgelerinde sanayi atölyelerinin de kurulmasını beraberinde getirmiştir. Bir süre denetimsiz devam eden bu durum, 1876'da şehir yöneticilerinin yasadışı atölyeleri yıktırmasına ve şehrin doğusundaki bir alanı sanayi yapıları için tahsis etmesine kadar sürmüştür.

Bakü'de petrol sanayisinin merkezini oluşturan bölge, *Kara Şehir* olarak adlandırılmıştır. 1902'de Kara Şehir'de yirmi büyük fabrika ve işyeri ile çok sayıda küçük atölye bulunmaktaydı. Bu dönemde Bakü'nün ana eksenini oluşturan üç bölge ayırt edilmekte idi. Bunlar; (1) İçerişehir çevresindeki tarihî ve idari yapıların bulunduğu alan, (2) Bakü Körfezi'nin batı ucundaki Bayıl'daki liman yerleşimi ve (3) sanayinin yerleştiği Kara Şehir'dir. Bu alanların üçü de Hazar sahili boyunca sırayla uzanmakta ve sahile inşa edilen kordon tarafından birbirine bağlanmaktaydı. Bu alanlar şehre büyük oranlarda akın eden işgücünün çok azına ev sahipliği yapabilmekteydi. Düzenli inşa edilen semtlerin aralarında kalan alanları gecekondular tarzı yerleşimler dolduruyordu (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 273).

Rus işgalinden sonra Bakü yeni bir mimari çehre edinmeye başladı. Şehirleşme açısından ilk kez 1864 yılında Kasım Bey Hacıbababeyov isimli bir mimar (1811-1874) İçerişehir ile şehrin Bayıl kısmında yer alan yerleşimleri bir şehir yapımı içerisinde bütünleştirmiştir. Mimar, bu amaçla mevcut yapılar arasında düzenli bir ana yolun oluşturulmasını, sokak ve yeni caddelerin açılmasını ön gören projeler geliştirmiştir.

Bakü şehirleşme anlamında gerçek çıkışını petrol sanayisinin gelişimiyle yaşadı. Bu dönemde Bakü'ye yeni yerleşim alanları dâhil edildi. Petrol işletmeciliğinden doğan şehre yönelik yeni kentsel eklemeler sonucunda Bakü'nün Bayır şehir kısmında yaklaşık 2 km alanda yerleşime açıldı. Daha sonra Kara Şehir ve daha sonra Ak Şehir Bakü'ye eklendi. Bütün bunlar yapılırken, şehrin düzenli bir şehir yapısını alması için şehrsel yerleşim planları da yapılmaktaydı (Shammedov, 2006: 151).

2.7. Sovyet Rusya Dönemi

Bakü, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra sosyoekonomik yönden Azerbaycan ülkesinin en önemli şehirleri arasında yer almaya başlamıştır. Bunun en önemli etkeni de petrol, ticaret, sanayi, mimarlık ve demografik yapısıyla ön plana çıkmasıdır. XX. yüzyılın ilk yarısında Türk-İslam sentezi ile siyaset yapmaya başlayan Mehmet Emin Resulzade tarafından kurulan Müsavat Partisi, Rusya Parlamentosu'nda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilk temellerini atmıştır. 1917'de Rusya İmparatorluğu'nun yıkılması ile Azerbaycan'da 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ilan edildi. Ermeniler'den destek alan Rusya bu cumhuriyeti yıkarak Bakü'ye hâkim

olmuş ve Müslüman Türk soykırımına başlamıştır. Bu olaya kayıtsız kalmayan Osmanlı İmparatorluğu Mustafa Nuri Paşa komutasında Kafkas İslam Ordusu'nu hazırlayarak ve Bakü muharebesini kazanarak, 1918 yılında Bakü'de tekrar Osmanlı sancağı dalgalanmaya başlamıştır.

Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) ile Osmanlı kuvvetlerinin Bakü ve Azerbaycan'dan çekilmesi, 28 Nisan 1920'de Bolşevik Kızıl Ordu birliklerinin Bakü'ye girmesi için fırsat oldu. 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Anlaşması ile Türkiye, Azerbaycan üzerindeki haklarından feragat etti. 1922 yılında Azerbaycan ve Bakü, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğine katıldı (Sevinç, 2018: 9).

Bakü'nün Sovyet yılları, Çarlık Rusyası döneminde yaşanan ekonomik ve toplumsal modernleşme sürecinin ardından ikinci bir modernleşme dönemi olarak görülebilir. Çarlık döneminde petrol sanayisinin gelişmesi ile endüstriyel bir modernleşme süreci yaşanmıştır. Ardından gelen toplumsal modernleşme, siyasal ve toplumsal mücadelelerin yoğunlaşmasını beraberinde getirmiştir. Bu dönemdeki modernleşmenin birincil özelliği, kapitalist ekonomik modelin belirleyici konumudur. Endüstriyel gelişim ve modernleşme, Bakü'ye çok sayıda Azerbaycan Türkünün yerleşmesini beraberinde getirmiştir.

Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi sürecinde ve sonrasında ise modernleşme farklı dinamikler tarafından belirlenmiştir. Endüstriyel modernleşme, özel mülkiyetin ortadan kalktığı bir ekonomik sistemde devam etmiştir. Sovyet hükümetinin 1920 öncesinde kısmen var olan altyapı, onarım ve geliştirme çalışmaları sonucunda Bakü'nün ekonomik potansiyelini ortaya çıkarmaya hazır hâle gelmiştir. 1922'de Bakü, elektrikli sokak aydınlatması, telgraf ve tren hatlarıyla, tren, gemicilik ve petrol endüstrisinin gelişkin ticaret sistemleri aracılığı ile Avrupa ve Rusya'ya bağlandığı teknolojik olarak sofistike bir şehir halindeydi.

Şehrin esas değişimi, toplumsal modernleşme alanında yaşanmıştır. Sovyetlerin kurumsallaştırılmış çokuluslu sistemi, ilki bölgesel ve ulusal, ikincisi kişisel ve etnokültürel olmak üzere birbiri ile uyumsuz iki farklı şekilde yorumlamıştır. Bu uyumsuzluk, Sovyetlerin çözülme sürecine girmesiyle birlikte sadece etnik çatışmalara

neden olmamış, ulus kimliğinin oluşturulması sürecinde de belirli zorluklara yol açmıştır.

Yine SSCB döneminde, 1920 ile 1939 yılları arasında, toplumun Çarlık döneminden sonra ülkede kalan neredeyse tüm siyasi, ekonomik ve kültürel seçkinleri tasfiye edilmiştir. Ancak Stalin'in ölümünün ardından başlayan yumuşama politikası neticesinde dil, kültür ve tarihi figürlerin rehabilitasyonu konularında bazı adımlar atılmıştır. Haydar Aliyev döneminde özellikle eğitime büyük önem verilmiş, genç Azerbaycan Türkleri, SSCB'nin önemli eğitim kurumlarına gönderilmiştir. Bu kadrolar önemli konumlara gelerek Azerbaycan Türklerinin siyasi ve toplumsal ağırlıklarını artırmıştır. Bakü'de Azerbaycan Türklerinin nüfusu bazı düşüş dönemleri dışında sürekli artmıştır (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 284-285).

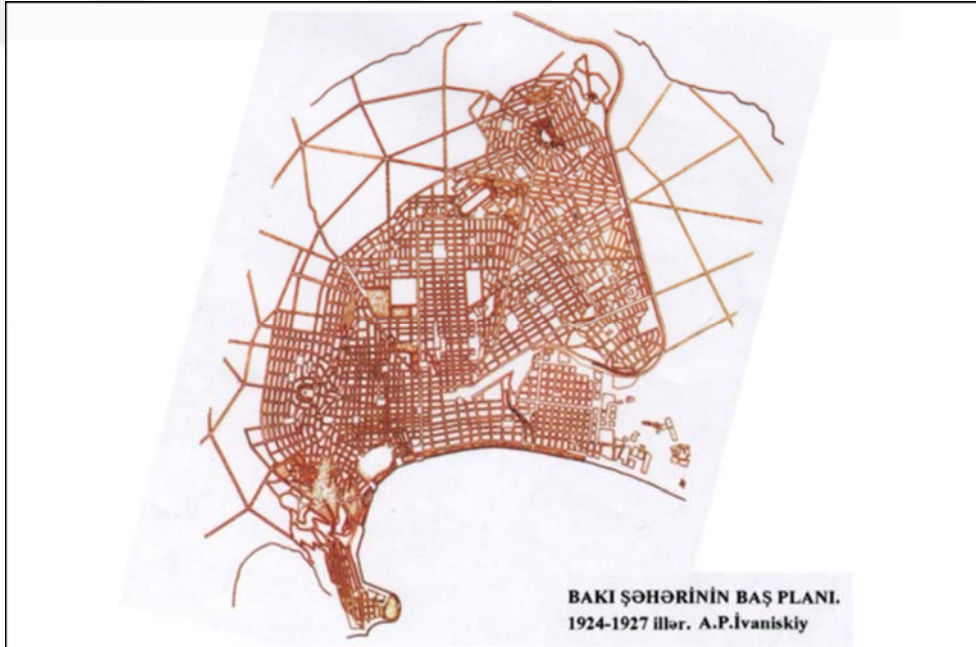
Bakü şehri, Sovyetler Birliği zamanında yakıt sanayi ve ona bağlı imalat sanayisinde uzmanlaştırılmış şehirlerin başında yer almaktaydı. Bakü bir sanayi bölgesi olarak petrole dayalı bir merkez şeklinde ortaya çıktı ve buradaki sanayi ürünlerinin 4/5'ini oluşturan yakıt sanayi ve onunla ilişkili petrol yan ürünleri, elektrik enerjisi, petrol makineleri ve petrokimya ürünlerinin imalatı gerçekleştirildi.

Diğer taraftan; Azerbaycan'ın doğal gaz üretiminin 9/10'dan çoğu çıkarılan petrol ve makine imalatının 9/10'u, ağaç sanayi ürünlerinin 3/4'ü, inşaat sanayi malları ile dokuma-giyim sanayi mallarının 1/2'si gıda sanayi ürünlerinin 1/4'ünden çoğu Bakü entegre sanayi bölgesince karşılandı. Kısacası, Azerbaycan'da üretilen sanayi ürünlerinin % 47,5'i ve sanayide çalışanların % 55'i Bakü'nün payına düştü (Koçman ve Diğerleri, 1994: 130).

Bakü'de 1920-1930 yılları arasında Sovyet idaresinin ilk on yılına genellikle *Geçiş Yılı* denilir. Bu dönemde geniş yeni caddeler, yeni banliyöler ve standart binalar inşa edildi. Bu dönemde, konstrüktivizm denilen mimarlık tarzı şehir yapısına hâkim oldu. Bu tür bir mimari tarz, kentsel alanda mekânı amaçlar bağlamında gören Bolşevikler tarafından yoğun olarak etkilenmiştir. Böylece, bu dönemde inşa edilen binaların çoğu, estetik için değil, insanlara hizmet verecek şekilde tasarlandı. 1924–

1927'de mimar A.P. Ivanisky öncülüğündeki bir ekip şehri planladı (Harita 2) ve şehrin mekân gelişimine katkı sağladı.

Sovyetleşme sürecinde Bakü yeni bir yapılanma içine girdi. İlk değişiklik eski isimlerin kaldırılıp yeni isimler almasıyla gerçekleşti. Ardından petrol sanayisinin devletleştirilmesiyle dev fabrikalar kurulmaya başlandı. Bakü şehir yerleşim planında yeni eklemeler yapıldı. (Petr) Montin, (Stepan) Razin, (Sergey) Kirov gibi bazı kişilerin adlarını taşıyan yeni yerleşim alanları Bakü'ye eklendi. 1925-1927 yıllarında oluşturulan bir proje doğrultusunda şehrin boş alanları da yerleşime açıldı. Bunun sonucunda Komünist, H. Hacıyev ve Neftçiler Caddesi yeniden yapılandırıldı.

Harita 2: Bakü için yapılan A.P. Ivanisky Şehir Planı (1924 - 1927).

(Kaynak: Aliyev, 2013: 630)

Sovyet Bakü'nün ilk planı, iklim koşullarına, barınma hizmet koşullarına, kalkınma perspektiflerine ve bir dizi başka konuya ek olarak sanayi bölgelerinin üretim profilini inceledi. Yönetim, daha iyi yaşam koşullarına sahip yerleşim yerlerinin inşasına, yeşil alanların ve caddelerin ulaşımına özel önem vermiştir. Sovyet yapılandırmacılık, Sovyet yönetiminin ulusal mimari formların kullanılmasına geri dönme çağrısında bulunduğu 1930'un ortasında aniden sona erdi. Bakü'de bu çağrı, süs

kemerleri, sütunlar, iç avlular, balkonlar ve çeşmelerin yeniden tanıtılmasıyla sonuçlandı (Aliyev, 2013: 628).

Bakü'nün savaş sonrası özellikle kentsel gelişimini etkileyen en önemli olay, SSCB'nin İkinci Dünya Savaşı'na dâhil olmasıdır. Bakü savaşla birlikte Birliğin en önemli sanayi merkezlerinden birisi hâline gelmiştir. Bakü, diğer belli başlı Sovyet şehirlerinin aksine İkinci Dünya Savaşı'nda fiziki yıkıma uğramamıştır. Ancak savaş Bakü'nün gelişimini duraklatmıştır. Savaş yılları boyunca var olan sanayi altyapısı sivil amaçlar yerine askerî amaçlar için yeniden organize edilmiştir. Nazi işgaline uğrayan batı bölgelerinden getirilen bazı fabrikalar Bakü'ye kurulmuştur. Mevcut ve yeni fabrikalar sayesinde Bakü, Sovyet ordusuna cephane, askerî teçhizat ve ulaşım gibi alanlarda büyük katkılarda bulunmuştur.

Bakü petroleri Sovyet ordusu için elzemdi ve kapasite kullanımı savaş yılları boyunca azami seviyelere çıkarıldı. Çoğu kadınlardan oluşan binlerce yeni işçi çeşitli sanayi kollarında çalışmaya başladı. Petrol üretimi savaş yıllarında bu şekilde rekor seviyelere ulaştı. SSCB'de 1941-1945 yılları arasında üretilen 110 milyon ton petrolde Azerbaycan'ın payı 75 milyondur. Savaş ayrıca Bakü'nün Sovyet petrol sanayisi için anlamını köklü şekilde değiştirmiştir. Öncelikle Bakü'nün savaşın cereyan ettiği bölgelere yakın oluşu, Azerbaycan'ı Almanya için açık hedef hâline getirmekteydi.

Almanya'da 1942'de doğum gününü ve yeni askerî hedefleri kutlamak amacıyla üzerinde "Bakü" yazan, Hazar bölgesi ile bir petrol kulesinin resmedildiği bir pasta sunulan Adolf Hitler'in, Bakü petrollerine ulaşmanın savaş hedefleri arasındaki önceliğini vurguladığı varsayılabilir. Sovyet hükümeti bu nedenle stratejik bir karar olarak farklı bölgelerde petrol üretimine ağırlık vermiştir. "İkinci Bakü" olarak anılan Volga-Ural ve Batı Sibirya gibi yeni gelişen petrol havzalarında üretimi geliştirmek için Bakü'den büyük ölçüde donanım ve personel transferi gerçekleştirilmiştir.

Bakü petroleri, iki zıt önceliğin kurbanı hâline gelmiştir. Bir taraftan aşırı üretimle karadaki petrol rezervleri büyük ölçüde tüketilmiş, diğer taraftan da yatırım, işgücü ve donanımlar başka bölgelere kaydırılmıştır. Bu yüzden, "Büyük Anayurt Savaşı" Bakü petrol sanayisi için hem en görkemli günleri hem de onun düşüşünün

başlangıcı anlamına gelmektedir. Savaş sonrası dönemde Bakü, 1860'lı yıllardan bu yana ilk defa Çarlık Rusya/ Sovyetler Birliği için petrol sanayisindeki lider konumunu yitirmiştir. Bakü Büyük Anayurt Savaşı'na sadece sanayi ve petrol üretimi ile katkı koymamıştır. Bakü'nün ve Azerbaycan'ın her etnik grubundan 600 ila 700 bin arasında asker Sovyet ordusuna katılmış, bunların 300 ila 400 bini hayatını kaybetmiştir. 1939 nüfus sayımına göre üç milyonun biraz üzerinde olan Azerbaycan nüfusu, tahminlere göre 1946'da 2.7 milyona gerilemişti (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 288).

Petrol endüstrisinin 1950'lerin sonunda ve 1980'lerin ortalarında genişlemesi sonucu, konutlara da özel bir önem verilmiştir. Özellikle, kır halkın şehre göçü nedeni ile konut sorununu çözmek için Sovyet yönetimi, ucuz beş katlı binaların inşaatına büyük yatırım yaptı. Bu aynı zamanda Bakü'de "*İdeal Komünist Şehir Planlaması*" merkezi sosyalist şehir planlama kavramını yansıtan birçok mikro bölgenin (mikro ilçeler) yapıldığı dönemdi. Bakülülerin jargonunda bu tür binalara basitçe '*khrushevka*' (Kruşevka) veya '*leningradka*' deniyordu (Fotoğraf 5).

Fotoğraf 5: Bakü'de Kruşevka denilen Sovyet tarzı konut yapıları.

(Kaynak: Aliyev, 2013: 631)

İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda devlet sosyo-ekonomik gelişimi ve hızlı kentleşmenin yanı sıra, Bakü ve Abşeron Yarımadası'nın şehir planlamasını karakterize

eden ağır konut inşaatının yanı sıra, Bakü'nün savaş sonrası ilk genel planı 1954'te tamamlandı. Bu sefer plan Abşeron Yarımadası'nın artan nüfusunu ve Bakü'nün banliyölerini ele aldı. Bakü'nün son Ana Planı ise 1985'te hazırlanmış ve 20 yıllık bir süreyi kapsamıştır (Aliyev, 2013: 629).

Sovyet Rusya döneminde Bakü, SSCB'nin en kalabalık şehirlerindedir. Bakü'de mevcut konut miktarı 5,3 milyon m²'den 8 milyon m²'nin üzerine çıkmıştır ve bağlı köylerle kasabaların nüfusu düzenli bir biçimde artarak 1979'da 1.533.235, 1989'da ise 1.794.874'e ulaşmıştır. Bu yüzden konut inşası Bakü şehir planlamasında öncelikli madde haline gelmiştir. Bakü'ye yeni sanayi tesisleri yapılmaya devam etmiş, ancak yatırımlarda ağırlık Bakü-Sumgayıt ekseninin dışına verilerek Azerbaycan'ın daha dengeli bir şekilde sanayileşmesi hedeflenmiştir (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 290-291). XIX. yüzyılın başında 3000 olan şehir nüfusu petrol endüstrisinin gelişmesi ile birlikte hızlı bir artış gösterip 1927'de 300.000'e ve 1990'da da 1.772.000'e yükselerek kozmopolit bir yapı kazanmıştır.

2.8. Azerbaycan'ın Bağımsızlığı Sonrasında Bakü Şehri

Dünya'nın ilk büyük küresel harbi olan ve birçok milletlerin kaderini değiştiren Birinci Dünya Savaşı başlarken Azerbaycan Türkleri Çarlık Rusya'nın egemenliği altında yaşıyorlardı. Bu nedenle Rusya'da meydana gelen her türlü gelişme Azerbaycan'da da dikkatle izleniyor, takip ediliyordu. Özellikle Azerbaycan'ın petrol zengini şehri olan Bakü, o dönemde farklı milletlerin yaşadığı ve farklı siyasi partilerin kendilerine zemin buldukları bir yerdi. Bu yüzden farklı siyasi partiler şehir yönetimini ele geçirme hususunda birbirleriyle kıyasıya yarışıyorlardı.

Kasım 1917'de Ermeni asıllı Stepan Şaumyan önderliğindeki Bakü Bolşevikleri şehir yönetimini ele geçirmeyi başardılar. Üstelik bununla da yetinmeyerek Bakü merkezli Azerbaycan devleti kurma niyetindeki halka karşı acımasızca davranarak büyük bir katliam yaptılar. Lakin katliam sırasında Ermeni çetelerinin yardımına rağmen Bolşevik Sovyet Hükümeti, Azerbaycan halkının azmini ve bağımsızlık arzusunu bitiremedi. Bakü, Şemahı, Karabağ, Guba, Lenkeran gibi bölgelerde birkaç gün içinde on binlerce Müslüman Bolşevik - Ermeni çetelerce katledildi. Tarihe Mart

Soykırımı adıyla geçmiş bu katliama rağmen Azerbaycan halkı 28 Mayıs 1918’de bağımsızlığına kavuşmuştur (Sadıgov, 2015: 34). Bu Azerbaycan’ın kısa süre devam eden birinci bağımsızlığıydı. Fakat esas bağımsızlık ise Sovyetler Birliği’nin dağılmasını takiben 18 Ekim 1991 tarihinde gerçekleşmiştir.

Bakü, Azerbaycan tarihinde 1980’lerin sonlarında yeni bir milli canlanma dönemine girmiştir. Bu dönemin bir özelliği, yeni siyasal aktivizmin merkezinin Bakü oluşudur. SSCB’nin son yıllarında Sovyet iktidarına karşı farklı ideolojik gruplar Azerbaycan genelinde faaliyetlerini çok büyük oranda artırmıştı. Ancak özellikle Bakü’de, Gorbaçov reformlarının getirdiği göreceli serbestlik ortamından yararlanan muhalif aydınlar, temelde Karabağ sorununa tepki göstermek amacıyla çok sayıda sivil toplum örgütü çevresinde bir araya gelmişti. Dernekler, yayın çevreleri, enformal gruplar, Azerbaycan’da sivil toplumun gelişmesine yardımcı olmuştur. 1989’da Azerbaycanlı siyasi mahkûmların salıverilmesinin ardından Bakü’de kurulan Azerbaycan Halk Cephesi de kısa sürede bütün Azerbaycan’da kurulan çok sayıdaki örgütü bir araya getirmişti.

1988 ile 1992 arasında yoğun bir şekilde süren toplumsal hareketlerin merkezi Bakü olacaktır. Bu dönemin milli bilinçte muhtemelen en önemli olaylarından birisi ise, 20 Ocak’ta Bakü’deki Sovyet askerî müdahalesi sonucunda yüzlerce Azerbaycanlı’nın hayatını kaybetmesidir. 20 Ocak Olayları, özelde Bakü’nün ve genelde Azerbaycan’ın siyasi konumlanışında geri dönüşü olmayan bir değişimi temsil eder. Şehrin etnik kompozisyonu, Ermenilerin gidişiyile kelimenin tam anlamıyla tek gecede değişmiştir. Başka azınlıkların şehirden ayrılması da bu dönemden sonra hızlanmıştır. Bakü ise Ermenistan, Dağlık Karabağ ve ekonominin çöktüğü Azerbaycan rayonlarından gelen yoğun göç ile karşı karşıya kalmıştı. 1988-1993 arasında savaş nedeniyle yerlerinden edilen 600.000’den fazla insan, başta Bakü olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerine göç etmek zorunda kalmıştır.

SSCB’nin 1991’de parçalanmasının ardından bağımsızlığına kavuşan devletlerin başkentleri zorunlu olarak büyük bir yönetim, demografik, ekonomik ve fiziki dönüşüme maruz kalmıştır. Birliğin, üye cumhuriyetlerin birbirine bağımlı kalmasını sağlayan ekonomik yapısı, parçalanma ile birlikte üretimin ve dağıtımın durma

noktasına gelmesine yol açmıştır. Bunun sonucu olarak sanayisizleşme ve işsizlik, mirasçı cumhuriyetlerin en büyük sorunlarından olmuştur. 1980'lerin sonlarında önce Ermeni, ardından Rus ve Yahudi grupların Bakü'yü terk etmesiyle şehrin yaklaşık yüz yıldır karakteristiğini belirleyen heterojen etnik yapısı büyük ölçüde homojenleşmiştir.

Aynı zamanda şehirde kalan az sayıdaki Ermeni'nin de adlarını değiştirip Azerbaycan Türk kültürünü benimseyerek hayatlarına devam ettikleri düşünülmektedir. Bağımsızlık sürecinde Bakü nüfusunun etnik açıdan homojenleşmesi, şehrin ulusal başkent kimliğini çok güçlü bir şekilde desteklemiştir. Bu sürecin ardından bağımsız Azerbaycan'ın başkentini yeniden tanımlama çabaları, özellikle 2000'li yılların ardından itibaren hız kazanmıştır (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 297-300).

Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve piyasa ekonomisine geçiş, Bakü'nün şehir gelişimde büyük ilerleme kaydetmesine ve Kafkasya ve Orta Asya bölgesindeki en hızlı büyüyen şehirlerden biri olmasına neden olmuştur. Diğer birçok Orta ve Doğu Avrupa ülkesinde olduğu gibi Bakü'de sosyalizm sonrası kentsel değişim oranı "*sosyalizm sonrası kentsel değişimin leitmotivitesi*" olarak çarpıcıydı. Spesifik olarak, Bakü'deki Sovyet sonrası kentsel dönüşüm birçok olumlu özellik ile karakterize edilmiştir. Yirmi yıl içinde şehrin manzarası tamamen değişmiştir. En önemlisi de Bakü'de yeni yüksek binalar, plazalar ve iş merkezleri inşa edildi. Ayrıca, Merkezi İş Bölgesi kavramı Bakü'deki şehir plancılarının jargonunda yer almasa da, Merkez Bankası'nın yakınında şehir merkezlerine yakın bölgelerde bir Merkezi İş Bölgesi'nin benzerleri kurulmuştur (Aliyev, 2013: 629).

Bakü'nün kısmen dağlık kısımlarında yeni yerleşim sahaları oluşturuldu. Bunlardan Nerimanov Caddesi, Musabeyov kasabası, 8. Kilometre, Ahmetli, Bakü'nün gelişme ve genişleme sürecinde içine aldığı yeni yerleşim alanlarıydı. Bunlardan bazıları şehre düzensiz göçler sırasında oluşmuştu. Örneğin 8. Kilometre Bakü'nün uzun bir dönem gecekondü kesiminin oturduğu alan olmuştur. Bugün de (Bakü) Devlet Üniversitesi'nin üst kesimlerinde yer alan yerleşim alanları Bakü gecekondü yerleşim alanları kapsamına girmektedir (Shammedov, 2006: 152-153).

Sovyetlerin çöküşünden sonra Bakü'de diğer alanlarda olduğu gibi inşaat sektöründe de önemli gelişmeler yaşandı. Birçok özel şirket kuruldu, özellikle Türk inşaat şirketleri inşaat için Bakü'ye geldi. Hükümet bu plansız inşaatı durdurmak için yeterli güce ve ilgiye sahip değildi. 90'lı yılların ortalarında şehir yoksulluk, işsizlik, yaşanan göçler ve daha fazla sorunlar yaşıyordu. Bu nedenle devlet inşaatları kontrol edemedi. İnşaat şirketleri Bakü'deki her boş alanı şehir idaresinin izni olmadan ve herhangi bir şehir planı gözetmeden istedikleri gibi inşa ettiler. 1996 yılında inşa edilen daire sayısı yılda 5.600 iken bu sayı 2013 yılında 21.100 idi (İstatistik Komitesi Raporu, 2013). SSCB'nin çöküşünden sonra başlayan plansız inşaat ve maalesef kontrolsüzlük günümüzde de devam etmektedir.

Bağımsızlık dönemin büyük projelerinin bir örneği yavaş yavaş şehrin sembolü haline gelen Bakü Alev Kuleleri'nin inşasıdır. Kuleler, Azerbaycan'ı zerdüşlük dininin kurucusu olan Zoroaster'ın doğum yeri olarak kabul eden ateşe tapanların uzun tarihini sembolize etmektedir (Aliyev, 2013: 633). İnşası 2012'de tamamlanan ve 350-400 milyon \$ harcanan Alev Kuleleri (Alov Qüllələri), Milli Meclisin hemen karşısında, Bakü'ye ve körfeze hâkim bir tepede yer alır (Fotoğraf 6).

Fotoğraf 6: Bakü şehrinin modern yüzü – Alev Kuleleri (Alov Qüllələri).

190 m yüksekliğinde 3 binadan oluşan bu kompleks, lüks konut ve işyerleri için inşa edilmiştir. Binaların alev şeklindeki formu aynı zamanda Azerbaycan'ın sahip olduğu büyük enerji kaynaklarının varlığına atıfta bulunur.

Azerbaycan tarihinin farklı dönemleri, bağımsızlık sonrasında ulusal kimliğin üzerine inşa edileceği oldukça zengin kültürel, sembolik ve kurumsal miraslar devretmiştir. Hem Haydar Aliyev, hem de İlham Aliyev yönetimleri, Azerbaycan'ın çok tabakalı karmaşık kültürel mirasına dengeli denebilecek bir yaklaşım sergilemişler, ancak ulus inşası konusunda da önemli adımlar atmaya devam etmişlerdir. Bu bakımdan Azerbaycan liderlerinin izlediği bu çizginin, şehirdeki sembollerin dönüşümünde ya da bir bütün olarak Bakü imajının oluşturulmasında gözlenen pratiklerle örtüştüğü söylenebilir.

Halk Cephesi iktidarının kısa sürmesi, ekonomik güçlükler ve savaş koşulları, Bakü'de köklü değişiklikler yapılmasını engelse de, şehirdeki Sovyet sembollerinin yok edilmesi, İlham Aliyev yönetiminde cadde ve sokak isimleri tedricen değiştirilmeye devam etmiştir. Aynı zamanda şehir geçmişinin tartışmalı sayılabilecek dönemleriyle ilişkili isimler, Azerbaycan tarihinin daha millî öğeleriyle değiştirilmesi de dikkati çekmektedir. Örneğin 2013'te, Şeyhülislam ve Kafkas Müslümanları İdaresi'nin başkanı olan Allahşükür Paşazade'nin Şehir İcra Hâkimiyeti'ne başvurmasıyla şehrin en büyük camilerinden Taze Pir Mescidi'nin de bulunduğu ve Türkiye Komünist Partisi liderine atfen verilen Mustafa Suphi (1883-1921) sokağının adı, meşhur Azerbaycanlı hayırsevere atfen Nabat Aşurbeyova (1795-1912) olarak değiştirilmiştir.

Bakü'de, her eski Sovyet şehirde olduğu gibi, sokak ve cadde isimleri de büyük oranda değiştirilmiştir. Sovyet ve Rus tarihi ile ilişkili adlar sokak ve caddelerden kaldırılırken, yerine Azerbaycan tarihinden isimler konulmuştur. Bu isimlendirmelerde göze çarpan bir olgu, Haydar Aliyev isminin özellikle ölümünün ardından çok sayıda cadde, sportif ve kültür tesisine verilerek ulusun "*kurucu babası*"nın vurgulanmasıdır. Ülkenin kurucusu ve kurtarıcısı olarak vurgulanan Haydar Aliyev ayrıca, diğer tüm Azerbaycan şehirlerinde olduğu gibi Bakü'de de merkezi noktalara ve yol güzergâhlarına yerleştirilen çeşitli ebatlardaki panolardaki resimleri ile günlük hayatın

her zaman içindedir. Pek çok resimde İlham Aliyev de babası ile birlikte yer almaktadır (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 303-305).

Şuan ki konumu itibariyle Bakü, doğal kaynakları, ticaret ve ticaret yolları, kültür, sanat ve eşsiz mimari yapıları ile Dünya'nın sayılı şehirleri arasındadır. Sürekli olarak kendini yenileyen ve gelişim sürecini devam ettiren Bakü, her zaman dikkatleri üzerine çeken önemli bir liman şehri durumundadır (Fotoğraf 7). Hazar Denizi'nin her iki kıyısında, özellikle Orta Asya ile olan yük, yolcu ve enerji kaynaklarının taşınması projeleri, şehrin ulaşım fonksiyonunu daha güçlü hale getirmektedir.

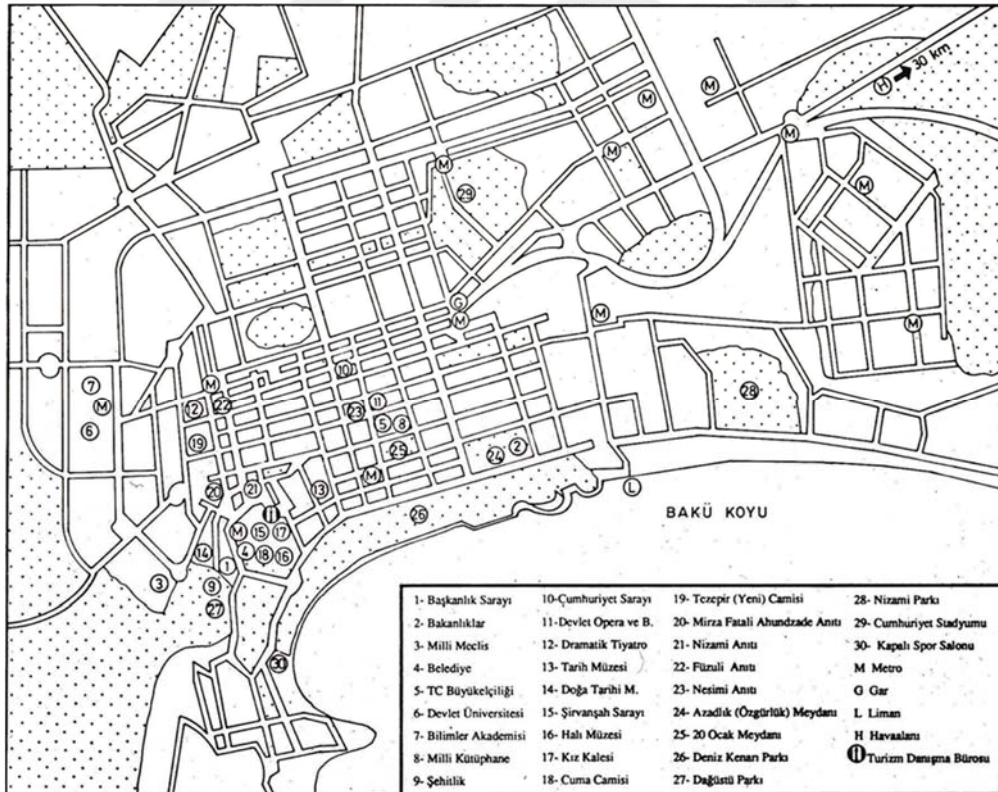

Fotoğraf 7: Günümüzde Bakü şehrinde bir görünüm.

Kısaca Bakü, Hazar Denizi'ne doğru uzanan Abşeron Yarımadası'nın güneybatı kesiminde, savunmaya elverişli yüksek bir tepede kale-şehir olarak kurulmuştur. Şehrin kuruluş yeri, Bakü Körfezi'nin batı tarafında yüksek bir tepeden, deniz kıyısına doğru amfi tiyatro görünümünü arz etmektedir. XVIII. başlarına kadar kale-şehir özelliğini koruyan Bakü, Çarlık Rusya'nın eline geçmesinden sonra kıyıya doğru genişleme göstermiştir. Özellikle XVIII. yüzyıl sonlarında petrolün önem kazanmaya başlaması ve buna bağlı kurulan tesisler şehrin gelişmesini hızlandırmış ve kozmopolit bir yapı kazanmıştır. Aynı süreçler Sovyet Rusya döneminde de devam etmiştir.

Şehrin gelişim sürecinde son kırılma noktası ise Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve sonrasında yaşanan gelişmelerdir. Milli bir devlet olarak Azerbaycan'ın güçlenmesi ve başkent olan Bakü'yü de yakından etkilemiştir. Ülke yönetiminin Bakü'ye ayrı bir önem vermesi, şehri birçok modern binalarla donatması, şehrin yeni yerleşim alanlarıyla büyümesinin yanı sıra görünümünü de büyük ölçüde değiştirmiştir.

Günümüzde yerleşim alanı 2.14 km²'ye ve 2018 yılı nüfusu 2.262,6 milyon ulaşan Bakü'de yaklaşık iki yüzyıl devam eden Çarlık ve Sovyet Rusya döneminin izleri büyük ölçüde silinmeye başlamıştır. Şehir yerleşme bakımından iki ana kategoriye ayrılabilir. Bunlar tarihi ve modern Bakü şehirleridir. Bugün Bakü'de tarihi yerleri yani İçerişehir denilen bölgede, Yasamal, Neriman ve Nasimi gibi semt ilçelerinde Sovyetler döneminde inşa edilen binaların olduğu yerleri ve gökdelenlerin yoğunluk kazanmaya başladığı modern Bakü kısmını iç içe görmek mümkündür. Buraları şehir fonksiyonları bakımından da çeşitliliğin arttığı alanlara karşılık gelmektedir (Harita 3).

Harita 3: Bakü şehrinin tarihi nüvesi ve yakın çevresinde başlıca fonksiyon alanları.

(Kaynak: Koçman ve Diğerleri, 1994: 128.)

Ülkenin idari kurumları genellikle şehrin tarihi kesiminde yer almaktadır. Burada Başkanlık Sarayı, Bakanlıklar, Milli Meclis, büyükelçilikler, üniversite, okul ve müzeler gibi birçok kurum ve kuruluş bulunmaktadır. Keza tren garı ve limanın yanı sıra tarihi ve turistik mekânlar bu eski yerleşim sahasında toplanmış ve ticari fonksiyonlar burada yoğunluk kazanmıştır.

Diğer yandan özellikle bağımsızlık sonrasında Bakü şehrinin yatay yönde hızlı gelişmesiyle birlikte birçok yerleşim birimi zamanla şehirle bütünleşmiştir. Özellikle Abşeron Yarımadası'nda bulunan hemen bütün yerleşim birimleri, idari, ulaşım, ekonomik ve kültür vb fonksiyonlar bakımından Bakü şehrinin bir parçasını teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAKÜ ŞEHRİNİN NÜFUS ÖZELLİKLERİ

3.1. Nüfusun Gelişimi

Bakü'nün tarihi dönemde nüfus gelişimine, şehrin kuruluşu ve gelişimi başlığı altında yer yer temas edilmiştir. Bu bölümde daha çok Sovyet Rusya ve yakın dönem nüfus gelişimi üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi döneminde hem yerli hem yabancı petrol şirketleri devletleştirilmiştir. Bu nedenle petrol, finans ve diğer bazı sektörün sahipleri ve çalışan yabancı nüfusun büyük bir bölümü Bakü'den ayrılmıştır. Özel mülk tamamen ortadan kalkmış, şehirde devrimden önce ilkel koşullarda barınmak durumunda kalan işçiler için ucuz konutların inşasına başlanmıştır. Bu dönemde Bakü nüfusu hızlı bir şekilde artmaya devam etmiştir. Nitekim 1913'te Çarlık döneminde 214,672 olan nüfus miktarı 1926'da Sovyet döneminde 453,333'e ulaşmıştır (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 285). Bu nispeten kısa dönemde nüfusun bir misliden fazla artması gerçekten dikkati çeken bir gelişme olarak görülmektedir.

Bakü, “*Büyük Anayurt Savaşı*” (İkinci Dünya Savaşı)'na sadece sanayi ve petrol üretimiyle katkı koymamıştır. Bakü'nün ve Azerbaycan'ın her etnik grubundan 600 ile 700 bin arasında asker Sovyet ordusuna katılmış, bunların 300 ile 400 bini hayatını kaybetmiştir. 1929 nüfus sayımına göre 3 milyonun biraz üzerinde olan Azerbaycan nüfusu tahminlere göre 1946'da II. Dünya Savaşı bittiğinde 2.7 milyona gerilemiştir. Ülke nüfusu, 1945'ten sonra ise büyük bir hızla artmıştır. Bu artışta Bakü'nün payına dair bir veri olmamasına rağmen, sanayinin büyümesi ve çeşitlendirilmesi çabalarının büyük rolü olduğu söylenebilir. 1959'da yapılan nüfus sayımı, 1939 sayımı verilerine göre ciddi bir artışa işaret etmektedir. Savaş süresince yaşanan kayıplara rağmen 1939 yılında 808.000 olan Bakü nüfusu 1959'da 967.000'e çıkmıştır (Ataşer ve Sayfutdinova,

2014: 288, 289). Böylelikle şehrin nüfus miktarı, yaklaşık 20 yıllık dönemde 150 bin kadar artmaya devam etmiştir.

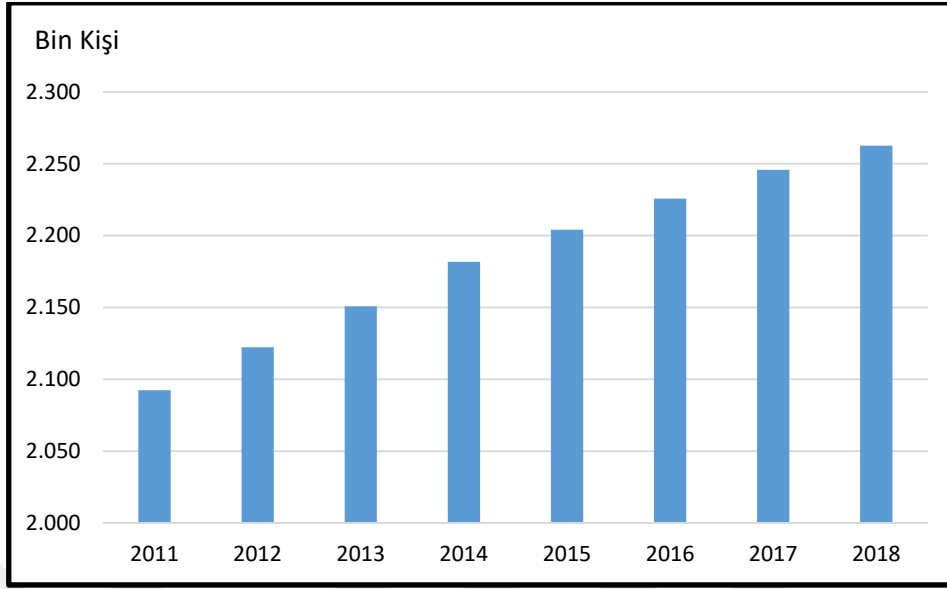
Yakın çevrede bulunan yerleşim birimlerinin zamanla Bakü ile bütünleşmesiyle birlikte nüfus miktarı daha hızlı artış göstermeye başlamıştır. Şehrin nüfusu 1979'da 1,533,2, 1989'da 1,794,9, 1999'da 1,788,9 ve 2009 yılında da 2,045,8 bin kişiye ulaşmıştır. Dolayısıyla 1960'larda 1 milyon nüfusu aşan şehir 2000'li yılların başında da 2 milyon sınırının üstüne çıkmıştır. Öte yandan incelenen bu dönemde Azerbaycan bağımsızlığını kazanmış ve Bakü'de bulunan azınlık nüfus şehirden göç ederek ayrılmıştır. Nitekim bu durumun 1989 ve 1999 yılları arasındaki nüfus gelişimine bir ölçüde yansıdığı ve nüfusta bir miktar azalmanın olduğu tespit edilmektedir.

2011-2018 yılları arası dönemde Bakü şehrinin nüfus gelişimine bakıldığında, her yıl nüfusta belirli bir artışın olduğu görülür (Tablo 3, Grafik 1). Özellikle 2011 ile 2015 arasında şehir nüfusunun artış hızı daha belirgin durumdadır. Fakat nüfusun artış hızı 2015'lerden sonra azalmaya başlamıştır. Nitekim bunun oranı 2014 yılında % 1.44, 2015 yılında % 1.03, 2016 yılında % 0.98, 2017 yılında % 0.90 ve 2018 yılında da % 0.75 olarak gerçekleşmiştir. Bu verilerden de anlaşılacağı üzere 2014 ile 2018 yılları arasında nüfus artış hızının azalmakta olduğu tespit edilmektedir. Şüphesiz bu azalma, doğum oranlarının düşmesinin yanı sıra ülke içinden Bakü'ye yönelen göçlerin de azalma eğiliminde olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 3: Bakü Şehrinin Nüfus Gelişimi (2011-2018).

Yıllar	Yüzölçümü (Bin km ²)	Nüfus (Bin kişi)	Nüfus Yoğunluğu (km ² / kişi)	Kasaba Sayısı	İlçe Sayısı
2011	2,14	2.092,4	982	59	11
2012	2,14	2.122,3	996	59	11
2013	2,14	2.150,8	1.000	59	12
2014	2,14	2.181,8	1.020	59	12
2015	2,14	2.204,2	1.030	59	12
2016	2,14	2.225,8	1.040	59	12
2017	2,14	2.245,8	1.049	59	12
2018	2,14	2.262,6	1.057	59	12

Kaynak: (www.baku.azstat.org Erişim: 01.06.2019).

Grafik 1: Bakü Şehrinin Nüfus Gelişimi (2011-2018).

Diğer yandan Bakü şehrinin nüfus miktarı ülkenin toplam nüfusu içinde önemli bir paya sahiptir. Nitekim Azerbaycan ülke nüfusunun 2017 yılı itibariyle % 22,9'u ve 2018 yılı itibariyle de % 23,02'si başşehir Bakü'de yaşamını sürdürmektedir. Resmi olmayan verilere göre ise Bakü'de yaklaşık 4 milyon kişinin yaşamakta olduğu kaydedilmektedir (Kurban ve Diğerleri, 2018: 66). Kuşkusuz bu belirtilen değer, yaklaşık 10 milyon olan ülke nüfusuna oranlandığında, biraz abartılı olduğunu söylemek mümkündür.

Bakü idari ünitesinin yüzölçümü 2,14 bin km² olup 2018 yılı verilerine göre km²'ye 1.057 kişi düşmektedir (Tablo 3). Nüfusu yoğunluğunun 2011 yılından beri nüfus miktarına bağlı olarak arttığı görülür. Nüfus yoğunluğu idari ünitenin her yerinde aynı oranda değildir. Şehrin tarihi çekirdeği ve çevresindeki yeni gelişme alanlarında, bina sıklığı ve kat yüksekliğinin de etkisiyle nüfus yoğunluğu daha fazladır. Buna karşılık merkezden uzaklaştıkça ve özellikle uzak çevrede yer alan semt ilçe yerleşmelerinde nüfus yoğunluğu azalma göstermektedir.

Bakü idari ünitesi içinde nüfusun ilçelere dağılışı tablo 4'te verilmektedir. 12 idari birim içinde nüfusun en fazla olduğu ilçe 283,700 kişi ile Hatai'dir. En az olduğu ilçe ise Bakü merkezinden de uzak ve bir ada olan 20,300 kişiyle Pirallahi'dir.

Tablo 4: Bakü'nün 2018 Yılı Nüfusunun İlçelere Dağılışı.

İlçenin Adı	Nüfus (Bin Kişi)
Binegedi	264,4
Karadağ	123,9
Hazar	165,2
Sebail	101,5
Sabuncu	243,0
Surahani	217,9
Nerimanov	177,4
Nesimi	220,1
Nizami	198,5
Pirallahi (Adası)	20,30
Hatai	283,7
Yasamal	246,7
Bakü Toplam	2.262,6

Kaynak: (www.baku.azstat.org Erişim: 01.06.2019).

3.2. Nüfus Hareketleri (Göçler)

Göç, çok yönlü karaktere sahiptir. Toplumun sosyal, kültürel ve ekonomik yapısıyla yakından ilişkilidir. Göç, özellikle ülkelerin nüfus yapısında ve nüfuslarının nitel ve nicel yapısında önemli bir etkiye sahiptir. Göç, ülkelerin veya şehirlerin nüfuslarının gelişmesini sağlayabileceği gibi azalmasına da sebep olacak gücü kendinde bulundurmaktadır (Es ve Ateş, 2004: 21).

Bakü şehri, fiziki ve coğrafi koşullar nedeniyle tarih boyunca sürekli göç olan bir yerleşim yeri olmuştur. İpek Yolu'ndan geçen ticari güzergâhın ortasında ve “*yanan toprak*” adı verilen zengin petrol kaynakları sebebiyle de sürekli olarak göç hareketleri ile gelişimine devam etmiştir (Fotoğraf 8).

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra yaşanan göçler nedeniyle Bakü şehri hızla kalabalıklaşmaya başlamıştır. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Azerbaycan'ın birçok bölgesinde iş yerlerinin kapanması sonucu önemli bir şehir olan Bakü'ye işçi akımı olmuştur. Ermenistan, Karabağ bölgesini işgal ederek orada

yaşayan yerel halkı zorla göçe zorlamış ve bunun sonucu olarak savaştan kaçan binlerce göçmen (kaçgın) de Bakü'ye sığınmak zorunda kalmıştır. Petrolden gelen gelirlerinin diğer sektörlerle yatırımları başkent ve çevresinde yoğunlaşmıştır, Bunun sonucu ortaya çıkan çalışma olanakları büyük bir nüfus akımına yol açmıştır.

Fotoğraf 8: Göçler ve diğer sebeplerle ortaya çıkan konut ihtiyacını karşılamaya yönelik yeni yapılaşmalar.

Azerbaycan'ın XX. yüzyıl sonuna kadar hemen her bölgesindeki yerleşmelerinde siyasi etkilerin tesiri büyüktür. Azerbaycan'ın Rus yönetiminde olduğu dönemlerde önce Çarizm sonra Sovyet rejiminin yönetim ve baskıları ile Abşeron bölgesi göç süreçlerinin özünü teşkil ediyordu. Burada yaşanan göçler yerleşim yerlerinin oluşmasında önem teşkil etmiştir.

Çarizmin yaptığı sömürgecilik siyaseti neticesinde XIX. yüzyılın yarısından sonra Bakü'ye farklı ülkelerden milletlerin gelişi hız kazandı. Bununla birlikte Bakü ve çevresinde petrol üretimine bağlı sanayi şehirlerinin oluşumu göçleri arttırdı. Bakü ve çevresine 1897-1913 yılları arasında 224 bin kişi kadar göçmen gelmiş, bunların büyük bir kısmını Ruslar 90 bin, Ermeniler 44 bin, Yahudiler 9 bin, Avrupalılar 5 bin kişiyi bulmuştu. Yine o yıllarda Güney Azerbaycan'dan 43 bin, Dağıstan'dan 8 bin, Gürcistan'dan 5 bin göçmen gelmiş ve yerli nüfus ise 1902 yılı depreminden sonra

Şamaxı, Lahıc, Xızı bölgelerinde daha çok olmuştur. Göçmenler için Bakü'nün çevresindeki Maden rafineri bölgesinde, Sabuncu, Balahanı, Ramanı, Bibiheybet, Zabrat, Surahanı yakınlarında 10 tane kasaba inşa edilmiştir. Bu kasabalarda yaşayan nüfusun sayısı 1913'te 67,9 bin kişi olmuştur.

Yerli göçmenler ve Güney Azerbaycan'dan gelenler ise bu bölgedeki köylere yerleşmişlerdir. Şehrin merkezinde ise Kuzey ve Güney Azerbaycan'dan gelen yerli göçmenler doğu Çemberekend, Tezepir, Dağlı, Şamaxılı, Kerpıcxana ve Yasamal mahallelerinde; Rus göçmenler Gala, Avrupa Çemberekendi, Bazar, Kubalı, Salyanlı, Xestexana, Yarmarka, Merkez, Kara Şehir, Faytoncu ve Bayıl mahallelerinde; Ermeni göçmenler Ermenikend, Kanlı Tepe, Romanov, Vağzaletrafı, Xutor ve Merkez mahellerinde yerleşmişlerdir. Araştırmalara göre 20. yüzyıl öncesinde Çarizmin yaptığı sömürge siyaseti neticesinde Bakü şehrinde yerli nüfusun payı % 20 ve % 10'a kadar düşmüştür (Tablo 5). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin zaferi ve Bakü'nün başkent olması sonucu 1918 yılının sonu ve 1919 yılının başında 100 bin kişiden fazla göçmen buradan göçüp ülkelerine dönmüştür (Efendiyev ve diğerleri, 2016: 65).

Sovyet hâkimiyetinden kurtulduktan sonra Bakü ve çevresinde petrol ve diğer sanayi sahalarının kalkınması ve yeniden kurulması, yeni işletmelerin inşaatı ile çok sayıda iş gücü ve nitelikli personele talep artmıştı. Bu nedenle Çarizm siyasetinin devamı olarak Sovyet hükümeti kadro eksikliği adı altında Rus, Ermeni, Ukraynalı, Belaruslu ve diğer halkların Bakü'ye göç etmesine neden oldu. İlginçtir ki 1924 yılında XII. Umum Bakü Parti Konferansı'nda M. Hüseyinov'un konuşmasından açıkça anlaşılıyor ki, petrol üretiminde çalışan 46 bin işçiden 7 bini Azerbaycanlı idi. Hatta N. Nerimanov, konuyla ilgili olarak "*Neftkom şirketinin bütün idaresi Rus, Ermeni, Yahudi uzmanlar ile doldurulmuş hatta Azerbaycanlı uzmanlar işten çıkarılmıştır.*" diye yazmıştır. Buradan anlaşılacağı üzere çoğu sanayi sahalarından sorumlu pozisyonlarda ve işçi olarak çalışanların çoğu Rus ve Ermeniler'dendi.

Bakü ve çevresine gelen göçmenler nüfus sayısının hızla artışına neden olmuştur. Bu bakımdan şehir nüfusunun sayısı 1921'de 193,6 bin, 1923'te 243,8 bin, 1926 yılında ise 338,3 bin kişi, şehir çevresinde maden rafineri bölgesinde 62 binden 91,9 bin kişiden 115 kişiye çıkmıştır. Sonraki yıllarda sanayileşme adı ile yeni

kasabalara inşa edilen konutlara göçmenler yerleştirildi. Savaş döneminde ise Bakü'nün bu terk edilmiş konutlarına kalan nüfus yerleştirildi.

Tablo 5'te Bakü'de nüfusun (bağlı kasaba ve köyler hariç) ve etnik grupların 1886-2009 yılları arasına tekabül eden uzun dönemli değişimi görülmektedir. 1886'da Çarlık döneminde Bakü nüfusunun % 43,3 Türk, % 24,7'si Rus, % 28,3'ü Ermeni, % 0,5'i Yahudi ve % 3,2'si diğer etnik gruplardan meydana gelmektedir. Gerçekten bu dönemde Çarlık Rusyası'nın göç politikasıyla Bakü'de özellikle Rus ve Ermeni kökenli nüfusun artmış olduğu dikkati çekmektedir.

Birinci Dünya Savaşı öncesine rastlayan 1913 yılında Bakü'de Türk nüfus oranı % 21,4 ile şehir tarihinin en düşük seviyesine inmiştir. Buna karşılık Rus (% 35,5), Yahudi (% 4,5) ve diğer etnik (% 19,1) kökenli nüfusun ise artmış olduğu dikkati çekmektedir. Özellikle 1886 (% 28,3) ve 1913 (% 19,4) arasında dönemde Bakü'de önemli bir oranda Ermeni nüfusun olduğu da anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Bakü şehir tarihinde Rus nüfus da en yüksek oranına % 43,6 ile 1939 yılında ulaşmıştır.

Tablo 5: Bakü'de Nüfusun ve Etnik Grupların Değişimi (Bakü'ye bağlı kasaba ve köyler hariç).

Yıl	Türk		Rus		Ermeni		Yahudi		Diğer		Toplam Kişi
	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%	
1886	3.753	43,3	2.139	24,7	2.449	28,3	391	0,5	281	3,2	86.611
1897	40.341	36,0	37.399	33,4	19.099	17,1	3.369	3,0	11.696	10,5	111.904
1903	44.257	28,4	59.955	38,5	26.151	16,8			28.513	18,3	155.876
1913	45.962	21,4	76.288	35,5	4.168	19,4	969	4,5	41.052	19,1	214.672
1926	118.737	26,2	159.491	36,9	76.656	16,9	19.589	4,3	70.978	15,7	453.333
1939	215.482	27,4	343.064	43,6	11.865	15,1	3.105	3,9	79.377	10,1	787.623
1959	211.372	32,9	223.242	34,7	137.111	21,3	24.057	3,7	56.725	8,7	642.507
1970	586.052	46,3	35.109	27,7	207.464	16,4	29.716	2,3	88.193	6,9	1.262.515
1979	530.556	52,4	229.873	22,7	167.226	16,5	22.916	2,3	62.865	6,2	1.013.436
1999	1.574.252	88,0	119.371	6,7	378	0,0	5.164	0,3	89.689	5,0	1.788.854
2009	1.848.107	90,3	108.525	5,3	104	-	6.056	0,6	83.023	4,1	2.045.815

Kaynak: Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 318.

Türk nüfusun Bakü'de özellikle 1960 ve 1970'lerden sonra önemli oranda artmaya başladığı görülür. Nitekim şehirde 1959'da % 32,9 olan Türk nüfus oranı, 1970'te % 46,3'e yükselmiştir. Aynı dönemde Rus (% 27,7), Ermeni (% 16,4), Yahudi (% 2,3) ve diğer etnik (% 6,9) grupların azaldığı ayırt edilmektedir. Dolayısıyla Bakü şehrinin nüfus kompozisyonu XX. yüzyılın başı ile sonu arasında çok büyük oranlarda değişime maruz kaldığı tespit edilmektedir. Şüphesiz bu değişimin temel sebebi ise hem Çarlık hem de Sovyet Rusya döneminin nüfus politikalarıdır.

Günümüz itibariyle Bakü şehrinde nüfusun % 90'dan fazlasını Türkler oluşturmaktadır. Ruslar % 5,3 ve diğer etnik gruplar % 4,1 ile temsil edilmektedir. Özellikle Azerbaycan milli devletinin kurulması ve bağımsızlığı kazanmasından sonra bütün ülkede olduğu gibi Bakü'den de diğer etnik grupların büyük ölçüde ayrıldıkları görülmektedir. Şehirde halen mevcut çok küçük etnik gruplar arasında; Tatarlar, Talışlar, Molokanlar, İngiloylar, Avarlar, Lezgiler, Kürtler, Gürcüler, Tatlar, Ukraynalılar, Sakurlar (Sahurlar), Udinler ve Qrızlar sayılabilir. Bunlardan Lezgiler (24,9 bin), Tatarlar (25,2 bin), Ukraynalılar (21,1 bin) ve Gürcüler (2,2 bin) nispeten daha fazla nüfus değerlerine sahiptir.

Doğum ve Ölümler: Tablo 6'da görüldüğü üzere 2013 yılına kadar doğumlarda artış görülürken 2014 yılından itibaren doğum sayısında azalmalar olmuştur. Gerçekten 2011 yılında 37.130 olan doğum sayısı 2013'te 40.050'e yükselmiş ve 2017 yılında da 30.373'e gerilemiştir. Doğum sayısındaki bu azalma eğiliminin önümüzdeki dönemde de devam edeceği söylenebilir.

Doğumlarda cinsiyet oranına bakıldığında, 2011-2017 yılları arası dönemde her yıl erkek sayısının kız sayısından fazla olduğu tespit edilmektedir. Yıllara göre ele alındığında, en fazla erkek ve kız bebek 2013 yılında doğmuştur.

Şehirde yıllık ortalama ölüm sayısının 12.000 ve 13.000 arasında değiştiği ayırt edilmektedir. İncelenen dönemde toplam ölüm sayısının en fazla olduğu yıl 2016 ve en az olduğu yıl da 2011'dir. 2016 yılında ölüm oranının (100 binde 354 kişi) en yüksek olan hastalık ise dolaşım sistemi hastalıklarıdır.

Doğum sayısının azalmasına karşılık ölüm sayısında belirli bir artış eğiliminin olduğu görülür. Toplam ölüm sayısında da yine erkekler kadın sayısına göre daha fazladır. Bilindiği üzere hemen bütün ülkelerde kadın nüfusun ortalama yaşam süresi daha fazla ve ölüm oranı da erkeklere göre daha azdır.

Tablo 6: Bakü Şehrinde Doğum ve Ölüm İstatistikleri (2011-2017).

Yıllar	Doğum Sayısı Toplam	Toplam		Ölüm Sayısı Toplam	Toplam	
		Erkek	Kadın		Erkek	Kadın
2011	37.130	19.913	17.217	12.133	6.723	5.410
2012	37.459	19.910	17.549	12.395	6.813	5.582
2013	40.050	21.158	18.892	12.241	6.747	5.494
2014	34.726	18.488	16.238	12.428	6.804	5.624
2015	34.192	17.998	16.194	12.485	6.849	5.636
2016	33.258	17.434	15.824	13.040	7.093	5.947
2017	30.373	15.941	14.432	12.938	7.081	5.857

Kaynak: (www.baku.azstat.org Erişim: 01.06.2019).

3.3. Nüfusun Özellikleri

3.3.1. Nüfusun Cinsiyet Yapısı

Nüfusun yapısını teşkil eden cinsiyet durumu demografik, sosyo-iktisadi ve siyasi amillerin tesiri ile oluşmaktadır. Şehirde tarihi devirler içinde cinsiyet yapısında siyasi bir olay olan savaşların rolü etkili olmuştur. Modern dönemde tesir eden şey ise demografik durumlardır. Bu durum etnik ve dini faktörlerin devamlılığı ile oluşmuştur. Demografik süreçlerde doğal artışın yüksek olması nüfusun cins-yaş, aile durumunun oluşması için elverişli şartlar teşkil etmiştir.

Abşeron'da ilk nüfus sayımı Çar Rusyası'nın işgalinden sonra olmuştur. 1816 ve 1842'de Bakü ve Abşeron'un diğer bölgelerinde erkeklerin nüfusu kadın nüfusundan fazladır. 1872 yılında petrol üretimine bağlı sanayinin artması göçlere neden olmuştur. 1913 ve 1870 ile mukayese edildiğinde Abşeron şehirlerinin nüfus sayısı 4 kat arttığı

halde erkek sayısı 5 kat artmıştır. Bakü'de nüfus sayısında erkeklerin sayısı 14 kat artmıştır. 1913 yılında Bakü'de yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre 25 yılda Bakü ve şehir çevresinde maden rafine bölgesinde 214,7 bin kişi göç etmiştir ki bunların 147,2 bin kişisini, başka deyişle % 68,6 'sını erkekler teşkil ediyordu.

1918 yılında halkın bağımsızlık uğrunda özgürlük mücadelesi, soykırım olayları ve 1920'de Sovyet ordusunun işgali ile başlayan hadiseler sonucunda 1913-1920 yıllarında nüfus Bakü ve etrafında 79 bin kişi azalmıştır. Bunun 78 bin kişisini erkekler teşkil ediyordu. 1918 Mart ve 1920 Mayıs katliamlarında 50 bin kişiden fazlası ölmüş, bu nedenle erkeklerin şehirdeki oranı % 49'a inmiştir. Sovyet devrinde 1920 yılında devletin yaptığı siyasetle Bakü ve çevresinde petrol sanayisinin yeniden kurulması, iş göçünü hızlandırmış, 1926'da Bakü ve çevresinde erkek nüfusunun kadın nüfusunu geçmesine neden olmuştur.

1926-1939 yılları arasında Bakü'de erkeklerin payı % 2.5 azalarak % 48,6 ve şehir kasabalarında % 2 azalarak % 50,5'e inmiştir. İkinci Dünya Savaşı da büyük etki yapmış; cins-yaş yapısının bozulmasına ve uzun bir zaman kadınların nüfusta sayı bakımından fazla olmasına neden olmuştur. Hatta 1959 yılında Bakü ve çevresinde son 100 yılda ilk defa erkeklerin nisbi payı 46,6'ya inerek en aşağı seviyede olmuştur (Bedelov, 2016: 71,72).

1960-1970 yılları arasında ise hem Azerbaycan'da hem Bakü'de doğal nüfus artışı yükselmiş, doğumlarda erkek bebeklerin sayıca üstünlüğü, göçlerle gelenlerin oranında erkek sayısının fazla olması sonucu erkek nüfus artmış ve nüfusun cinsiyet yapısının dengelenmesini sağlamıştır. 1980'de ise nüfusun cinsiyet yapısındaki oranı sabitleşmiştir. 1988-1990 yıllarında milli olaylar, 1991'de istiklalin tehlikeye girmesi, 1992-1994 yıllarında Karabağ Savaşı'nın başlaması ve ülkede başlayan buhran demografik olayları etkilemiştir. Abşeron'da bu dönemde toplu göçlerin başlaması, savaşlarda binlerce erkek ölmüş, doğal artış da azalarak cinsiyet durumunun tekrar değişmesine neden olmuştur.

Yapılan araştırmalara göre, 1989-1999 arasında nüfusun sayısı artsa da cinsiyet yapısında kadınların payı % 51,3'e kadar artmış, Bakü'de değişmemiş, şehir etrafında

% 51,6'ya, Sumgayıt'ta % 51,0'a ve Abşeron'da % 50,6'ya kadar yükselmiştir (Bedelov, 2016: 73).

Bakü şehrinin yakın dönem nüfusu ve cinsiyet yapısı tablo 7'de verilmiştir. Bu tablo incelendiğinde, 2011-2018 yılları arası dönemde şehir nüfusunun cinsiyet yapısında kadın nüfus lehinde bir fazlılığın olduğu görülür. Nitekim 2011 yılında şehirde yaşayan nüfusun % 49,52'si erkeklerden ve % 50,48'i de kadınlardan meydana gelmektedir. 2018 yılında ise bu durumun erkeklerde % 49,72 ve kadınlarda % 50,28 olduğu hesap edilmektedir. Buna göre son 8 yıllık dönemde erkek nüfus lehinde küçük bir oranda da (% 0,2) olsa bir artışın gerçekleştiği tespit edilmektedir.

Tablo 7: Bakü Şehir Nüfusunun Cinsiyete Göre Dağılımı (2011-2018).

Yıllar	Toplam	Toplam	
		Erkek	Kadın
2011	2.092.374	1.036.054	1.056.320
2012	2.122.335	1.051.316	1.071.019
2013	2.150.857	1.066.278	1.084.579
2014	2.181.854	1.082.471	1.099.383
2015	2.204.230	1.094.452	1.109.778
2016	2.225.838	1.105.802	1.120.036
2017	2.245.790	1.116.195	1.129.595
2018	2.262.560	1.124.910	1.137.650

Kaynak: (www.baku.azstat.org Erişim: 01.06.2019).

3.3.2. Nüfusun Yaş Yapısı

Nüfus artışında yaş gruplarının faktörü önemlidir. 1990-2009 mukayesesine göre, çalışma çağındaki nüfusun Bakü'de % 10'dan fazla artmasının sebebi yaş sınırının yükselmesi ve alt sınırın 15 yaşından başlaması olmuştur. Diğer sebebi ise 1980 ve 1990 yılı öncesinde doğanların çok olması ve 2000 yılında göçle gelen gençlerin fazla olmasıdır. Çalışma çağından küçük olan nüfusun oranı % 10 azalmıştır. Bunun nedeni doğal artışın 1995-2005 yıllarında azalmış olmasıdır. Çalışma çağından büyük olan nüfus Bakü'de % 2'dir. Yaşlı nüfusun azalması, yaşam seviyesinin kötüleşmesi,

emekliliğin azlığı, sağlık hizmetlerinin yetersizliği gibi nedenler ölümlerin artmasına sebebiyet vermiştir.

Birleşmiş Milletler (BM)'de ve Batı Avrupa ülkelerinde 65 yaş üzeri nüfus yaşı kabul edilmiştir. BM'ye göre bu yaş grubundan yukarı nüfusun payı % 4'ten az olursa nüfus demografik olarak genç, % 7'den az olursa yaşlanma sınırında, % 7'den fazla olursa demografik olarak yaşlı kabul edilir. Analizlere göre, yaşı 65 ve yukarı yaşta olan yaşlı nüfusun payı 1999-2009 arasında % 5,2'den % 5,4'e, bu bakımdan; erkekler % 2'den % -2,4'e artmış, kadınlar ise % 3,2'den % 3'e azalmıştır. BM sınıflandırmasına göre nüfus, 2. aşama olan yaşlılık sınırına gelmiştir.

2000 yılında yaşlı nüfusun azalması İkinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı zamanlarda doğumların az olması ve 60-70 yaşındaki nüfusun bu döneme ait olması ile olmuştur. Modern dönemde yaşlıların yaşam koşullarının iyileştirilmesine yönelik alınan tedbirler ömrün uzamasında bir artışa neden olduğu için emeklilik çağındaki nüfusun payı gelecekte de artacaktır. 1989- 1999 yıllarında ülkedeki istikrarsız siyasi ve ekonomik durum nedeniyle 5 yaşa kadar olan çocukların payı % 3,5 oranında azalmasına rağmen 5-14 yaş arasındaki çocukların oranı % 3,3 artmıştır. Bunun nedeni doğum seviyesinin yüksek olması ile birlikte 1988-1992'de yaşanan göçlerdi. Nüfusta 15-19 yaş grubunun oranı % 0,5 artsa da, 20-29 yaş gruplarının payı %3,6 ve toplam sayı 70,9 bin kişi olarak azalmıştır.

Erkek sayısının kadınlara oranla 2 kat azalması ise savaş nedeniyledir. Nüfusun 35-49 yaş grubunun payı % 7 ve mutlak sayıları ise 156,6 bin kişidir. Bu bakımdan erkekler 77,1 bin kişi, kadınlar 79,5 kişi artmıştır. 1989-1999 yıllarında nüfusun 50 ve üzeri olan yaş gruplarının payı % 3,5 ile 70 bin kişi, bu bakımdan erkeklerin sayısı 18,5 bin kişi ve kadınların sayısı 51,5 bin kişi azalmıştır. Kadınların sayısının azalma sebebi 1988-1992 yıllarında toplu şekilde giden Rus göçünde hem yaşlı nüfusun hem de kadınların çok olmasıydı (Bedelov, 2016: 75-78).

Bakü'de son 10 yılda en büyük değişiklikler 20-30 yaş gruplarında erkek ve kadınlar arasında nisbeten aynı, 35 yaştan büyük bütün gruplarda erkeklerin payı % 0,2 - % 0,5 kadınlardan daha azdır. Bakü'nün gelecekteki nüfusunun cins-yaş durumunu

onun sosyo-ekonomik gelişiminde büyük önem taşımaktadır. Yaş piramidi gösterir ki rayonda 1989 ve 2009'da yaş-cins değişiminde çocukların payı azalmış, 15-29 ve 40-55 yaş gruplarının payı artmıştır. 1989 ve 2009 yılları mukayesesinde 0-14 yaş gruplarının payı % 28,6'dan % 20,1'e; erkek cinsinde % 14,7'den % 10,8'e ve kadın cinsinde % 13,9'dan % 9,3'e azalmıştır.

Nüfusun 15-29 yaş gruplarında payı % 28,3'den % 30,4'e, 30-49 yaş gruplarının payı % 30,3'ten % 31,1'e artmış; genç gruplarında cinsler arasında denge sağlanmış, diğer yaş gruplarında ise kadınlar kısmen erkeklerden üstün olmuştur. Nüfusun 50-64 yaş gruplarının payı % 12,8'den % 13'e, 65 ve üstü olan yaş grubunun payı % 5,5'ten % 5,4'e değişmiş, fakat cinsi durumda kadınların payı fazla olmuştur. Bu durum özellikle 70 yaş ve üstü yaş grubunda daha belirgindir. 1989 ve 2009 yılları mukayesesinde 0-14 yaş gruplarının payı % 28,6'dan % 20,1'e; erkek cinsinde % 14,7'den % 10,8'e ve kadın cinsinde % 13,9'dan % 9,3'e azalmıştır (Bedelov, 2016: 83).

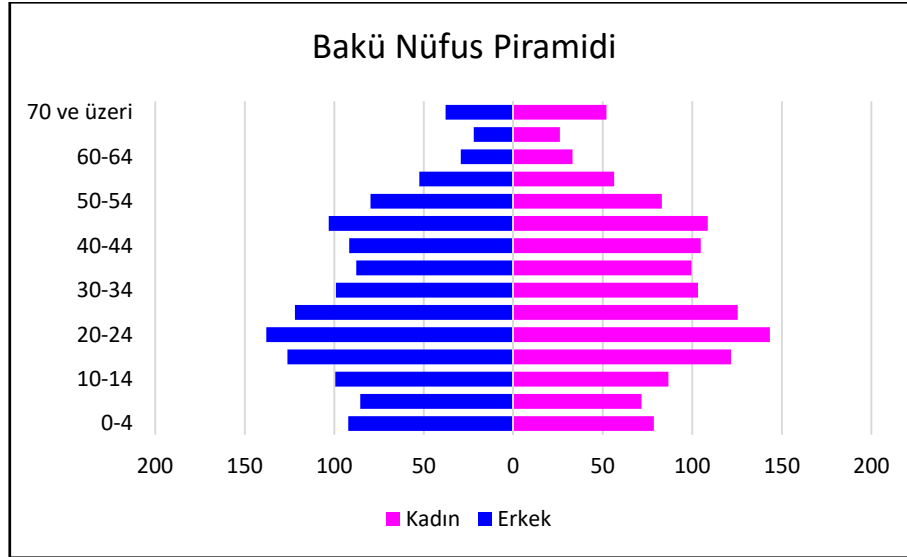
Bakü'de 2018 yılı ve 2009 yılı nüfus piramidlerine incelendiğinde, 2018 yılında 20-24 yaş grubunda, 70 ve üstü yaş grubunda azalma olmuş, 0-4 yaş grubu nüfusu artmıştır (Tablo 8 ve 9). 2018 yılına ait nüfus piramidinde 0-4 yaş arası kadın ve erkek nüfusunun birbirine yakın değere sahip olduğu ve bu değerlerin gittikçe arttığı görülür (Grafik 2, 3). 2009 yılı nüfus piramidinde 20-24 yaş grubu en fazla nüfusa sahipken 2018 yılında bu yaş grubu düşüşe geçmiş, 30-34 yaş grubu en çok artan nüfus olmuştur. Yaş piramidine göre 2018 yılında yaş-cins değişiminde çocukların payı azalmış, 15-29 ve 40-55 yaş gruplarının payı artmıştır.

Bakü nüfusunun artmasında, sanayi ve inşaat sektörlerindeki gelişmeler önemli rol oynamıştır. Bu nedenle, sanayi tesisleri olmayan, sosyo-kültürel yapısı gelişmemiş kır yerleşmelerinden Bakü'ye işçi göçleri olmuştur. Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'a Ermenistan ve Rusya'dan gelen göçmenler büyük şehirlere yerleşmiştir. Ermenistan'ın Karabağı işgaliyle, kendi memleketlerinden göç etmek zorunda kalan Azerbaycan Türkleri de, çoğunlukla Bakü'ye yerleşmiştir. Bu göçler şehirdeki nüfusun cinsiyet ve yaş yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Fakat günümüze doğru bu etkilerin de büyük ölçüde azaldığı ayırt edilmektedir.

Tablo 8: Bakü’de 2009 Yılında Nüfusun Yaş Gruplarına Dağılımı (Bin Kişi).

Yaş Grubu	Toplam	Erkek	Kadın
0-4	170,7	92,2	78,5
5-9	157,1	85,5	71,6
10-14	186,0	99,4	86,6
15-19	247,8	126,2	121,6
20-24	281,3	138,0	143,3
25-29	247,4	122,0	125,4
30-34	202,3	99,1	103,2
35-39	187,2	87,7	99,5
40-44	196,4	91,7	104,7
45-49	211,7	103,1	108,6
50-54	162,8	79,8	83,0
55-59	108,8	52,5	56,3
60-64	62,4	29,3	33,1
65-69	48,1	22,1	26,0
70 ve üzeri	89,8	37,8	52,0
Toplam	2559,8	1266,4	1293,4

Kaynak: Bedelov, 2016: 81.

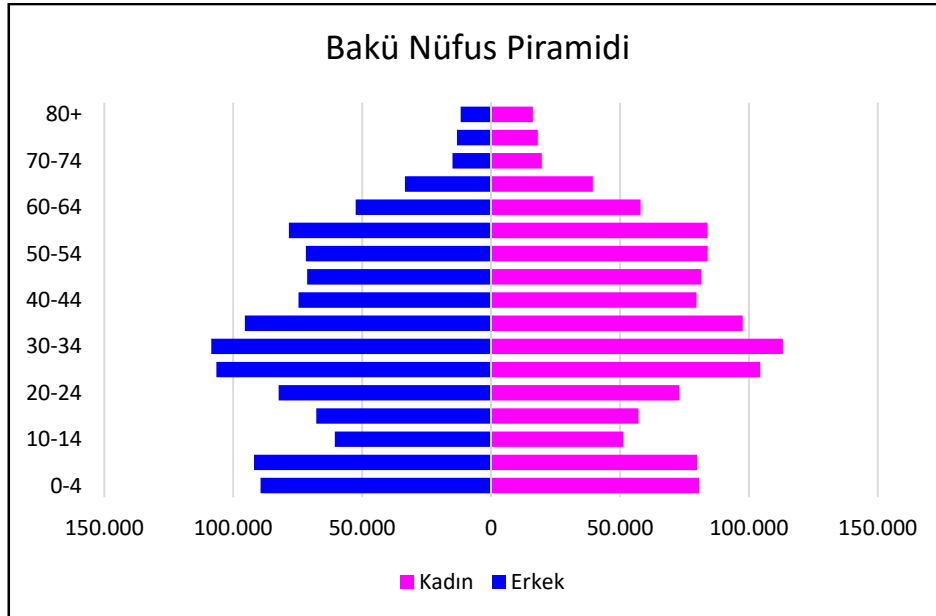

Grafik 2: Bakü şehrine ait 2009 yılı nüfus piramidi (Bin Kişi).

Tablo 9: Bakü'de 2018 Yılında Nüfusun Yaş Gruplarına Dağılımı.

Yaş Grubu	Erkek	Kadın	Toplam
0-4	89.382	80.627	170.009
5-9	91.942	79.909	171.851
10-14	60.607	51.287	111.894
15-19	67.813	57.183	124.996
20-24	82.413	73.004	155.417
25-29	106.523	104.356	210.879
30-34	108.550	113.188	221.738
35-39	95.462	97.573	193.035
40-44	74.700	79.665	154.365
45-49	71.332	81.535	152.867
50-54	71.826	83.963	155.789
55-59	78.437	83.935	162.372
60-64	52.508	57.948	110.456
65-69	33.422	39.486	72.908
70-74	14.977	19.697	34.674
75-79	13.229	18.102	31.331
80+	11.787	16.192	27.979
Toplam	1.124.910	1.137.650	2.262.560

Kaynak: (www.baku.azstat.org Erişim: 01.06.2019).

Grafik 3: Bakü şehrine ait 2018 yılı nüfus piramidi.

3.3.3. Dini Yapısı

Günümüzde Bakü şehrinin dini yapısı, ülkenin etnik ve dini yapısına paralel bir seyir takip etmektedir. Azerbaycan nüfusunun % 93,4'ünü Müslümanlar (çoğunluğu Şii ve Caferi), % 3.1'ini Hristiyanlar (çoğunluğu Rus Ortodoks Kilisesi, Gürcü Ortodoks Kilisesi ve Malakan), % 0,5'ini diğer inanç sahipleri ve % 3'nü ise herhangi bir dine bağlı olmayanlar oluşturmaktadır (Kurban ve Diğerleri, 2018: 72-73). Şehrin son 50 yıllık döneminde etnik yapısında meydana gelen değişimin, dini yapıya da büyük ölçüde yansıdığı söylenebilir.

3.3.4. Nüfusun Diğer Özellikleri

Bu başlık altında evlenme ve boşanma olayları üzerinde durulmuştur. Bakü'de en fazla evlilik ve boşanmanın gerçekleştiği tarih 1990 yılı olmuştur. Bu yılda toplamda 17.897 kişi evlenmiş ve 8.503 evli çift boşanmıştır. 1998 yılında ise 9.617 çift dünya evine girerken, aynı tarihte boşanma sayısı 2.830 olmuştur (Shammedov, 2006: 127). Bu yıllara ait değerlerde önemli farklılıkların olduğu dikkati çekmektedir.

Tablo 10'da 2011-2017 yılları arası döneme ait evlenme ve boşanma sayıları verilmiştir. Bu yıllardaki evlilik sayısının en fazla olduğu yıl 2013 yılı ve en çok boşanmanın olduğu yıl ise en az evlenme sayısının olduğu 2017 yılıdır. Genel olarak bakıldığında evlilik sayıları azalma eğilimi, boşanma sayıları ise artma eğilimi göstermektedir. 2011 yılında her 1000 kişide evlenen 9,8 iken 2017 yılında bu rakam 6,8'e gerilemiştir. Boşanma ise 2015 yılına kadar her 1000 kişide 1,9 dolaylarında iken, 2016 yılından sonra artış göstermiştir.

Bakü'deki evlenme ve boşanma oranları, bütün Dünya'da olduğu gibi genel bir değişim içindedir. Evlenme yaşı yükselirken evlenme sayısı da azalmaktadır. Buna karşılık boşanma sayısı da artış halindedir.

Tablo 10: Bakü’de Evlenme ve Boşanma Sayısı (2011-2017).

Yıllar	Evli Toplam sayısı	Boşanma Toplam sayısı	Her 1.000 kişide	
			Evli	Boşanma
2011	20.569	3.927	9,8	1,9
2012	19.319	3.925	9,0	1,8
2013	21.027	4.176	9,7	1,9
2014	19.338	4.086	8,8	1,9
2015	16.747	4.253	7,6	1,9
2016	16.811	4.369	7,5	2,0
2017	15.426	4.906	6,8	2,2

Kaynak: (www.baku.azstat.org Erişim: 01.06.2019).

3.4. Nüfus Yoğunluğunun Dağılışı

Bu konuya daha önce çok kısa olarak değinilmişti. Konunun önemine binaen bu başlık altında daha geniş şekilde ele alınması faydalı bulunmuştur. “Büyük Bakü” şehrinin (semt ilçeleriyle birlikte) sahası 2,14 bin km²’dir. 2014 yılında “semt ilçeleri” ile birlikte şehirde 2.181,8 bin nüfus yaşamakta ve km²’ye 1.020 kişi düşmektedir. Ülkenin toplam nüfusunun % 23’ü ve ülkenin şehir nüfusunun % 43,4’ü Bakü’de yaşamını sürdürmektedir (Efendiyev ve Nağıyev, 2016: 260).

Nüfusun 1.194,8 bin kişisi doğrudan Bakü şehrinde, kalan kısmı Bakü banliyö sahasında konumlanan köy-kasaba yerleşmelerinde yaşamaktadır. Bakü yakın çevresindeki köy (kır) nüfusunun az olmasının esas nedeni arazinin elverişsiz toprak, su ve iklim şartlarına sahip olmasıdır. Dolayısıyla tarım bitkileri yetiştiriciliği için toprak ve su temininde ciddi sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu nedenle köylerde nüfus az ve göç olayları yüksek düzeydedir.

Ülkenin diğer bölge ve şehirleri ile karşılaştırıldığında, Bakü’nün nüfus yoğunluğu çok yüksek ve hatta endişe verici boyutlardadır. 2013 itibariyle Azerbaycan’da ortalama nüfus yoğunluğu km² başına 108 kişiyken, Bakü ile bağlı kasaba ve köylerde bu oran 1000 kişidir. Bakü metropolünü oluşturan on iki bölgeye bakıldığında ise bu oran 5399’dur (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 303).

Şehir ve çevresindeki nüfus artışı rayonlardaki nüfus yoğunluğunun artışına da neden olmaktadır. Nesimi ve Yasamal rayonları, Büyük Bakü arazisinin % 3'ünü kaplamakla birlikte Bakü toplam nüfusunun da 459 binlik kısmını barındırmaktadır. Nüfus yoğunluğu bu iki rayonda en fazladır (Tablo 11). Nesimi şehirde kapladığı alan bakımından en az olan rayondur. Merkezdeki iş merkezleri, iş hanları, inşaatlar, kentsel alanlar nüfusu kendine çekmektedir.

Tablo 11: Bakü'de Nüfus Yoğunluğunun Dağılışı (2009 ve 2014).

Rayonlar (İlçeler)	Yüzölçümü (Bin Km ²)	2009 Nüfus Sayımı (Bin Kişi)	2014 Nüfusu Sayımı (Bin Kişi)	Yoğunluk (Kişi/Km ²)
Bakü Toplam	2,14	2.045,8	2.181,8	1.020
Binegedi	0,17	238,5	255,1	1.501
Karadağ	1,08	107,4	116,6	108
Hazar	0,37	151,2	160,2	433
Sebail	0,03	90,2	96,1	3.203
Sabunçu	0,24	220,5	234,1	975
Surahani	0,12	196,6	210,2	1.752
Nerimanov	0,02	161,2	171,9	8.595
Nesimi	0,01	208,1	217,1	21.710
Nizami	0,02	177,8	192,4	9.620
Pirallahi	0,03	17,5	18,4	613
Hatai	0,03	244,9	267,2	8.907
Yasamal	0,02	231,9	242,5	12.125

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu, 2014.

Hatai rayonunda Akşehir, Nizami rayonunda yapılan Olimpik şehir ve çevresindeki yeni yapılan parklar, konut inşaatları nüfus yoğunluğunu arttırmıştır. Ticaret, spor ve turizm merkezlerinin faaliyet gösterdiği Nerimanov rayonu da nüfus yoğunluğunun fazla olduğu yerlerdendir. Şehrin çevresindeki rayonlar Büyük Bakü sahasının büyük bir kısmını kaplamıştır. Karadağ ve Hazar rayonlarında nüfus yoğunluğu azdır.

Hazar rayonu, Abşeron Yarımadası'nın en uç kesiminde yer alır ve bu saha daha çok turizmle ilgili faaliyetlerin gerçekleştirildiği yerdir. 12 rayon içinde 108 kişi ile en az nüfus yoğunluğuna sahip olan rayon Karadağ rayonudur. Karadağ, Bakü'nün alanını en fazla kaplayan rayondur. Burada nüfuslanma azdır. Pirallahi rayonu ise Hazar Denizi'nde yer alan büyük adalardandır ve kara ile bağlantısı vardır. Rayonlar içinde nüfusu en düşük ve nüfus yoğunluğunun da az olduğu sahalardandır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ŞEHRİN FONKSİYONEL ÖZELLİKLERİ VE FONKSİYON ALANLARI

4.1. Bakü Şehrinin Genel Fonksiyonel Yapısı

Bakü, Azerbaycan'ın en büyük şehri olup siyasi, ekonomik ve kültürel açılarından başkentidir. Kara, hava ve deniz ticaret yollarının kavşağı olması ve stratejik konumu nedeniyle sanayi ve ticaret bakımından ülkenin en önemli ekonomik merkezi haline gelmiştir. Bakü şehrinin günümüzde ve tarihi dönemler içerisinde de önem arz etmesi ve gelişmesinde şüphesiz ki coğrafi mevki, petrol ve doğal gaz kaynakları önemli bir rol oynamıştır. Ülkenin ulaşım ve idari merkezi olması; Hazar Denizi körfezinde doğudan batıya, Merkezi Asya devletlerine geçit ve kervan yolları üzerinde kavşak noktası üzerinde kurulması; en eski petrol, gaz ve doğal kaynakları ihtiva etmesi; jeopolitik konumu gereği uluslararası siyasi ilişkilerdeki rolü; bilimsel ve teknik gelişmeleri; mevcut sanayi ve iktisadi alanlardaki rolü, sanayi müesseselerinin ve fonlarının % 65-70'inin Bakü'de toplanması birçok şehir fonksiyonunun gelişmesine neden olmuştur.

Şehir ülke ihtiyacının önemli bir kısmını karşılayan endüstriyel alanlara sahiptir. Bakü'de petrol, gaz, inşaat ürünleri, gemi yapımı, kimya, hazır gıda, cam ve çimento sanayisi oldukça gelişmiştir. Endüstriyel tesisler genellikle üretim alanına yakın yerlerde yoğunlaşmıştır. Ülke sanayisinde büyük kuruluşların önemli bir kısmının idari merkezleri de burada bulunmaktadır.

Azerbaycan'ın iletişim teknolojisi tarihi 1886 yılında Nobel Kardeşlerin Bakü'de ilk telefon şebekesini oluşturması ile başlamıştır. Daha sonra Sovyetler Birliği döneminde çeşitli teknolojik yatırımlar devam etmiştir. Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlığını 1991'de elde eden Azerbaycan'da internet 1993 yılında gelişmeye başlamıştır. İlk internet sitesi 1994 yılında Azerbaycan İlimler Akademisi tarafından kurulmuştur (Allahverdi, 2018: 82).

Göney, *Şehir Coğrafyası I* adlı eserinde yerleşmeler- şehirler ile maden- petrol yatakları arasındaki ilişkiler üzerinde durmuştur. Müellifin yaptığı değerlendirmeye göre; süratle gelişen petrol şehirleri, petrolün iktisadi üstünlüğüne dayanarak zenginleşmektedir. Böylece verimli petrol kuyularının hemen yanında kurulan şehirlerin kaderi, petrol yatağının rezervine bağlıdır. Kuyularda petrol bittiği zaman, bu şehirler de önemini kaybetmektedir. Kuşkusuz petrol şehirlerinin büyüklüğü, petrol yataklarıyla orantılıdır. Kafkasya'daki Bakü'nün 2012'de nüfusu 2.137 milyon; Grozny ise 2012'de nüfusu 276.524'tür (Göney, 2017: 204).

Göney'in yapmış olduğu bu değerlendirme, tek fonksiyonlu, başka bir deyişle yalnızca madene dayalı yerleşmeler için şüphesiz geçerlidir. Fakat Bakü, tek fonksiyonlu yani yalnızca petrol ve doğalgaza bağlı gelişen bir yerleşme değildir. Gerçekten Bakü çok fonksiyonlu bir şehirdir. Petrol ve doğalgazın şehre ve ülkeye katkısı da elbette göz ardı edilemez boyutlardadır.

Ülkenin başşehri olan Bakü'de başta hizmetler olmak üzere çok çeşitli fonksiyonlar gelişmiştir. Nitekim 2 milyonu aşkın nüfusuyla önemli bir metropol olan şehirde madencilik (petrol, doğalgaz) ve sanayi, hizmet (idari, sağlık, eğitim, kültür, turizm vb) ve ulaşım önemli başlıca fonksiyonlardır. Bunlar sınıflandırılarak aşağıda ayrı başlıklar altında nispeten detaylı bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

4.2. Sanayi Fonksiyonu

Azerbaycan'ın SSCB'de ilk *tekstil fabrikası* 1927 yılında Bakü'de kurulmuştur. Bu fabrika kentin ihtiyacını karşılamayınca 1934'te SSCB'nin en büyük trikotaj fabrikası olan Bakü Aztrikotaj'ın inşasına başlanmıştır. İlk dikiş fabrikası 5 Mayıs 1920'de özel imalathanelerin birleştirilmesi sayesinde Bakü'de kurulmuş ve 1925'te yine Bakü'de bu kez yeni bir dikiş fabrikası kurulmuştur. SSCB'nin en büyük hafif sanayi işletmelerinden olan Bakü dikiş fabrikasının (sonralar Volodarski fabrikası adını almıştır) 1936 yılında son aşaması tamamlanarak kullanıma açılmıştır. 1930 yılına kadar Azerbaycan SSCB'de ayakkabı üretimi el emeğine dayalı imalathanelerde yapılmıştır. 1932'den itibaren bu küçük üretim birimlerinin birleştirilmesi sonucu ilk ayakkabı fabrikası Bakü'de ortaya çıkmıştır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında diğer endüstri kollarında olduğu gibi *tekstil sanayi* dalında da değişiklikler yaşanmış ve savaşa yönelik üretim yapılmıştır. Tekstil sanayisi askeri üniformalar için ipekli kumaş, tıpta-tedavide kullanmak için pansuman bezi ve ameliyat ipeği, dikiş malzemesi, çeşitli askeri giysiler ve iç çamaşırları; ayakkabı fabrikaları ise askeri botlar ve başka giyim-kuşam ürünleri hazırlamışlardır. Savaştan sonra Azerbaycan SSCB'nin hafif sanayisi yeniden değişerek sivil üretime başlamıştır. Bu yıllarda Bakü'nün yanı sıra, Gence, Sumgayıt, Şeki ve Mingeçevir gibi şehirlerde toplanan hafif sanayi işletmelerinin bazıları birleştirilerek daha büyük işletmelere dönüştürülmüştür.

Bir diğer madencilik ve sanayi alanı ise *tuz üretimi* idi. Özellikle Abşeron – Bakü çevresinde bulunan tuz yatakları sayesinde tuz üretimi eskiden beri yapılıyordu.

Gıda sanayisinde en hızlı gelişim İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemlerde görülmüştür. Bakü'de çok sayıda ekmek ve süt fabrikaları, makarna fabrikası, sigara ve tütün fabrikası, konyak fabrikası, buz üretim fabrikası açılmıştır. Gıda sanayisinin hızlı gelişimi diğer sanayi dallarındaki büyüme sonucu yığınla insanın şehirlere akması ve dolayısı ile cumhuriyette şehirleşme oranının artmasına neden olmuştur. Diğer taraftan bu dönemlerde tarımda mekânizasyonun başlatılması sonucu gıda sanayisi için üretilen bitkilerin miktarının artması da gıda endüstrisinin hızlı gelişmesine neden olmuştur.

Günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin endüstriyel ürün ihtiyacının % 90'dan fazlasını karşılayan Bakü'nün gerçek anlamda sanayileşmesi Abşeron Yarımadası'ndaki petrol üretimi ile birlikte başlamıştır. *Petrol sanayisi* şehrin iktisadi gelişimini sağlamıştır. Önceleri Bakü şehri, Çemberekent, güneyde Bayıl kasabası ve doğuda sanayi ilçesi olan Karaşehir'den ibaret idi. Bununla birlikte şehir çevresinde petrol madenlerinin olması kır alanlarında da yerleşmelerin kurulup gelişmesine neden olmuştur. İlk başlarda Bibi-Heybet, Balaxanı, Sabuncu, Ramana, Zabrat, Binegedi sonraları Surahan, Pirallahi adasında petrol madenleri keşfedilmeye başlanmıştır. Maden ocaklarının yakınındaki yerleşmeler ile Bakü arasında teknoloji, üretim ve sosyal ilişkiler sonucu Bakü şehrinin büyümesi de hızlanmıştır.

Petrol ve petrokimya sanayisi 12 alt sanayi grubundan oluşmaktadır. Bunlar petrol rafineri sanayisi, petrol türevleri sanayisi, madeni yağlar sanayisi, kimya sanayi, gübre sanayi, tarım ilaçları sanayi, sentetik reçine, sentetik lif ve plastik madde sanayi, boya-vernik-lak sanayi, beşeri ilaç sanayi, sabun deterjan sanayi, lastik sanayi ve son olarak plastik mamuller sanayisidir (Samedov, 2004: 49). Kimya ve petrokimya sanayinin toplam sanayi içindeki payı % 3,4 olup en büyük merkezi Bakü ve sonra Sumgayıt'tır (Musayev, 2018: 17).

Azerbaycan'da petrol çıkarma, işleme ve dağıtım işleri SOCAR (State Oil Company of Azerbaijan Republic/ Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti) olarak kısaltılan devlete ait milli petrol şirketi tarafından yürütülür. Ebulfez Elçibey tarafından 1992 yılında kurulan ve yönetim merkezi Bakü'de Neftçilar Caddesi'nde bulunan şirketin, Azerbaycan, Türkiye ve Dünya'nın birçok ülkesinde yatırımları bulunmaktadır. 2018 yılı itibariyle 70 bin çalışanı olan şirketin Azerbaycan'da mevcut tesislerinin yanı sıra önemli yatırım projeleri de vardır.

Söz konusu projelerin başında yeni bir petrol ve doğalgaz işleme ve petrokimya kompleksinin inşası gelmektedir. 4 bin 500 hektar alana inşa edilecek tesisler için 8,5 milyar dolar yatırım gerçekleştirilecektir. Yapımında 15 bin işçi çalışacak olan tesisler, Bakü'nün 60 km güneyinde, Sangaçal Terminali'nin yanında yer alacaktır. Faaliyetlerine 2020-2023 yıllarından itibaren aşamalı olarak başlayacak kompleks, yıllık üretimi 12 milyar m³ doğalgaz imal fabrikası, 8,5-9 milyon ton petrol rafinerisi ve 1,1 milyon ton petrokimya fabrikası ve enerji bloklarından oluşmaktadır. Tesislerin finansmanının yüzde 30'u Azerbaycan Hükümeti, yüzde 70'i ise yerli ve yabancı özel şirketler tarafından karşılanacaktır (<https://www.enerjigunlugu.net/> Erişim: 29.06.2019).

Yukarıda belirtilen sanayi tesislerinin yanı sıra Bakü'de kauçuk, metalurji, makine, gıda, dericilik, demir-çelik ve çimento gibi sanayi kolları da gelişmiştir. Azerbaycan'ın 3.3. milyon ton olan yıllık çimento tüketiminin yaklaşık yarısını Bakü'ye 20 km mesafede inşa edilen ve 2012'de açılışı yapılan Holcim - çimento fabrikası tarafından temin edilmektedir (Fotoğraf 9).

Fotoğraf 9: Bakü’de 2012 yılında faaliyete geçen bir çimento fabrikası (Holcim).

Abşeron Yarımadası, bir taraftan petrol sondaj kuleleri ve rafinerilerle birlikte çok sayıda diğer sanayi kuruluşlarının varlığıyla da dikkati çekmektedir (Gözenç ve Diğerleri, 2006: 111). Ayrıca ülkedeki mevcut endüstriyel işletmeler ve endüstriyel fonların da % 65-70’i Bakü’de yer almaktadır.

Ülkede sektörel ve bölgesel dengesizlikler en önemli sorunlardan birini teşkil etmektedir. Çünkü ülkenin ekonomik bölgeleri içerisinde başkent Bakü ve Abşeron bölgesinin üretim çıktısında sanayi sektörünün payı diğer bölgelerden çok daha fazladır. Başkent Bakü’de gerçekleşen toplam üretimde sanayi sektörünün payı % 69,4, Abşeron bölgesinde ise % 62.8 olmuştur. Sanayi tesislerinin daha çok bu iki bölgede bulunması ve bu nedenle ülke içindeki dağılımının eşitsizliğine göre, bu iki bölgeden sonra yer alan ekonomik bölge Aran ekonomik bölgesidir ki, bu bölgenin sanayi üretimi % 29 civarında olmakla, Bakü ve Abşeron’un sanayi üretiminden iki kat daha azdır. Böyle bir durum ülkede bölgesel ve sektörel dengesizliğin varlığıyla izah edilebilir (Valiyev, 2008: 171-172).

Başkent Bakü’deki üretim, ülke genelindeki üretim hacminin % 79.8’ini oluşturmaktadır. Diğer 10 ekonomik bölgenin ise toplam üretimdeki payı sadece % 20.2’e tekabül etmektedir. Ayrıca tarım sektörü hariç diğer sektörlerdeki üretim

hacminin de çok büyük kısmı Bakü'deki üretimin payına düşmektedir. Aynı şekilde ülkede toplanan vergilerin % 90'ı başkent Bakü'nün payına, % 10'u ise Nahçıvan, Mingeçevir, Sumgayıt gibi büyük şehirler de dâhil olmak üzere başkent dışında kalan şehirlerin payına düşmektedir. Bu verilere göre durum başka bir açıdan değerlendirildiğinde, 2000 yılına kadar ve hatta daha sonrası dönemde Bakü haricinde ülkenin ağır ekonomik şartlarda olduğu söylenebilir (Valiyev, 2008: 173, 177).

Bakü ve Azerbaycan'da Petrol Sektörü ve Petrol Projelerinin Ekonomik Etkileri: Bakü, eski devirlerden beri bir ham petrol deposuydu ve şehrin bu durumu eski dönemlerden beri biliniyordu. Nitekim ünlü seyyah Evliya Çelebi, Bakü petrolerinden nispeten geniş bir şekilde bahsetmiştir. Ona göre, suyu tamamen petrol yağı (petrol) kokar. Zira bu şehir yakınında yedi yerde petrol madenleri vardır ki her biri bir renktedir. Sarı, kırmızı ve kara petrol olur. Bu diyarın nahiyelerinden Müskür, Sendan ve Reyneb nahiyeleri halkı asla balmumu ve yağ mumu yakmayıp tamamen kara petrol yağı yakarlar. Bakü Kalesi'nden kible tarafına deniz kıyısı ile tuzlu yerleri, yedi yerde renk renk petrol (petrol) madenlerini seyrettik. Acaip Hudâ yapısıdır.

Neft yağının (petrolün) hikâyesi: Kimi deniz kıyısında ve kimi Müskür nahiyesinde Allah'ın emriyle yerden kaynayıp çıkar. Ancak kaplıca suları gibi ılıca sular gölcük gölcük olup suların yüzünde kaymak gibi yığılıp durur. Şah tarafından başka emindir ki şah tarafına senelik yedi bin tümen akçe verir. Neft emininin adamları anılan gölceğiz içine girip kepçelerle petrolü toplayıp keçi tulumlarına doldurup diyar diyar tüccar alıp götürürler. Yedi sekiz çeşit petrol olur, ama sarı petrolü gayet makbuldür. Siyah petrolü şah içindir ki bütün Acem diyarının Özbekistan, Hindistan, Irak, Osmanlı, Gürcistan, Moğol ve Dağıstan sınır boylarında olan kalelere bu kara petrolü götürüp kuşatma sırasında karanlık gecede meşaleler ile kalelerin çevresini aydınlatırlar (Evliya Çelebi, 1999: 347-348).

Seyahatname'de anlatıldığına göre, Osmanlı askerleri kalelerine saldırdıklarında üzerlerine ve ayaklarına petrolü yorgan ve eskimiş eşyalar atıp ateşbazlık ederler. Nicelerine de kaleleri ve şehirlerinin mühimmatları için lâzımdır. Hatta Şah huzurunda ve bütün devlet dairelerinde yanan meşaleler bu Bakü petrolünden hâsıl olur. Tanrının çok büyük bir nimetidir. Ancak gece gündüz bekçileri var ki ateş değerse dünyanın sonuna

kadar sönmeyip her taraf yanar. Bundan dolayı her petrol madeninin kenarında dağlar gibi elenmiş toprak hazırlanmış olarak yığılmış durur. Bir petrol madenine bir kıvılcım isabet etse, hemen bütün insanlar koşuşturup petrolün üzerine toprak saçarlar, hemen söner. Bundan başka çare yoktur. Pek çok yerde kaya ve mağaralarda da petrol madenleri var imiş, ama bizim gördüğümüz bu Bakü petrolüdür. Buradan yine kible tarafına deniz kenarından gidip Müskür nahiyesinde Terekeme obalarında konakladık (Evliya Çelebi, 1999: 349).

Petrol çok eski zamanlardan beri bilinmekle birlikte Dünya’da petrole olan gereksinim ancak XIX. yüzyılda anlaşılmaya başlanmıştır. Bu bakımdan petrol sanayisinin başladığı yerin Bakü olduğu söylenilebilir. Bakü’de daha 1823’te Dunin kardeşleri tarafından Dünya’da ilk kez *siyah petrolü beyaz petrole dönüştüren fabrika*, 1848 yılında ise Rus mühendislerinden Semyonov’un Abşeron’da Dünya’da ilk petrol kulesi kurduğu bilinmektedir. Başlangıçta ufak tefek ve kendi çapında bir gelişme olarak görülen ilerlemeler aslında Bakü’de büyük petrol sanayisinin temeli olmuştur. 1859 yılında Surahani’de Rus kapitalistlerinden Kokorev ve Gubonin adlı iki şahıs ilk Beyaz Petrol Fabrikası’nı kurmuşlardır. Bakü’de petrol birden fazla çeşitte çıkarılmaktaydı. Karadan çıkarılan petrol içindeki karışım bakımından daha zenginken, denizden çıkarılan petrol içerdiği bileşkenler bakımından daha az zengindi (Shammedov, 2006: 137).

Yüz yıllık dönemde yani 1871–1971 yılları arasında, Bakü’de toplamda 1 milyar ton petrol üretilmiştir. Sovyetler’den önce Bakü’nün sadece Balahani, Sabuncu, Ramana, Bibiheybet ve Şubani ilçelerinde petrol çıkarılırken, Sovyetler döneminde yeni petrol alanları keşfedilmiştir (Fotoğraf 10). Puta, Karaçukur-Zıkh, Lökbatan, Buzovna-Maştağa, Karadağ, Zire ve Bayıl yeni petrol ve gaz madenlerinin yatağı olmuştur. Özellikle de Sovyetler döneminde denizden petrol arama ve çıkartma çalışmaları hız kazanmıştır. Sovyet döneminde Bakü petrol sanayisinde en büyük artış 1950’den sonra yaşanmıştır.

Hazar havzası, petrolün ilk bulunduğu yerdir. Bakü, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Dünya’nın önde gelen petrol merkezlerinden biri olmuştur. 1872 – 1913 yılları arasında, Bakü’den çıkarılan petroller Rusya’daki bütün petrol üretiminin % 95-97’sini,

Dünya petrol üretiminin ise % 50'sini karşılamaktaydı. Bakü petroleri, 1940'lı yıllara kadar da SSCB'nin petrol üretiminin % 70'ini karşılamaya devam etmiştir. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'nda yaşanan gelişmeler, Bakü'nün askeri açıdan saldırılara açık bir noktada olduğunu göstermiş, ayrıca önce Volga-Ural, daha sonra Batı Sibiry'a da yeni petrol kaynaklarının bulunması, Hazar bölgesi petrollerini geri plana itmiştir.

Fotoğraf 10: Surahan'da faal olan eski petrol kuyularından biri.

1990'ların sonuna doğru büyük petrol şirketlerinin tekrar ilgisini çeken bölge, Körfez petrolüne alternatif arayan Batı ülkeleri için giderek artan bir öneme sahip olmuştur. Dünya'nın en büyük gölü olan Hazar Denizi'nin önemi, Ortadoğu ve Sibiry-Kuzey Kutbu bölgelerinden sonra, Dünya'nın üçüncü en büyük petrol ve doğalgaz rezervlerini barındırması ve taşımacılık açısından da stratejik bir konuma sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Hazar bölgesindeki petrol rezervlerinin 18-35 milyon varil, doğalgaz rezervlerinin 5 trilyon m³ olduğu tahmin edilmektedir (Abasov, 2007: 60-61). Günümüzde kazıklar ve sondaj platformları üstünde kurulmuş petrol semtleri de Hazar Denizi'nin iç kesimine doğru uzanmaktadır (Fotoğraf 11).

Bakü'de petrol sanayisi 1870 yıllarında hızlı gelişmeye başladı. Petrol üretimi 1872'de 26 bin tondan 1901'de 11 milyon tona çıkmış ki bu da o zaman ki Dünya petrol üretiminin % 50'sini teşkil ediyordu. Rostov - Mahaçqala - Bakü, Bakü - Tiflis

demiryollarının Bakü - Batum petrol boru hattının inşaatı, petrol ve petrol ürünlerinin Volga Nehri ve demiryolları üzerinden Rusya'ya taşınması büyük önem arz ediyordu. XIX. yüzyıl sonunda (1897) Bakü'de 112 bin insan yaşıyordu ve Sovyet hükümetinin hâkim olduğu yıllarda Bakü SSCB'nin en mühim sanayi merkezlerinden biri haline geldi. 1913'te 7.7 milyon tona azalan petrol üretimi 1940'ta artarak 22,2 milyon tona ulaştı. Bakü petrol bölgesi İkinci Dünya Savaşı yıllarında önemli bir rol oynayarak, cepheye petrol ürünleri temin etti. Savaş yıllarında Bakü bölgesinde 80 milyon ton petrol çıkarılmıştı.

Fotoğraf 11: Hazar Denizi üzerindeki petrol platformu.

Dünya'da mekanik usullerle ilk modern petrol kuyusu Bakü yakınlarında Bibiheybet bölgesinde 1848 yılında kazılmıştır. Bu olay ABD'nin Pensilvanya eyaletinde kazılmış petrol kuyusundan 11 yıl daha önce tekabül etmektedir (Manafov, 2008: 25).

Bilindiği gibi petrol sanayisinin merkezi Amerika kabul edilmektedir. Ancak, o dönemde Bakü petrol sahalarında yapılan üretim göz önüne alındığında Bakü petrol sanayisinin Amerika'dan daha önde olduğu ve daha hızla geliştiği görülmektedir. Dönemin verileri göz önüne alındığında, Bakü petrol işletmeciliğinde Amerika'dan 20 kat verimliydi ve bu dönemde Amerika'da çıkarılan toplam petrolün miktarı Bakü'de çıkarılan petrole eşitti. Nitekim 1900 yılında Bakü'de yılda 601 milyon pound petrol

üretilmekteydi ki, bu Rusya petrollerinin % 95'ine, Dünya petrollerinin ise % 50'sine eşitti. Bakü petroleri bir daha bu rakamın üstüne çıkamayacağı düşünüldüğünden başlarda petrole para yatıran kapitalistler bu defa Bakü petroleri bir süre sonra biteceğinden dolayı fırsat varken gereken kârı sağlayıp petrol işletmelerinden kazandıklarını diğer sahalara yatırmaya başladılar.

Nitekim 1873 yılında kazılan Halefi adı verilen petrol kuyusunun bir ay boyunca 100 bin pud petrol vermiş ve ardından kapanmıştır. Bunun üzerine açılan petrolerin belli bir ömrü olduğu düşünülmüştür. 1874 yılında Bakü genelinde petrol veren 29 petrol kuyusu vardı. Ancak Bakü'nün diğer ilçelerinde birbiri ardına yeni petrol sahaları kullanılmaya açıldı (Tablo 12). Örneğin Sabuncu'da 1876 yılında birbiri ardına 204 petrol kuyusu açılmıştı.

1989 yılı petrol üretimi 13.200.000 ton olan Sovyet Azerbaycanı'nda Bakü Abşeron Yarımadası petrol sahası, sadece Rusya'nın değil Dünya'nın en eski ve en zengin petrol alanlarından biridir. Bakü çevresindeki petrol kuyularından büyük bir kısmı Abşeron Yarımadası'nda toplanmıştır. Elde edilen petrol tasfiye edilmek için borularla Bakü'ye sevk edilir. Bakü'de daha doğrusu eski Bakü'nün yanında kurulmuş olan Çernagorod'da çok sayıda petrol rafinerisi vardır. Bakü ayrıca 890 km'lik bir boru hattı ile Batum'a bağlanıyordu (Buniyatov, 1991: 317).

Tablo 12: 1876 Yılında Bakü ilçelerinde kullanılan petrol kuyularının sayısı.

İlçeler	Petrol Kuyularının Sayısı
Sabuncu	204
Bibiheybet	19
Balahanı	47
Surahanı	22
Zabrat	14

Kaynak: Shammedov, 2006:139.

Sovyetler Birliği'nden ayrıldıktan sonra Azerbaycan Cumhuriyeti özellikle petrole dayalı bir ekonomik yapı ortaya koymuştur. Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının tamamlanmasıyla birlikte petrol üretimindeki artışın ülke ekonomisine etkisi büyük

olmuştur. Öyle ki, ülkenin GSYİH'sı 2007 yılının ilk çeyreğinde % 41,7 oranında artarak Dünya üzerindeki en yüksek artış oranını yakalamıştır. Fakat petrol fiyatlarındaki düşüşler ve küresel piyasadaki ekonomik krizler ülkenin GSYİH'daki artış hızını düşürse de ekonomideki büyüme devam etmiştir (Allahverdi, 2018: 81-82).

Ekonominin büyük kısmı petrole bağlıdır ve petrol işletmelerinin büyük çoğunluğu yabancı şirketlere aittir. Petrol anlaşmaları ve Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının yapımı bölgenin stratejik önemini daha da artırmıştır. Bununla birlikte tarihi İpek Yolunu canlandıracak ve Hazar bölgesi enerji kaynaklarının Batı pazarlarına güvenli ulaşımını sağlayarak Azerbaycan'ın ve Bakü'nün jeostratejik konumunun güçlendirecektir.

Petrolün ekonomiye olumlu etkileri yanında olumsuz etkileri de olabilmektedir. Petrol projelerinde en büyük hisseyi Batılı, özellikle İngiliz ve Amerikan menşeli şirketlerin alması bu ülkelere boru hattı politikaları konusunda önemli bir koz vermiştir. Bölgesel düzeyde ise petrolün taşınmasında önemli üç ülke ise İran, Rusya ve Türkiye'dir. Petrolün İran üzerinden taşınması, ekonomik olmasına rağmen ABD-İran ilişkilerinin gergin olmasından dolayı ikinci plana atılmıştır (Abasov, 2007: 123-124).

Günümüzde Azerbaycan'da yılda yaklaşık 40-50 milyon ton petrol ve 30 milyar m³'ten fazla doğalgaz üretimi gerçekleştirilmektedir. Petrol ve doğalgaz üretiminde halen Bakü-Abşeron ekonomik bölgesi önemli yer tutmaktadır. Genel olarak, Azerbaycan'da üretilen petrolün % 98,3'ü ve doğalgazın ise % 99,7'si Bakü şehrinin yakın çevresinde üretilmektedir (Ahmedov, 2016: 529).

Bundan dolayı tarihi bir şehir olan Bakü, idari fonksiyonun ağırlık kazandığı bir başkent olmasının yanı sıra oldukça önemli bir petrol ve doğal üretim ve işleme şehri özelliğini de taşımaktadır. Diğer taraftan Türkiye'nin 2018 yılında ithal ettiği doğalgazda % 14,9 pay ile Azerbaycan, başka bir deyişle Bakü üçüncü sırada yer almaktadır. Bu da ülkemiz açısından şehrin önemini ortaya koymaktadır.

4.3. Ticaret Fonksiyonu

Azerbaycan Sovyetlerin çöküşünden sonra SSCB kontrolünde olan ticaret anlaşmalarından dolayı bağımsızlığını ilan ettikten sonra bu alanda tüm anlaşmaları sil baştan yapmak zorunda kaldı ve bu sürecin en önemli adımı da 20 Eylül 1994 yılında *Asrın Anlaşması* adı altında atıldı.

Asrın Anlaşması'nın imzalanması ve gerçekleşmesi bağımsız Azerbaycan'ın ekonomik gelişim konseptini oluşturan petrol stratejisinin düzgün bir şekilde uygulanmasının göstergesidir. Denizin derinliğinde yerleşen *Azeri*, *Çırag*, *Güneşli* yataklarının işletilmesi ve gelir dağılımına ilişkin 400 sayfalık bu sözleşme 4 dilde hazırlanmıştır. Asrın Anlaşması'na 8 ülkeden (Azerbaycan, ABD, Büyük Britanya, Rusya, Türkiye, Norveç, Japonya, Suudi Arabistan) 13 şirket (Amoco, BP, McDermott, Yunocal, Socar, Lukoil, Statoil, Exxon, Türkiye Petrolleri, Penzooil, Itochu, Remko, Delta) katılmışlar. Bu anlaşma sonradan 19 ülkeyi temsil eden 41 petrol şirketi ile daha 27 anlaşmanın imzalanmasına yol açmıştır. Asrın Anlaşması'nın imzalanması ve başarılı bir şekilde uygulanması yönündeki çalışmalar sonucunda Azerbaycan'ın nüfuzu uluslararası alanda daha da artmış ve Azerbaycan'ı petrol ve doğalgaz ihraç eden bir ülkeye dönüştürmüştür (www.azerbaijans.com/index Erişim: 22.05.2019).

Ülke petrol sanayisinin, genel olarak ekonominin gelişmesi, yeni dönemin temelini atan Asrın Anlaşması'nın imzalanmasıyla başlamış, çalışmalar XXI. yüzyılda Azerbaycan'ın dinamik gelişim yolunu belirlemiştir.

Azerbaycan'da özel sektör ile kamu kurum ve kuruluşları tarafından 2002 yılında Dünya'nın 128 ülkesi ile ticari ilişki kurulmuştur. Bu dönemde dış ticaret hacmi 4128 milyon ABD doları düzeyinde gerçekleşmiştir. 2003 yılında dış ticaretin 2624,5 milyon doları ihracatın payına; 2722,7 milyon doları ise ithalatın payına düşmüştür. Dış ticaret 2002 yılında milyon 98.2 dolar açık vermiştir. Dış ticaretin % 6.3'ü Türkiye ile % 23,3'ü BDT ülkeleri ile % 48,5'i AB ülkeleriyle % 21,9'u diğer ülkelerle yapılmıştır (Samedov, 2004: 40).

Ticaretin güçlendirilmesi için petrol sektöründe üretimin artırılmasına, BDT ülkeleri arasındaki ticaretin yeniden canlandırılmasına ve yeni pazarlar oluşturulmasına

yönelik çalışmalar sürdürülmektedir. Bu kapsam da iki ve çok taraflı anlaşmalar imzalanmaktadır (Samedov, 2004: 41).

Azerbaycan'ın endüstri sektörü rekabet gücüne sahip değildir. İhracatın % 87.7'si ham petrol ve petrol ürünleri, % 3.1 gıda ürünleri, % 1.7'si kimyasal ürünler, % 1.4'ü makineler ve mekanik cihazlar, elektrikli makine ve pamuk, % 1.2'si dokuma giysiler ve % 3.7'si diğer ürünlerdir.

2002 yılında ithalatın % 23.8'i makine ve aksamaları, elektronik avadanlıklar, % 19.5'i mineral mahsuller, % 16.9'u az kıymetli metaller ve ondan hazırlanan ürünler, % 14.3'ü gıda ve gıda ürünleri, % 7.4'ü kara, hava ve deniz nakliye araçları, % 5'i kimyasal ürünler, % 2.4'ü plastik kütle, kauçuk, lastik ve bunlardan hazırlanmış mamuller, % 2.1'i kağıt, karton ve bunlardan hazırlanmış mamuller, % 1.7'si tıbbi cihazlar ve diğer muhtelif cihazlar, % 6.9'unu ise diğer ürünler teşkil etmektedir (Samedov, 2004: 42).

Hazar Denizi kıyısında yapılan balıkçılık faaliyetleri ticaret bakımından önemli bir gelir kaynağıdır. Avlanan mersin balığının yumurtasından elde edilen havyarın büyük bir bölümü yurt dışına ihraç edilmektedir.

Ülkenin ve geniş bir coğrafyanın ekonomik merkezi olan Bakü'de çok sayıda ticari kuruluş, merkez ve pazarlar faaliyet göstermektedir. El sanatları gibi hediyelik eşyalar şehrin tarihi nüvesinde ve özellikle Çeşme Meydanı ve Nizami Caddesi çevresinde yer almaktadır. Bakü şehri semt pazarları ile meşhurdur. Bunlarla ilgili yerel dille *Baki Takhil Bazar*, *Sharg (Şark) Bazar*, *Taza Bazar*, *Yashil (Yeşil) Bazar*, *8 Km Bazar* vb örnekler verilebilir. Pazarlarda sebze, meyve, baharat gibi günlük yaşamın hemen her türlü kullanım ürünleri satışa sunulmaktadır.

Şehir çevresindeki büyükbaş ve küçükbaş hayvan varlığı gerek et gerekse de süt üretimi açısından oldukça önemli olmasının yanında hayvan ticareti de önem arz etmektedir. Şehirdeki hayvan pazarları Sabuncu, Nerimanov, Surahani, Sumgayıt, Masazır ve Binegedi çevresinde yapılmaktadır. Bu bölgelerdeki en büyük hayvan pazarı ise Binegedi'deki hayvan pazarıdır (Fotoğraf 12).

Azerbaycan, halı denilince ilk akla gelen ülkelerden birisidir ve Azerbaycan halı sanatı bütün Dünya’da tanınmaktadır. Ülkenin halıları Dünya’nın ilk halı müzesi olan *Bakü Halı Müzesi*’nde sergilenmektedir. Azerbaycan halıları kültürel olduğu kadar maddi olarak da büyük bir değere sahiptir. Son dönemlerde devlet desteği ile geleneksel halıcılığın geliştirilmesi için devlete bağlı *Azerhalı* isimli şirket kurulmuş ve dokumacılık önemli bir sektör haline gelmiştir. Halı dokumacılığı sektöründe binlerce kişinin istihdam edilmesinin yanı sıra halı dokuması nesilden nesile geçen ayrı bir uzmanlık alanı gerektirdiği için çok sayıda okulda dokumacılık dersleri verilmektedir. Dünya’nın dört bir tarafına ihraç edilen halılardan ülkeye önemli miktarda gelir sağlanmaktadır. Bu halıları, Dünya’nın en ünlü müzelerinden olan Londra Victoria, Washington’da Metropolitan Müzesi’ne kadar pek çok yerde görmek mümkündür.

Fotoğraf 12: Bakü şehrinin en büyük hayvan pazarı.

Bakü içinde yaklaşık 5000 civarında çoğunlukla gıda satan orta ve küçük ölçekli marketler ve civardaki rayonlarda ise 3000 civarında market mevcuttur. Fiyat duyarlılığı nedeniyle farklı kalite ve fiyat uygulaması pazarda başarı için gereklidir (www.ebso.org.tr Erişim: 10.07.2019). Şehirde yerli ve yabancı büyük mağaza ve dükkânlar da oldukça fazladır. Bunların büyük çoğunluğu Fevvareler Meydanı ve Nizami Caddesi ve yakın çevresinde bulunmaktadır.

Bakü’de alışveriş imkânları çok fazladır. Gerek ülke içi gerekse çevre ülkelerden de alışveriş tutkunlarının sıkça ziyaret ettiği en önemli bir merkezdir. Dünyaca ünlü lüks markaların mağazalarını içinde barındıran alışveriş merkezleri ticaret bakımından önem taşımaktadır. Şehirdeki en eski alışveriş merkezi Sovyet döneminde yapılan TSUM (MUM) alışveriş merkezidir. Diğer önemli alışveriş merkezleri arasında Nargiz Shopping Mall, Port Bakü Mall, AF Avm, Park Bulvar (Fotoğraf 13), 28 Mall, Baku Outlet Park, Metropark Shopping Mall, Baku Mall, Ganjilik Mall ve Caspian Waterfront Mall sayılabilir.

Fotoğraf 13: Hazar sahilindeki AVM’lerden biri; Park Bulvar.

4.4. Ulaşım Fonksiyonu

Bakü, ulaşım yollarının kavşak noktasında yer alan bir şehirdir. Yük ve yolcu taşımacılığı açısından Transkafkasya’da ilk sıradadır. Bakü’den Tiflis, Batum, Derbent, Rostov, Culfa yönüne demiryolu hattı, Tiflis, Rostov ve Astara (İran sınırı) karayolu bağlantıları vardır. Bakü Hazar Denizi’nde en büyük limandır ve bu liman vasıtasıyla Volga Nehri, Volga - Baltık Suyolu, Volga - Don kanalı ile Dünya denizlerine bağlanır (Koçman ve Diğerleri, 1994: 130-131).

4.4.1. Kara ve Demiryolu Ulaşımı

Karayolları: Şehirlerarası ve şehir içi karayollarının gelişmesi Bakü ve ülke ekonomisinin gelişmesinde katkısı büyüktür. Ülke içerisinde seyahat etmenin en hızlı yolu şehirlerarası otobüslerdir. Bakü'den tüm şehirlere otobüsle düzenli ulaşım sağlandığı gibi Tiflis'e otobüsle 10 saatte gidilebilmektedir. Bakü'den Tahran'a da otobüs seferleri düzenlenmektedir (www.serka.gov.tr Erişim: 31.04.2019).

BDT ülkelerinde benzeri bulunmayan dünyaca ünlü Titanic gemisi şeklinde olan Bakü Uluslararası Otobüs Terminali (Bakı Beynəlxalq Avtovağzalı) kompleksinin inşaatına Mayıs 2004'te başlanmış ve Şubat 2009'da hizmete açılmıştır (Fotoğraf 14). Bakü şehrinin kuzey tarafında, Sumgayıt otoyolu üzerinde bulunan otogar 232.490 m² genişliğinde bir arazi üzerindedir. Günümüzde Bakü otobüs terminalinden ülke içi tüm şehirlere ve Rusya Federasyonu, İran, Türkiye ve Gürcistan'a otobüs seferleri düzenlenmektedir. Ayrıca Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'ne İran üzerinden otobüs seferleri vardır.

Fotoğraf 14: Bakü otobüs terminali (Bakı Beynəlxalq Avtovağzalı)

(Kaynak: <https://avtovagzal.az/page/qalereya> Erişim: 29.06.2019).

Ülke genelinde yolların % 36,4'ü asfalt -beton, % 47,6'sı yarı asfalt örtülü ve % 16'sı çakıl kaplamalı yollardan oluşmaktadır. Fakat Bakü'de bulunan 573 km uzunluğundaki karayolları asfalt durumdadır. Bakü'de yaşayan her 1000 kişiye 0,2 km karayolu düşmektedir.

Bakü uluslararası ve şehirlerarası terminali, yolcu taşımacılığı hizmeti vermekte, yolcu taşımacılığı yapan otobüs firmalarının seferlerinin kontrolünü yapmaktadır. Gün içinde şehir içi toplu ulaşımda ise yaklaşık 4.000 otobüs ulaşım hizmeti vermektedir. Her gün Bakü otobüs terminalinden kalkan 500 otobüsle 350.000 yolcu taşınmaktadır. Otobüs terminalinde 245 kişi istihdam edilmektedir (Hasanlı, 2015: 47-51).

Karayolu ulaşımı ülkenin bütün bölgelerinde ana ulaşımı temin etmektedir. Azerbaycan dağlık ülkeler arasında olduğu için karayolu ulaşımı ülke için daha uygun olmuş ve bunun neticesinde karayolu ulaşımı gelişmiştir. Hemen her yere karayolu ile ulaşım sağlanabilmektedir. Ülkede karayollarının toplam uzunluğu 18 bin km'den fazladır. Önemli otoyolları Bakü – Qazax (493 km), Bakü – Astara (312 km), Bakü – Quba (185 km) ve Bakü – Balakan (394 km)'dir. Bu gelişmiş karayolu güzergâhları geçtiği yerlerde konumlanan kasabaların ekonomik ve sosyal bakımdan gelişmelerinde önemli rol oynamaktadır. (Efendiyev ve Qasımova, 2013: 80).

Demiryolları: Bakü Metrosu, şehir içi ulaşımda önemli bir yere sahiptir. Metro, SSCB zamanında 6 Kasım 1967 yılında hizmete açılmıştır (Harita 4). Müslüman ülkelerde kurulan ilk metro olması bakımından da önem kazanmaktadır. Uzunluğu 36,7 km olup 3 hattan oluşur ve 25 durak içerir. Günlük yolcu taşıma kapasitesi 1.800.000 kişidir. Günümüzde Bakü Metrosu'nda inşaat çalışmaları devam etmektedir. Devlet programına göre, 2030 yılında yeraltı yollarının toplam uzunluğu 119.1 km'ye ve istasyon sayısının da 76'ya ulaşması hedeflenmektedir.

Azerbaycan petrol taşımacılığı, ülkede Bakü merkezli demiryolu şebekesinin gelişmesinde etkili olmuştur. Bakü'de ilk kez 1883 yılında uzunluğu 20 km olan Sabunçu ve Sürahanı ilçeleri petrol kuyuları arasında demiryolu hattı yapılmıştır. 8 Mayıs 1883'de uzunluğu 550 km olan Bakü-Tiflis, 1900 yılında ise uzunluğu 231 km olan Derbent-Bileceri demiryolunun yapımı tamamlanarak hizmete sunulmuştur.

Günümüzde Bakü tren istasyonundan yurtdışı ve yurtiçi olmak üzere Moskova, Sanktpetersburg, Tümen, Rostov, Kiyev, Karkov, Tiflis, Ağstafa, Horadiz, Gence, Astara ve Balaken'e tren seferleri yapılmaktadır.

Harita 4: Bakü şehir içi ulaşımda önemli bir yere sahip olan metro şebekesi

(Kaynak: www.demiryolu.net/demiryolu-haritalari Erişim: 08.05.2019)

Azerbaycan ülkesinde ise ilk demiryolu hattı Abşeron iktisadi bölgesinde 1877-1878 yıllarında Balahanı kasabasının petrol kuyuları ile Bakü arasında yapılmış ve sonradan 1878-1880 yıllarında Bakü - Sabuncu - Surahanı (20 km) petrol çıkarma bölgeleri arasında da bir hat çekilmiştir. Şehirde ulaşımın gelişmesinde petrol büyük rol oynamıştır. Petrol üretimi ve ulaşımın gelişmesi Abşeron'da kasabaların kurulmasına ve gelişmesine olanak sağlamıştır. Aynı şekilde 1883'te Bakü – Ağstafa – Tiflis, 1900'de Bakü – Derbent, 1936'da Bakü – Mincivan, 1941'de Mincivan – Çulfa demiryolu hatlarının inşası da bu yönlerde yeni yerleşmelerin kurulmasına yol açmıştır.

Gerçekten yerleşmelerin kurulması ve gelişmesinde çeşitli faktörlerin yanı sıra ulaşım yollarının payı oldukça önem arz etmektedir. Nitekim demiryolu güzergâhı üzerinde veya yakın çevresinde konumlanan başlıca yerleşmeler; Gala, Bileceri, Keşle, Sahil, Sengaçal, Kumlak, Xudaferin, Quşçu Körpüsü, Kürekçay, Xelefli, Karrar, Ağbend, Karabucak, Alabaşlı, İnstitut, Deller, Mincivan, Hekeri, Bartaz, Sengaçal,

Birinci Demiryol, İkinci Demiryol, Alat, Şekerli, Poylu, Gobustan, Soyuk Bulaklar, Novokolovka, Vetege, Goran, Kahramanlı ve Bahar'dır (Efendiye, 2013: 79-83).

Demiryolu tren istasyonu (Bakı Dəmir Yolu Vağzal), Bakü şəhərində yerləşmənin önəmli sembolərindən birini oluşturmaktadır. Bakü Garı, günümüzde şəhərin ən mərkəzi yerlərindən olan Nesimi sətində 1880 yılında inşa edilmiş və o dönm Sabuncu Garı adıyla tanınmışdır. Birçok sosyal və ticari donatıların bulunduğu gar binası mimari özəllikləriylə də diqqəti çəkməkdədir (Fotoğraf 15). Ayrıca burası şəhərin önəmli rekreasyon alanlarından birini də oluşturmaktadır.

Bağımsızlığa kavuştuğu gündən itibaren gəçən kısa dönm içində ekonomik və siyasi alanda reformlar gərçəkəştirmə çabası içində olan Azərbaycan, özəlliklə 2927 km uzunluğu bulan demiryolu ilə gelişmiş bir ulaşım ağına sahiptir. Kura vadisi boyunca uzanan demiryolu Bakü'yü Tiflis üzerinden Batum'a bağlar. Ticari taşımacılıkta büyük rolü olan demiryolunun büyük bir kısmı elektrikli'dir. Ayrıca ülke Hazar Denizi'nde Bakü-Krasnovodsk arasındaki feribot hattı ilə Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ne kolaylıkla bağlıdır (Gözenç ve Diğerleri, 2006: 111).

Fotoğraf 15: Bakı Dəmir Yolu Vağzal (İstasyonu) şəhərin önəmli dəğərlerinden biridir.

Demir İpek Yolu'nun bir parçası olan *Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı* (Harita 5), Tarihi İpek Yolu'nun yeniden canlandırılması bağlamında gündeme gəlmişdir.

Türkiye'yi, Gürcistan, Azerbaycan üzerinden Türkistan coğrafyasına bağlayacak olan demiryolu geçtiği ülkelerde ekonomik, kültürel ve siyasi işbirliğin geliştirilmesini hedeflemiştir (Özpay, 2018: 105). Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi, Türkiye ile Gürcistan arasında doğrudan demiryolu bağlantısı kurmak ve mevcut demiryolu hattı ile Gürcistan üzerinden Azerbaycan'a ve oradan da Orta Asya, Çin ve Moğolistan arasında demiryolu bağlantısı kurmayı amaçlamaktadır. Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi aynı zamanda *Demir İpek Yolu* olarak da adlandırılmaktadır.

Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı esasen Dünya'da ürün ticaretinin gelişimiyle birlikte, demiryollarının önem kazanması ile bölge için alternatiflerin tartışılması kadar eskidir. 1993 yılında yaşanan Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki savaş sebebiyle Türkiye ve Orta Asya Cumhuriyetleri arasındaki bağlantı kesilmiştir. Savaş sırasında ve sonrasında Türkiye, Ermenistan ile sınırını kapatmıştır. Türkiye, bu bağlantının yeniden kurulabilmesi için alternatif bir plana yönelmiştir. Bu süreçte Kars-Tiflis-Bakü hattı Türkiye ve diğer ülkeler için bir alternatif olarak belirmiştir (Güllü, 2011: 28).

Harita 5: Kars-Tiflis-Bakü Demiryolu Hattı

Kaynak: (www.wikipedia.com Erişim: 24.07.2019).

Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı'nın toplam uzunluğu 180 km'yi bulmaktadır. Hattın 76 km'si Türkiye'den, 29 km'si Gürcistan'dan ve 80 km'si ise Azerbaycan topraklarından geçmektedir (www.utikad.org.tr Erişim: 26.04.2019).

Yakın zamanda hizmet vermeye başlayan hattın yolcu ve yük taşımacılığına önemli katkılar sunması beklenmektedir. Tahmini hesaplamalara göre bir yıl boyunca 1 milyon yolcu ve 6,5 milyon yükün, 2034 yılında ise 3 milyon yolcunun ve 18 milyon 500 bin ton yükün taşınması hedeflenmektedir. Yine Sovyetler Birliği döneminde Gümrü - Kars hattıyla 2 milyon ton yükü Ortadoğu'ya aktaran Rusya'nın ve Orta Asya'da yer bulmayı amaçlayan Çin'in demiryolu hattına kayıtsız kalmayacağı ve hattın 30 milyon tonluk bir kapasiteye ulaşacağı düşünülmektedir. Proje aynı zamanda Kazakistan'ın sunduğu İpek Rüzgârı Projesi ile de desteklenecektir.

Kars-Tiflis Bakü demiryolu, Azerbaycan'ın Alat Limanı - Kazakistan'ın Aktau Limanı arasında feribot ve Kazakistan ötesi Çin'e kadar demiryolunun inşa edilmesi ön görülmüştür. Bunun içinde 988 km uzunluğundaki doğu-batı yönünde kesintisiz ulaşım sağlayan Zhezkazgan - Beyneu hattının inşası gündeme gelmiş, hattın Çin'den Hazar Denizi'ne olan mesafesini yaklaşık 1000 km kısaltan bu hat, aynı zamanda Çin-Kazakistan-Rusya hattı için de bir alternatif teşkil etmiştir. Bakü – Tiflis - Kars demiryolu hattında yer alan ülkelerle 2007 yılında imzalanan anlaşmaya Kazakistan'da dâhil olmuş ve demiryolunun faaliyete geçmesi halinde Aktau Limanı'ndan Bakü Limanı'na 10 milyon ton yük sağlamayı taahhüt etmiştir (Özpay, 2018: 107).

Avrupa Birliği TASİS programı çerçevesinde oluşturulan *TRASEKA Projesi* yüklerin bir yerden bir yere güvenli bir şekilde taşınmasını temin etmektedir. TRASEKA ya da Avrupa-Kafkasya-Asya Taşımacılık Koridoru; Karadeniz, Kafkasya ve Orta Asya'da uluslararası ulaştırmayı geliştirmeyi ve siyasi-ekonomik ilerlemeyi hedefleyen, devletlerarası bir programdır. Bu programın hayata geçirilmesi Bakü'nün gelişiminde büyük önem arz etmektedir. Bu sayede Bakü, Avrupa – Kafkas – Asya ülkeleri arasında taşımacılığın güvenli bir şekilde yapılmasına katkı sağlayacaktır.

4.4.2. Deniz Ulaşımı

Bakü, ülkenin en doğusunda ve en önemli sanayi, ticaret ve kültür merkezi olmasının yanı sıra bir liman şehri olarak da önemlidir. Bakü Limanı, Hazar Denizi'nin en büyük limanıdır. Limanın tarihi bir geçmişi de bulunmaktadır. Bugünkü Bakü limanı, 1902 yılında Bakü uluslararası deniz ticaret limanı (Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı) adıyla açılmış, ülke bağımsızlığını kazandıktan sonra 1992 yılından itibaren Hazar Denizi gemiciliğinden çıkararak Bakü Uluslararası Deniz Ticaret Limanı olarak bağımsız bir kurum olmuştur (Fotoğraf 16). Liman yıl boyunca faaliyet göstermekte ve 1000 kişiye yakın çalışanı bulunmaktadır. Deniz ulaşımı ile İran, Rusya ve Orta Asya ülkelerine yük ve yolcu taşınmaktadır. Aynı zamanda liman 2006 yılında faaliyete geçen Bakü Tiflis Ceyhan Petrol Boru Hattı (BTC)'nin de çıkış noktasını teşkil etmektedir.

Fotoğraf 16: Bakü uluslararası deniz ticaret limanı.

Limana 5 terminalden oluşmaktadır:

1. Ana Yük Terminali
2. Konteyner Terminali

3. Bere Terminali

4. Dübendi Petrol Terminali

5. Yolcu Terminali.

Yolcu terminalinde uzunluğu 130 m olan köprü vardır. Terminalden yolcu gemileri yerli halka ve yabancı turistlere hizmet etmektedir. Ayrıca Hazar Denizi'nde çalışan işçiler bu limanı kullanmaktadır (Hasanlı, 2015: 52).

Deniz taşımacılığı şüphesiz ki uluslararası ticarete önemli bir rol oynamaktadır. Bakü sadece ülkedeki değil aynı zamanda Hazar Denizi'ndeki en büyük liman olması nedeniyle tüm kargo ve yolcular ağırlıklı olarak buradan taşınır. Hazar Denizi'nde Bakü-Astrakhan, Bakü-Makhachkala, Bakü-Anzali, Bakü-Derbent ve Bakü-Aktau, Bakü-Türkmenbaşı ve Bakü-Bektaş deniz hatları çok önemlidir. Deniz yoluyla yük nakliyesi 2005 yılında 8.488 bin tondan 2011'de 10.317 bin tona yükselmiştir. Ağırlıklı olarak petrol ve petrol ürünleri, inşaat malzemeleri, ağaç işleri, gıda sanayi ürünleri deniz yollarıyla taşınmaktadır. Deniz ulaşımının yolcu taşımacılığındaki rolü çok azdır. 2011 yılında toplam 17.000 yolcu taşınmıştır (Memmedov ve Elizade, 2014: 116).

Şehirde deniz ulaşımı bakımından diğer önemli bir limanda Bakü Yat Limanıdır. Bu liman, Bakü Körfezi'nin merkezinde ve 5000 m²'lik bir alanda yer almaktadır (Fotoğraf 17). Lüks teknelerin park ve konaklaması yapılan bu yat limanının kapasitesi yaklaşık 50 yat ile sınırlıdır.

Bakü'nün 65 km güneyinde bulunan yeni lojistik bölgesi olan Alat Limanı'ndan Kazakistan (Aktav) ve Türkmenistan'a (Türkmenbaşı) Hazar Denizi üzerinden düzenli Ro-Ro ve tren feribot seferleri yapılmaktadır. Ancak fırtınalı geçen ve kuzey bölgesi donan kış mevsiminde bu güzergâhta bazı sorunların yaşandığı da olmaktadır (www.serka.gov.tr Erişim:31.04.2019).

Fotoğraf 17: Bakü yat limanından bir görünüm.

Azerbaycan'da petrol nakliyesinin deniz üzerinden yapılmasında Abşeron Limanı'nın da büyük bir önemi vardır. Ülkede petrol sanayisinin çok büyük bir kısmının taşıma, doldurma, boşaltma ve imalat potansiyeli vardır. Bu potansiyelin geliştirilmesi için büyük sermayeler talep olunmaktadır. Bundan başka petrol endüstrisine yapılan yatırım petrol hasılasının artırılmasından başka onun altyapısının oluşturulmasına da yardım etmektedir (Abasov, 2007: 118).

4.4.3. Hava Ulaşımı

Hava ulaşımı, ülke içi ve yurtdışı ilişkilerin gelişmesinde önemlidir. Bakü'de uluslararası bir havalimanı bulunmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti yalnız Bakü hava limanı vasıtasıyla Dünya'nın bütün ülkelerine ulaşım sağlamaktadır. Bakü havalimanı ile ülkenin diğer şehirleri arasındaki hava yollarının uzunluğu 3.500 km'dir. Yurtiçi hava yolları Bakü – Gence, Bakü - Kalaba, Bakü – Zakatala (360 km), Bakü – Nahçıvan (330 km), Bakü – Lenkaran (330 km), Bakü – Şeki (320 km), Bakü – Yevlax (250 km) vs. güzergâhlarından oluşmaktadır.

BDT Cumhuriyetleri'nin birçok şehir ve rayonları (idari bölgeleri) ile hava ulaşımı vasıtasıyla ilişkiler kurulmuştur. Bakü şehrinde giden yolcuların % 44'ü Bakü – Moskova güzergâhını kullanmaktadır. Yurt dışı ülkelere en çok yolcu taşınanı Bakü –

Tahran, Bakü – Ankara, Bakü – Kiş, Bakü – Telaviv, Bakü – Delhi ve Bakü – Karaçi güzergâhlarıdır. Diğer ülkelerle ilgili ise Bakü- Damaşk (Şam), Bakü – Maşhad, Bakü – Maskat, Bakü – Kahire gibi güzergâhları göstermek mümkündür. Günümüzde hava yolları yurt dışı ticaretin en mühim unsurları haline gelmiştir. Bu bağlamda Dünya'nın çeşitli ülkelerinin şehirleri ile Bakü arasında yoğun hava ulaşımı söz konusudur (Efendiyev ve Qasimova, 2013: 84-85).

Hava yolu ulaşımının tarihine kısaca bakıldığında; Bakü'ye ilk uçak 20 Ekim 1910 yılında inmiştir. 1923 yılında sivil havacılık kurumu kurulmuştur. Aynı yıl Bakü-Tiflis seferleri başlamıştır. 1929 yılında Harkov – Bakü - Pehlevi seferleri başlamıştır. 1933 yılında ilk kez Moskova'ya direk uçuş yapılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nda sivil havacılık askıya alınmış ve askeri yükler taşınmıştır.

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Azerbaycan devletinin yaptığı atılımlarla hava yolu ulaşımı bugünkü seviyesine erişmiştir. Bakü havalanı 1990 yılında uluslararası havalimanı statüsüne kavuşmuştur. Sonraki yıllarda Nahcivan, Gence ve Zabrat uluslararası havaalanları inşa edilmiştir. Günümüzde Bakü Haydar Aliyev Uluslararası Havaalanı şehirden 20 km kuzeyde Bine kasabasında bulunan ve Kafkaslar'ın en büyük ve en işlek havaalanı olma özelliğini taşımaktadır. Bakü'den sivil ve yük hava ulaşımı:

- Ülke içi
- BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu)
- Uluslararası, olmak üzere üç yönde gelişmiştir (Hasanlı, 2015: 49).

Havalimanı 2014 yılında ilavelerle yeniden genişletilmiştir. 2017 yılında 30'dan fazla havayolu şirketi ve 40 farklı varış noktasında 4 milyondan fazla yolcuya hizmet vermiştir. Öte yandan 2018 yılının ilk dört ayında Haydar Aliyev Uluslararası Havalimanı 1.239.000'in üzerinde yolcuya hizmet vermiştir. Bu da yolcu sayısının hızla arttığını göstermektedir. Havalimanından en popüler 10 uluslararası varış noktası arasında, İstanbul, Moskova, Dubai, Kiev, Doha, Sharjah, Tiflis, Bağdat, Tahran ve St. Petersburg sayılabilir ([Http://www.airport.az/en/about-us/statistics/](http://www.airport.az/en/about-us/statistics/) Erişim: 29.06.2019).

4.4.4. Petrol ve Doğalgaz Boru Hatları

Bakü, yeraltı ve yer üstü doğal kaynaklar bakımından zengin bir şehirdir. Başlıca doğal kaynakları petrol ve doğalgazdır. Kaynakların çoğunun kullanılmasına rağmen, madenciliğin acil modernizasyona ihtiyacı vardır. Petrol ve gaz üretimi, rafine edilmesi ekonominin temelini oluşturmaktadır.

Hazar Denizi'nin self zonunda, özellikle Abşeron ve Bakü takımadalarında zengin petrol rezervleri bulunmaktadır. Ayrıca Kobustan, Şirvan ve Mugan bölgelerinde de geniş yataklar mevcuttur. Petrol yataklarının büyük kısmı aynı zamanda doğalgaz da içermektedir. Rezervlerin % 47,7 gibi büyük bir kısmı Hazar Denizi'nde bulunmaktadır. Kür-Aras Ovası % 26,2, Abşeron Yarımadası % 10,6, Kuba-Siyezen bölgesi ise % 6,7 rezerv hacim oranlarıyla Hazar bölgesini izlemektedir. Bu bölgelerin rezerv büyüklükleri toplamı, ülke genelindeki rezervlerin % 92'sini teşkil etmektedir. Rezervlerin derinliğe göre dağılımına bakıldığında % 26'sının 3000 m'ye kadar, % 53'ü 3000-5000 m arasında, % 21'i ise 5000-7000 m arasındaki derinliklerde toplandığı görülmektedir (Seyidov, 2006: 21).

Azerbaycan petrol sanayicileri 1949 yılının 7 Kasım günü Dünya petrol sanayi tarihinde devrim niteliğinde yeni bir süreç başlatmışlardır. İşte o gün, artık efsaneleşmiş olan *Neft Daşları* (Petrol Taşları) yatağından, 942 m derinlikten Hazar formasyonundan ilk petrol fışkısı fişirmiştir. Kısaca, SSCB ve hatta Dünya tarihindeki denizde bulunan ilk hidrokarbon yatağı keşfi işte böyle başlamıştır. Denizin ortasında bulunup tepesi su yüzeyinin pek az üstüne çıkan ve içinde petrol ve doğalgaz olduğu için yerleşkeye (Petrol Kayaları) adı verilen bu kayaya ilk iniş girişimi 14 Kasım 1948 yılında gerçekleştirilmiştir. Ticari üretimine başlandığı 140 yılı aşkın süredir anahtar bir rol oynayan petrol, günümüzde de ülkenin temel döviz kaynağı ve ihraç kapasitesinin dayanağı olmakla önemli kaynak durumundadır (Manafov, 2008: 8).

Azerbaycan'da ekonomik faaliyetleri başkent Bakü'de ve Bakü'nün doğusunda yer alan ve ülkenin belli başlı petrol yataklarına ev sahipliği yapmakta olan Abşeron Yarımadası'nda yoğunlaşmaktadır. Petrol ve doğalgaz üretiminin büyük çoğunluğu offshore (açık kıyı) yataklarda yapılmaktadır. Ancak tüm boru hatları Bakü'ye bağlıdır ve buradan dağıtım ya da ihracatı yapılmaktadır. Rafineriler ve elektrik santralleri de Bakü bölgesindedir. Hazar Denizi kıyısından karada az sayıda petrol yatağı

bulunmaktaysa da buralarda işletim maliyetleri çok yüksek olduğu için bu yatakların geleceği belirsizliğini korumaktadır (www.deik.org.tr Erişim: 01.05.2019).

Doğalgaz; yer kabuğunun içindeki fosil kaynaklı bir çeşit yanıcı gaz karışımıdır. Bir petrol türevidir. Yakıt olarak önem sıralamasında ham petrolden sonra ikinci sırayı almakta ve yeraltında yalnız başına ya da petrol ile birlikte bulunabilmektedir. Taşınması ise boru hatları ile gaz halinde ya da ana terminallere sıvılaştırılmış olarak tankerlerle yapılmaktadır.

Azerbaycan'da doğal kaynaklar Türkiye'de olduğu gibi devlet mülkiyetindedir ve bunların kullanılmasının belirli safhalarında devletin rolü mevcuttur. Petrol ve doğalgaz kaynaklarının üretimi, imalı, nakli ve satışı gibi bütün aşamalarda devlet, petrol ve gaz şirketleri vasıtasıyla yer almakta ve bu sektörde devlet tekeli uygulamaktadır (Seyidov, 2006: 102). Azerbaycan petrol ve doğalgazının bir kısmı önemli boru hatlarıyla uluslararası piyasalara ulaştırılmaktadır. Aşağıda bunlar hakkında özlü bilgiler verilmiştir.

Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı: Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı (BTC) ile başta Azeri petrolü olmak üzere, Hazar Bölgesi'nde üretilecek petrolün emniyetli, ekonomik ve çevresel açıdan uygun bir boru hattı sistemi aracılığıyla Azerbaycan, Gürcistan üzerinden Ceyhan'daki bir deniz terminaline taşınması ve buradan da tankerlerle Dünya pazarlarına ulaştırılması amaçlanmaktadır.

Boru hattının toplam uzunluğu 1730 km olup, bunun 468 km'si Azerbaycan'dan, 225 km'si Gürcistan'dan ve 1037 km'si Türkiye'den (Harita 6) geçmektedir (Seferov ve Akkuş, 2005: 294).

Azerbaycan Dünya'da petrol üretiminin başladığı ilk ülkelerden birisidir. Bakü bölgesinde XX. yüzyılın başlarında petrol çıkartılmaya başlanmış ve Azerbaycan yüzyılın ortalarına gelindiğinde Dünya'nın başlıca üreticilerinden birisi haline gelmiştir. Ne var ki bu dönemden sonra Sovyet yönetiminin önceliği başka bölgelere vermesinden dolayı üretim azalmıştır. Ülkenin bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte ülkenin enerji sektörüne yüksek miktarlarda yabancı yatırım gelmeye başlamış ve üretim oranları hızla artmıştır.

Harita 6: Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı geçiş güzergâhı.

(Kaynak: Çelikpala ve Veliyev, 2015: 14.)

Enerji bakımından zengin yeraltı kaynaklara sahip Azerbaycan ile Türkiye arasında enerji ticaretindeki işbirliği BTC Boru Hattıyla, büyük yol kat edildiğini bir daha ortaya koymuştur. 1990 yılından sonra Kafkas ötesindeki gelişmeler, Türkiye'nin dış siyasetinde yeni tercihlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türk siyasetinin başlıca hedeflerinden biri de Hazar havzasında etkin bir rol oynamak olmuştur. Türkiye'nin petrol krizlerinden çok fazla etkilenmesi, bu alana olan ilgisinin artmasının sebeplerinden biri olarak kabul edilmektedir. Türkiye'nin Soğuk Savaş dönemi sonrasında Hazar enerji bölgesine duyduğu ilginin bir diğer sebebi de boru hattı inşaat projeleri ve boru hattının nihaî ucunun kendi toprakları içinde bulunması olmuştur.

Hazar boru hattındaki Türkiye'nin çıkarları, Turgut Özal'ın dış siyasî faaliyetlerinden biri olarak gündeme gelmiştir. Azerbaycan'dan Ceyhan'a uzanacak bir boru hattı yoluyla petrol ihraç edilmesi fikri, siyasî bir zeminde ilk kez 1992 yılında Turgut Özal ve Elçibey tarafından ortaya atılmıştır. Hattın ilk ortaya çıkma projesi 1992 yılında olmuştur. Böylece BTC boru hattı, Türk dış siyasetinde öncelik kazanmıştır (Babayeva, 2013: 102-103).

Azeri petrolünü Dünya pazarlarına ulaştıracak olan Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı'nın tamamlanarak devreye girmesi ve bu hattı doldurmak için yeni yataklarda üretime başlanması nedeniyle Azerbaycan'ın petrol üretimi 2005 yılında ciddi bir artış göstermiş ve bir önceki yıla göre % 43'lük bir artışla 22.2 milyon ton olarak gerçekleşmiştir.

Bakü (Azerbaycan), Tiflis (Gürcistan) üzerinden Ceyhan terminaline ulaşan boru hattının kapasitesi yıllık 50 milyon tondur. 4 Haziran 2006 tarihinde işletmeye alınan BTC Ham Petrol Boru Hattı ile başta Azeri petrolü olmak üzere, Hazar menşeli petroler, emniyetli, ekonomik ve çevre açısından uygun bir şekilde Ceyhan'a taşınmakta ve buradan da tankerlerle Dünya pazarlarına ulaştırılmaktadır (T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2016: 92).

Üretim artışı sonraki dönemlerde de devam etmiş ve 2006 yılında 32.3 milyon ton, 2007 yılında 41.8 milyon ton, 2008 yılında ise 44.4 milyon ton petrol üretilmiştir. Azerbaycan halen Dünya'daki toplam üretimin sadece yüzde 1'ini gerçekleştirmekteyse de her geçen yıl küresel piyasalarda daha iddialı bir oyuncu haline gelmektedir. 2009 yılında Azerbaycan, üretimini bir önceki yıla göre yüzde 13.5 artırarak 50.4 milyon ton petrol üretimi gerçekleştirmiştir. 2011 yılında petrol üretimi düşerek 45,4 milyon ton olmuştur. Devlet petrol şirketi SOCAR, ülkedeki petrol ve doğalgaz üretiminden, iki petrol rafinerisinin işletilmesinden, boru hatlarından ve petrol ile doğalgazın ithalat ve ihracatından sorumludur.

Azerbaycan hükümeti, SOCAR'ı özelleştirmemiş, enerji sektörüne doğrudan yabancı yatırım girişini üretim paylaşım anlaşmalarıyla sağlamıştır. Haziran 2010 itibariyle yabancı yatırımcılarla 32 üretim paylaşım anlaşması (PSA) yapmış olan Azerbaycan'da, enerji sektöründe yabancı yatırımcılara diğer sektörlerde mevcut olmayan bazı avantajlar sağlanmaktadır.

Diğer yandan 2005 yılından beri yabancı yatırımcıların oluşturduğu Azerbaycan Uluslararası Petrol Konsorsiyumu (AIOC), Devlet Petrol Şirketi SOCAR'ın önünde en fazla petrol üreten kuruluş konumundadır. 2009 yılında Azerbaycan'ın toplam 50.4 milyon tonluk petrol üretiminin 41.9 milyon tonu Azeri-Çıralı-Güneşli yataklarını

işletmekte olan AIOC tarafından gerçekleştirilmiştir (www.deik.org.tr Erişim: 01.05.2019).

14 Temmuz 2016 itibariyle toplamda yaklaşık 2 milyar 504 milyon varil petrol 3291 tanker vasıtasıyla Dünya pazarlarına taşınmıştır. Azerbaycan'daki üretime bağlı olarak hattan zaman zaman Türkmen ve Kazak petroleri de taşınmaktadır (T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2016: 92).

Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı (BTC) sadece Bakü açısından değil genel anlamda Azerbaycan, Kafkasya, Türkiye ve Avrupa açısından da önemli bir konuma sahip olup, ekonomik getirileri dışında stratejik önemi açısından da dikkati çekmektedir.

Bakü'de 2006 yılında Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı'nın hizmete girmesiyle petrol sektörü ciddi şekilde ivme kazanmıştır. ABD ve Avrupa tarafından desteklenmekte olan söz konusu boru hattı, ilgili ülkelerin Ortadoğu petrollerine ve Rus taşıma hatlarına bağımlılıklarını azaltmaları için bir fırsat olarak görülmektedir. Benzer şekilde 11 milyar dolarlık Nabucco Projesi de Batı tarafından desteklenmektedir. Petrol ve doğalgaz kaynaklarına erişim Azerbaycan'ın Kazakistan, Türkmenistan ve İran gibi Hazar Denizi'ne kıyısı olan diğer ülkelerle ilişkilerini de etkilemektedir. Bu çerçevede Hazar Denizi'nin paylaşımı ile ilgili anlaşmazlıklar bahsi geçen ülkelerin dış siyaset gündeminde sürekli olarak ilk sıralarda yer almaktadır (www.deik.org.tr Erişim: 01.05.2019).

Azerbaycan, ürettiği petrolün % 70'ini ihraç etmektedir. Azerbaycan petrolü, üç boru hattı üzerinden ihraç edilmektedir. Bunlar;

1- Bakü'yü Gürcistan'ın Karadeniz kıyısındaki Supsa limanına bağlayan hat,

2- Bakü'yü Rusya'nın Novorossisk limanına bağlayan hat ve

3- Azeri-Çıralı-Güneşli yataklarından çıkartılan petrolü 1,776 km uzunluğu ve yıllık 50 milyon ton ham petrol taşıma kapasitesi ile Bakü'yü Tiflis üzerinden Ceyhan'a bağlayan BTC Ham Petrol Boru Hattı'dır.

Bunların yanı sıra Batum'a demiryolu üzerinden petrol sevkiyatı da yapılmaktadır (www.serka.gov.tr Erişim:31.04.2019).

BTC boru hattının Kızıldeniz'e kadar ulaştırılması projesi tartışılmaya başlanmıştır. İsrail Enerji Bakanı Ben-Eliezer'in Azerbaycan'a yaptığı resmi ziyareti sırasında hattın İsrail'in Aşkelon şehrine kadar götürülerek burada var olan petrol hattına birleştirilmesi gündeme getirilmiştir. Bu şekilde Kızıldeniz'de bulunan Eylat Limanı'na nakledilecek petrolün tankerlerle Hindistan, Çin ve Uzak Doğu ülkelerine taşınması düşünülmektedir. Petrolün Kızıldeniz'e çıkmasının nakil fiyatlarını düşüreceği ve uluslararası rekabet açısından avantaj sağlayacağı öne sürülmektedir. Çin'in bu fikre büyük ilgi duymaya başladığı görülmektedir. İran resmilerinin, Hazar'ın güneyinde yapılan araştırmalarda yeni petrol yatağı bulunması ihtimalinde BTC'ye katılmayı düşündükleri yönündeki açıklamaları da ayrı bir önem arz etmektedir (Seyidov, 2006: 106-107).

Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi (TANAP): Türkiye, Azerbaycan ile birlikte Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) Projesi'ni geliştirerek Hazar gazının Avrupa'ya ulaştırılabilmesi için önemli bir adım atmıştır. Güney Gaz Koridoru'nun gerçekleştirilmesini sağlayacak olan TANAP Projesi ile ilk aşamada Azeri gazının Avrupa'ya arz edilmesi ve devamında başta Türkmenistan olmak üzere, diğer Hazar menşeli gazların Avrupa'ya ulaştırılmasının önü açılmıştır (Harita 6). Proje ile Şahdeniz sahasının 2'inci aşamasından üretilecek 16 milyar m³ doğal gazı taşıyacak, nihai olarak 32 milyar m³ kapasiteye ulaşabilecek, yaklaşık 1850 km uzunluğunda ve 56 inç çapında bir boru hattının inşa edilmesi planlanmaktadır. TANAP'tan Şahdeniz sahasının 2'inci aşama üretimine paralel olarak 2018 yılı sonunda Türkiye'ye ve 2020 yılı içerisinde Avrupa'ya gaz arzının başlatılması öngörülmektedir. 17 Mart 2015'te, Kars'ta temel atma töreni düzenlenmiş olup, projeye yönelik tüm çalışmalar koordineli bir şekilde devam etmektedir.

TANAP Projesi'ne Türkmen doğalgazının dâhil olması konusunda başlatılan görüşmelerin devamı olarak, 1 Mayıs 2015 tarihinde Türkiye, Türkmenistan ve Azerbaycan'ın enerjiden sorumlu bakanları ve Avrupa Komisyonu başkan yardımcısı enerji güvenliği ve enerji kaynaklarının, tedarik güzergâhlarının ve satış piyasalarının

çeşitlendirilmesi hususlarını görüşmek için Aşkabat'ta bir araya gelmişlerdir. Toplantı sonunda enerji alanında işbirliğinin geliştirilmesine ilişkin deklarasyon imzalanmıştır.

Harita 7: Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP)'nın geçtiği ülkeler.

Kaynak: (www.xalqqazeti.com Erişim: 29.06.2019).

Ülkemiz, Türkmenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Avrupa Birliği Komisyonu'nun katılımı ile Türkmen gazının Hazar Denizi üzerinden ülkemize ve daha sonra Avrupa'ya ulaştırılmasına (Hazar Geçişli Doğalgaz Boru Hattı Projesi) yönelik beşli diyalog süreci başlamıştır. Bu kapsamda kamunun ve aynı zamanda özel sektörün de bu ülkelere yatırım yapabilmesinin mümkün olması yönünde çalışmalar gerçekleştirilmektedir (T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2016: 79-80).

Ülkemizin artan doğal gaz talebinin karşılanabilmesi amacıyla Azerbaycan Hükümeti ve Azerbaycan'ın Şahdeniz sahasını geliştiren Şahdeniz Konsorsiyumu ile görüşmeler yürütülmüş ve 25 Ekim 2011 tarihinde 2018 yılından başlayarak yıllık 6 milyar m³ Azeri gazının ülkemize arzını öngören anlaşmalar imzalanmıştır. Ayrıca, yıllık 10 milyar m³ Azeri gazının inşa edilecek yeni bir boru hattı ile ülkemiz üzerinden Avrupa'ya transit taşınması için 26 Haziran 2012 tarihinde Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) Projesi'ne ilişkin Azerbaycan ile ülkemiz arasında bir milletlerarası anlaşma ve hükümetimiz ile proje şirketi arasında bu milletlerarası

anlaşmaya ek bir ev sahibi hükümet anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmalar ile TANAP Projesi'nin hayata geçirilmesini sağlayacak hukuki altyapı tesis edilmiştir.

TANAP Projesi ile yıllık maksimu 32 milyar m³ kapasiteye sahip, Gürcistan sınırımızdan Yunanistan ve/veya Bulgaristan sınırımıza uzanacak yaklaşık 1850 km uzunluğunda bir boru hattının inşası planlanmaktadır. Projeye ilişkin çalışmalar Türkiye'de yerleşik ve BOTAŞ'ın % 30 hisse ile ortak olduğu TANAP Doğal Gaz İletim A.Ş. tarafından sürdürülmektedir. TANAP Projesi'nde 2018 yılında Eskişehir ve Trakya'da belirlenen çıkış noktaları üzerinden Türkiye'ye ve 2020 yılında ise Avrupa'ya gaz arzının sağlanması hedeflenmektedir. 13 Mart 2015 tarihinde TANAP Doğal Gaz İletim A.Ş.'nin ortaklar anlaşması Ankara'da imzalanmıştır. TANAP şirketi mevcut ortaklık payları SOCAR % 58, BOTAŞ % 30 ve BP % 12'dir (T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2016: 92,93).

4.5. İdari Fonksiyon

Bakü, XIX. yüzyılın başında bölgenin Şuşa, Yelezavetpol (Gence), Şemahı, Guba, Nuha, Nahçıvan ve Ordubad ile belli başlı şehirleri arasında gösterilir. Ancak bu dönemde nüfus açısından bakıldığında, Bakü bunlar arasında en küçüğü idi. Bu yıllarda Bakü nüfusa göre, o zaman Güney Kafkasya'da bulunan 23 şehir arasında 9. sırada yer alıyordu. 29-30 Mayıs 1859 yılında Şemahı'da gerçekleşen şiddetli depremin ardından buradaki valilik idaresi Bakü'ye taşındı. Bu tarihten beri Bakü bölgedeki konumu açısından ilk sırada yer almaya başladı. Bakü sadece bir idari merkez değil, aynı zamanda kültür merkezi olarak da yeni bir kimlik kazanmaya başladı. Bakü tarihi dönemlerde Sasani İmparatorluğu, Şirvanşahlar, Safevi Devleti, Rus İmparatorluğu ve Sovyetler Birliği egemenliğinde farklı statülerde idari bir merkez olarak önemini korumayı başarmıştır.

Bağımsızlığın ardından enerji kaynaklarının üzerinde tam kontrolü sağlayan Azerbaycan'da Bakü, bağımsız bir milletin başşehri olarak yeniden şekillenmeye başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin 1991'de parçalanmasının ardından bağımsızlığına kavuşan devletlerin başkentleri zorunlu olarak büyük bir idari, demografik, ekonomik ve fiziki dönüşüme maruz kalmışlardır. 1980'lerin sonlarında önce Ermeni, ardından

Rus ve Yahudi grupların Bakü'yü terk etmesiyle şehrin yaklaşık yüz yıldır karakteristiğini belirleyen heterojen etnik yapısı büyük ölçüde homojenleşmiştir. Bağımsızlık sürecinde Bakü nüfusunun etnik açıdan homojenleşmesi, şehrin milli başkent kimliğini çok güçlü bir şekilde desteklemiştir (Karakurt Tosun, 2018: 178).

Azerbaycan Cumhuriyeti rayon adı verilen ve il anlamı taşıyan idari bölgelere ayrılmıştır. Ülke 59 il, 11 şehir ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nden oluşmaktadır. Bakü ve Gence kendilerine bağlı illeri bulunması sebebiyle büyükşehir olarak tanımlanmaktadır. İllerin yürütme yetkileri münhasıran Cumhurbaşkanı tarafından atanan *İcra Hâkimleri* (İcra Başkanı) tarafından kullanılmaktadır. 12 Aralık 1999 tarihinde, ilk yerel seçimler yapılmış ve İcra hâkimiyeti sistemi ile birlikte belediye sisteminin de uygulanmasına geçilmiştir (Valiyev, 2008: 83).

Azerbaycan idari yapılanmasında en önemli birimlerin başında şehirler gelmektedir. Fakat mevcut idari yapılanmada *şehir* kavramı iki anlamda kullanılır. Bunlardan birinci kategoride literatürde *ulusal önemde şehirler* olarak tanımlanan ve Türkiye sisteminde *büyükşehir* kategorisine benzetilebilecek şehirler yer almaktadır. Fakat Türkiye'den farklı olarak bu büyükşehirlerde esas yönetim *icra başkanı* olarak isimlendirilen ve devlet başkanı tarafından atanan valiler tarafından yürütülmektedir. Azerbaycan'da bu statüye sahip toplam 11 milli şehir vardır. Bunlar; Bakü, Gence, Sumqayıt, Mingçeşvir, Şirvan, Şeki, Hankendi, Şuşa, Yevlax, Lenkeran ve Naftalan'dır.

Azerbaycan idari yapısında *şehir* kavramının idari birim olarak kullanıldığı ikinci bir kategori daha mevcuttur. Bu kategoride *şehir* kavramı *rayon* olarak tanımlanan bölge yönetim birimlerinin idari merkezi olarak kullanılır. Azerbaycan'da bölge idari merkezi olarak 66 şehir bulunur. Bir Sovyet mirası olan *rayon* kavramı idari yapılanmada iki farklı anlamda kullanılır. Rayon kavramının ilk anlamı idari bölgeyi karakterize etmek için kullanılmaktadır ve bu yönüyle rayon kavramı Türkiye'deki *il* anlayışı ile örtüşmektedir. Bu anlamıyla Azerbaycan'da bütün ülke çapına yayılmış 66 rayon mevcuttur. Bu rayonların en üst düzey yöneticisi konumundaki icra başkanı (vali) devlet başkanını tarafından atanmaktadır.

Öte yandan, ülkede rayon kavramı bazı milli önemde şehirler alt idari birimlerini tanımlamak için kullanılır. Bu tanımla Türkiye'deki *ilçe* tanımlanmasına uygun düşmektedir. Azerbaycan'da Bakü (12) ve Gence (2) şehirlerinde olmak üzere toplam 14 adet bu tür ilçe bulunur. Bu ilçelere devlet başkanı tarafından üst yönetici olarak icra başçısı (vali) atanmaktadır (Kurban ve Diğerleri, 2018: 50-51).

Aslında, belediye örgütüne dair kanun Çar yönetimi tarafından 1870 yılında çıkartılmıştır. Bu kanun, Azerbaycan'da ilk defa 1878'de Bakü'de uygulanmıştır. Çar yönetimi çeşitli mazeretlerle engeller çıkartsa da bu dönemde tüm Rusya'nın bir numaralı sanayi merkezi haline gelen Bakü'nün yönetimi için de belediye örgütünü kurmak zorunda kalmıştır. XIX. yüzyılın sonuna doğru ise Lenkeran, Guba, Yelizavetpol, Nuha, Şuşa, Nahçıvan ve Ordubad gibi sanayileşen birçok kazalarda belediye kurumu ortaya çıkmıştır (Shammedov, 2006: 73).

Bakü'nün 12 idari bölgesi (rayon) vardır (Tablo 13). Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi verilerine göre, bu idari bölgeler; Binegedi, Karadağ, Hazar, Sebail, Sabuncu, Surahanı, Nerimanov, Nesimi, Nizami, Hatai ve Pirallahi'dir.

Tablo 13: Bakü Büyükşehir Sınırları İçinde İlçelerin Kuruluş Tarihi.

İdari Birimler	Kuruluş Tarihi
Bakü Şehri	III yüzyıl
Binegedi	24.11.1931
Karadağ	1931
Hazar	03.11.1934
Sebail	24.11.1931
Sabuncu	24.11.1931
Surahanı	1934
Nerimanov	24.11.1931
Nesimi	13.06.1969
Nizami	21.11.1980
Pirallahi	21.12.2012
Hatai	1934
Yasamal	24.11.1931

Kaynak: (www.baku.azstat.org Erişim: 01.06.2019).

Bu idari bölgeler haricinde Bakü Büyükkenti dört bölgeye bölünür:

- Merkezi Bakü: Hükümet kurumları, yüksekokullar ve eğitim kurumları, bilim ve kültür merkezleri, petrol rafinerileri, gıda ve giyim sanayi, makine sanayinin bulunduğu alan.
- Eski maden, fabrika ve işçi kasabaları bölümü: Eski petrol ve doğal gaz çıkarım bölümü.
- Kuzeydoğu Bakü-Abşeron Takımadaları ve bu adalara dahil olan şehir kenarı bölgeleri: Petrol ve doğal gaz çıkarımı, şehir kenarı tarım alanları, yeni rekreasyon - turizm kompleksleri, çocuk tatil kampları alanı.
- Güneybatı Bakü: Petrol ve doğal gaz çıkarımı, makine ve demir imalatı, inşaat malzemeleri sanayisinin geliştiği alan.

Bütün bunlar birbirine üretim ilişkileriyle bağlıdır. Bakü çevresinde bütün bu oluşumların ortaya çıkması ve gelişmesi, ülkenin ihtiyaçlarını karşılamakla paralellik taşımaktadır (Koçman ve Diğerleri, 1994: 129).

İzmir ile kardeş şehir olan Bakü, Azerbaycan'ın kültür ve finans merkezi olup, başta Devlet petrol şirketi SOCAR olmak üzere ülkenin tüm büyük firmalarının merkezleri bu şehirdedir. Kafkasların piyasa kapitalizasyonu açısından en büyük menkul kıymetler borsasına sahip olan Bakü'de, halkın artan gelir seviyesine paralel olarak son dönemlerde çok sayıda alışveriş merkezi açılmıştır. Bloomberg Business Week Dergisi'nin *Dünyanın En Pahalı Şehirleri* sıralamasında 2008 yılında 109. sırada olan Bakü'nün 2009'da 20. sıraya yükselmiş olması da şehrin içerisinde geçirmekte olduğu dönüşümü ortaya koyar niteliktedir (www.deik.org.tr Erişim: 01.05.2019).

Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi ve Hükümet Konağı Bakü'de en üst idari birimleri teşkil etmektedir. Azerbaycan'ın tek meclisli yasama organı olan ve 125 milletvekilinin görev yaptığı meclis binası şehrin tarihi çekirdeğinde Parlamento Bulvarı'nda yer almaktadır (Fotoğraf 18).

Bakü'de mimarisiyle dikkati çeken Hükümet Konağı ise, geçmişte Eski Sovyet yönetiminin Azerbaycan'daki genel merkezi olarak kullanılmış, ancak günümüzde Azerbaycan Hükümeti'nin bazı bakanlıklarına ev sahipliği yapmaktadır. Gotik mimari

tarzında 1930'larda inşa edilen bina Azadlık (eski Lenin) Meydanı'nda yer almaktadır (Fotoğraf 19).

Fotoğraf 18: Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisi Binası.

Fotoğraf 19: Bakü'de Azadlık Meydanı'ndaki tarihi Hükümet Binası.

4.6. Bakü Şehrinde Sosyal ve Kültürel Fonksiyonlar

Bakü, İslâm öncesinde temelde birbiriyle aynı olan Mazdeizm, Zerdüştilik ve Maniheizm gibi çeşitli dinlerin etkisi altında kalmıştır. İslâm'ın bölgeye girişiyle tarih, coğrafya ve diğer ilimler önemli ölçüde gelişmiştir. Azerbaycan kültürü Arapça'ya yapılan tercüme aracılığıyla Yunan felsefesi ve filozoflarını tanımıştır. X. yüzyılda İhvân-ı Safâ'nın üyeleri arasında bazı Azerbaycanlılar da bulunuyordu. Mahmûd-ı Şebüsterî gibi büyük bir sûfi, Nizâmî-i Gencevî ve Hâkânî gibi şairler, ünlü matematik ve astronomi âlimi Nasîrüddîn-i Tûsî ve Câmîu't-tevârîh sahibi Tebrizli tarihçi Reşîdüddin Fazlullah hep bu bölgede yetişmişlerdir. XIV ve XV. yüzyıllarda Azerbaycan'da dinî ve felsefî bir akım olan Hurûfilik yaygınlık kazanmıştır. Seyyid Nesîmî bu akımın en önemli temsilcisi idi. XV. yüzyılda Bakülü coğrafyacı Abdürreşid ile Ahlâk-ı Celâlî sahibi filozof ve tarihçi Celâleddin ed-Devvânî yine burada yaşamıştır. Feth Ali Kaçar ise filolojik mahiyetteki Behcetü'l-Lugat'ıyla tanınmıştır.

XIX. yüzyılda sosyal ve kültürel düşüncede yeni bir safha açıldı. Bu devirde M. Kâzım Bey Azerbaycan tarihi hakkında geniş çalışmalar yapan ilk tarihçidir. Âzerî dilinde ilk gazete olan Ekinçi (1875-1877), Hasanbey Zerdâbî tarafından çıkarılmıştır. Ayrıca Ziyâ, Ziyâ-ı Kafkas (1879-1884), Keşkûl (1891-1893) ve Şark-ı Rus (1903-1905) bu devirde neşredilen diğer Âzerî gazeteleridir.

Azerbaycan'da XX. yüzyıl başlarında gerçekleşen Sovyet ihtilâlinin etkisi politik, sosyal ve edebî düşünce alanındaki eserlerde de görülür. Ahmed Agayef (Ahmet Ağaoglu) ile Hüseyinzâde Ali'nin birlikte çıkardıkları Hayat (1904), Ahmed Agayef'in tek başına çıkardığı İrşad (1905) ve Terakki, Mehmed Emin Resulzâde'nin çıkardığı Açıksöz (1915-1918) devrin önde gelen gazeteleri idi. Ayrıca Hüseyinzâde Ali'nin edebî muhtevalı Füyûzât'ı (1906-1907) ile Celil Mehmed Kulızâde'nin çıkardığı mizah dergisi Molla Nasreddin (1906-1920) belli başlı dergiler arasında sayılabilir. Bu dönemde Sovyet hükümeti Âzerîler ile Türk Dünyası arasındaki geniş kültür ve düşünce bağlarını koparmak gayesiyle alfabe değişikliğine gitmiştir. Böylece yüzyıllar boyunca meydana gelen bir kültür birikiminin bulunduğu Arap harfli Âzerî alfabesinin yerine Latin alfabesi kullanılmaya başlandı (1929). Eski harflerin kullanılmaması için sert

tedbirler alan hükümet 1939'da Latin harfli alfabeyi de kaldırarak Rus alfabesinin kullanılmasını mecbur tuttu (Buniyatov, 1991: 321).

Bugün Bakü'de tarihi yerleri yani İçerişehir denilen bölgeyi, Sovyetler döneminde inşa edilen binaların olduğu yerleri ve gökdelenlerin istila ettiği modern Bakü kısmını iç içe görmek mümkündür. Bu üç bölge aynı zamanda şehirdeki mimari, kültür ve sosyal farklılıkları da temsil etmektedir.

Çok geniş kapsamı olan sosyal ve kültürel fonksiyonlar aşağıda bazı alt ve yan başlıklara ayrılarak ele alınmaya çalışılmıştır.

4.6.1. Eğitim Hizmetleri

Azerbaycan eğitim sisteminin diğer sosyal alanlarda olduğu gibi eski SSCB'den iyi bir miras devraldığı söylenmektedir. İdeolojik gerekçelerden dolayı eğitim sistemine çok büyük önem veren eski SSCB'de birliğe bağlı diğer ülkelerde olduğu gibi, Azerbaycan'da da önemli eğitim yatırımları gerçekleştirilmiştir. Birlik temel eğitimde bir taraftan 11 yıllık zorunlu eğitim sistemiyle eğitim düzeyini yükseltmeyi hedeflerken, diğer taraftan mesleki teknik liselerle sanayinin ihtiyaçlarını karşılayabilecek nitelikte işgücü yetiştirmeye çalışmıştır.

SSCB dağıldıktan sonra diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da ciddi sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle ulusal gelirin düşük olduğu ilk yıllarda eğitime ayrılan kaynakların düşük olması ister mevcut kadroların maddi ihtiyaçlarının karşılanması, isterse de eğitim için gerekli altyapının yenilenmesinde çok yetersiz olmuş, buna bağlı olarak eğitim sisteminde olumsuzluklar artmaya başlamış, bu da kalitenin düşmesine neden olmuştur (İsmayılov, 2007: 189-190).

Azerbaycan Tahsil Kanunu'nun 6. maddesi, eğitim dilini düzenlemektedir. Bu maddeye göre, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eğitim kurumlarında eğitim dili Azerbaycan Dili'dir*. Ancak toplumun talebine uygun olarak devlet standartları çerçevesinde, mutlaka Azerbaycan dili ve edebiyatı, Azerbaycan tarihi ve Azerbaycan coğrafyası da öğretilmek şartıyla azınlık halklarının dillerinde ve Batı dillerinde de eğitim yapılabilir (Seferov ve Akkuş, 2005: 363).

Azerbaycan eğitim sisteminde ilk adım çocuk bahçesi ve kreşlerden başlamaktadır. Ülkede son yıllarda gençlerin meslek okullarına yönlendirilmesi özellikle teşvik edilmektedir. Eğitimle ilgili en problemlili yönlerden biri ülkede Ermenistan ile savaş sonucu zorunlu göçmen konumuna düşen nüfus kısmının eğitim almalarının sağlanması olmuştur. Nüfusun bu kesiminin eğitimlerini sürdürebilmeleri için 604 okul faaliyette bulunmaktadır ki, bunların bir kısmı çadırlarda ve evlerde, diğer bir kısmı ise faaliyette bulunan okul binalarında yerleştirilmiştir. Bu okullarda 76 bin çocuk eğitim görmektedir (İsmayılov, 2007: 190).

Eğitim sisteminin basamakları şu şekildedir:

- *Umum Tahsil (Genel Eğitim):* İptidai (ilkokul), Esas eğitim (ortaokul) ve Lise,
- *Meslek İhtisas Eğitimi:* Teknik ve Meslek eğitimi, Orta İhtisas eğitimi.
- *Yüksekokullar:* Üniversiteler, Enstitüler, Harbokulları ve Akademiler,
- *Yüksek Okul Diploması Aldıktan Sonraki Eğitim:* Magistaratūra (Yüksek lisans) ve Doktoratūra (Doktora)'dır (www.azerbaycanegitim.com/azerbaycan-egitim-sistemi/ Erişim: 25.07.2019).

Kafkaslar'da başta gelen bir kültür ve eğitim merkezi olan Bakü'de birçok ilk, orta ve yükseköğretim kurumu hizmet vermektedir.

Bakü'de İlk ve Ortaöğretim Kurumları: Eğitim sisteminde okul öncesi eğitim, 1,5 - 6 yaş grubu öğrencilerini kapsar. Eğitimin temelini oluşturan okul öncesi eğitimi zorunlu değildir. Okula kadar eğitim, ailede ve isteğe bağlı olarak da okul öncesi eğitim kurumlarında sürdürülür. Okul öncesi eğitim kurumları aşağıdaki şekilde sınıflandırılmaya tabi tutulmuştur:

- Körpe Evleri: 1,5-2 yaş arası çocukların devam ettiği kurumlar,
- Körpe Evleri Bahçeleri: 2-3 yaş arası çocukların devam ettiği kurumlar,
- Çocuk Bahçeleri ve Aile Bahçeleri: 3-6 yaş arası çocukların devam ettiği kurumlar,
- Okul Bahçeleri: Herhangi bir okulun bünyesinde açılan eğitim kurumları,
- Bahçe İnternatları: Ailelerin, çocuklarını yatılı olarak verdikleri eğitim kurumları,

- Çocuk Evleri: Öksüz, yetim ve bakıma muhtaç çocukların bakıldıkları eğitim kurumları, sakat ve zihinsel özürlü çocuklar için çocuk evleridir (Seferov ve Akkuş, 2005: 364-365).

Bakü'de *okul öncesi eğitimde* mevcut 347 kurumda 2018 yılı itibariyle 18.242'si kız ve 39.946'sı erkek olmak üzere toplam 58.188 öğrenci eğitim görmektedir (Tablo 14). Bu değerler 2011 yılında, 351 okulda 16.575 kız ve 37.522 erkek olmak üzere toplamda 54.097 öğrenci idi. Dolayısıyla bu 8 yıllık dönemde okul sayısında az da olsa bir azalma, buna karşılık öğrenci sayısında yaklaşık 4 binden fazla bir artış meydana gelmiştir. Diğer önemli bir husus da erkek öğrenci sayısının fazla oluşudur. Gerçekten incelenen dönemde erkek öğrenci sayısı kız öğrenci sayısından yaklaşık bir misliden fazla bir değer arz etmektedir. Buradan kız çocukların okula daha az gönderildikleri ve erkek çocukların eğitimine daha çok önem verildiği sonucuna da ulaşılmaktadır.

Tablo 14: Bakü'de Okul Öncesi Eğitim Kurumları İstatistikleri (2011-2018).

Yıllar	Okul Öncesi Eğitim Kurumlarının Sayısı	Erkek Öğrenci Sayısı	Kız Öğrenci Sayısı
2011	351	37.522	16.575
2012	354	38.409	17.062
2013	350	34.961	16.140
2014	348	30.828	14.325
2015	345	36.557	16.805
2016	346	36.449	16.784
2017	349	37.169	17.198
2018	347	39.946	18.242

Kaynak: (www.baku.azstat.org Erişim: 01.06.2019).

17.06.2016 tarihli ve 6721 sayılı kanunla kurulan Türkiye Maarif Vakfı, kamu yararına çalışan bir vakıf olup, yurt dışında Türkiye Cumhuriyeti adına Milli Eğitim Bakanlığı dışında doğrudan eğitim kurumu açma yetkisine sahip tek kuruluştur. Türkiye ile Azerbaycan arasında, 1992 yılından itibaren özellikle eğitim alanında ve tamamı Azerbaycan'da faaliyet yürüten eğitim kurumları kurulmuştur. Bu okullar şunlardır:

Bakü Türk Anadolu Lisesi (1993), Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Bakü Türk Lisesi (1994), Bakü Türk İlk ve Ortaokulu (2000)'dur (Kurban ve Diğerleri, 2018: 25).

İptidai eğitim (ilkokul), 6-10 yaş gruplarını kapsar. Eğitim süresi 4 yıl olmakla birlikte zorunlu eğitime girmektedir. **Esas eğitim (ortaokul)** ise 10-15 yaş gruplarını kapsar ve bu eğitimde zorunludur. **Orta eğitim (lise)**, 17-18 yaş grubunda ve 2 yıl süreli olmakla birlikte zorunlu değildir. Buna göre orta eğitimi bitirenlere olgunluk diploması ile birlikte yükseköğrenime devam etme hakkı verilmektedir.

Lisede bir sınıfta en az 15 ve en çok 29 öğrenci öngörülmektedir. Sınıf mevcudu 30'a ulaştığı zaman, sınıf 2'ye bölünüp bir sınıf açılmaktadır. 9 yıllık zorunlu eğitimden sonra 2 yıl klasik lise eğitimi (10. ve 11. sınıfları kapsar) ya da 2-4 yıl arasında değişen meslek lisesi eğitimi yapılmaktadır. Haftada 32-36 saat ders yapılan liselerde yıllık işgünü 208-210 arasındadır. Liseyi bitiren öğrencilere *Ortaöğretim* diploması (*Atestat*) verilir. 9 yıllık eğitimden sonra, *peşe mektebi* denilen meslek liselerinde 2-3, *teknikumlarda* 4 yıl öğrenim verilir. İlk iki yıldan sonrası ön lisans olarak kabul edilmektedir. Ayrıca orta öğretimi bitirenlerden isteyenlere 6 aydan 2 yıla kadar süren mesleki kurs eğitimi verilmektedir. Mesleki eğitim 16- 30 yaş arasında sürdürülür (Seferov ve Akkuş, 2005: 367).

Peşe mektepleri ve peşe liseleri (Peşə məktəbləri və liseylər) denilen meslek okulları, Türkiye eğitim sistemindeki çıraklık eğitim merkezleri gibi de düşünülebilir. 2018 yılı Bakü İstatistik Kurumu verilerine göre, şehirde bu tür 36 lise mevcuttur. Bu liselerde 2018 yılında 9.793 kişi eğitim ve öğretim hizmeti almıştır.

Azerbaycan'da ve dolayısıyla Bakü'de *ortaöğretim kurumları* çok çeşitlilik arz etmektedir. Tablo 15'te görüldüğü üzere Orta ihtisas eğitiminde (Orta ixtisas məktəblər), tıp, müzik, inşaat, denizcilik ve ekonomi gibi birçok ihtisas alanında eğitim ve öğretim veren kolejler bulunmaktadır. Orta İhtisas Mektepleri (Meslek Yüksek Okulları), teknikum ve kolej adıyla anılan lise üstü öğretim veren kurumlardır. Orta düzeyde meslek elamanı yetiştirmeyi amaçlayan bu okullara orta tahsilden sonra gidilebildiği gibi liseden sonrada gidilebilmektedir. Şehirde 2017-2018 yılında faaliyet gösteren orta ihtisas okulları denilen kolejlerden 17'si devlet okulu ve 2'si özel okul

statüsündedir. 2017-2018 yılında bu tür okullarda 18.659 öğrenci eğitim ve öğretim faaliyetine katılmış ve aynı yıl 5.943 öğrenci okuldan mezun olmuştur.

Tablo 15: Bakü’de Ortaöğretim Kurumları ve Öğrenci Sayıları (2017-2018).

Eğitim Kurumlarının Adı	Kabul Olanların Sayısı	Öğrencilerin Sayısı	Mezunların Sayısı
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Nezdinde Finans-Ekonomi Koleji	537	1.275	309
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Nezdinde Azerbaycan Devlet Pedagoji Koleji	1.081	3.135	1.206
Azerbaycan Güzel Sanatlar Akademisi Nezdinde Sanat Koleji	110	362	86
Azerbaycan Ulusal Konservatuvarı Nezdinde Müzik Koleji	309	1.117	284
Bakü Devlet Sosyal Ve Ekonomik Koleji	332	802	388
Azerbaycan Teknik Üniversitesi Nezdinde Bakü İletişim Ve Ulaşım Koleji	472	1.471	394
Azerbaycan Teknik Üniversitesi Nezdinde Bakü Teknik Koleji	239	1.099	290
Bakü Devlet Petrol Ve Sanayi Üniversitesi Nezdinde Bakü Petrol Ve Enerji Koleji	379	1.240	248
Bakü Kontrol Ve Teknoloji Koleji	559	1.610	506
HTM	22	70	37
Azerbaycan Mimarlık Ve İnşaat Üniversitesinin Nezdinden İnşaat Koleji	329	997	168
Azerbaycan Devlet Denizcilik Akademisi Nezdinde Azerbaycan Denizcilik Koleji	–	531	201
Bakü İnsani Koleji	332	1.333	849
Bakü Gıda Sanayi Koleji	265	762	153
1 Nolu Bakü Tıp Koleji	388	1.152	347
2 Nolu Bakü Baza Tıp Koleji	523	1.553	447
Bakü Koreografi Okulu	92	150	30
Toplam	5.969	18.659	5.943

Kaynak: (www.baku.azstat.org Erişim: 01.06.2019).

Bakü’de Yükseköğretim Kurumları: 2012 yılında ülkenin yükseköğretim kurumlarının 35’i Bakü’de ve 2’si Sumgayıt’ta bulunmaktadır. Bağımsızlık döneminde Bakü’de 20’den fazla yükseköğretim kurumu açılmıştır. Bunlardan 14’ü özel kurumlar, diğerleri devlete bağlı olan Milli Aviasiya, Azerbaycan Deniz, Azerbaycan Devlet Güvenliği ve Acil Durumlar Akademisi, Milli Musiki, Azerbaycan Ressamlık, Azerbaycan Öğretmen Enstitüsü, Sumgayıt Devlet Üniversitesi ve Bakü’de Moskova Devlet Üniversitesi’nin Bakü şubesi açılmıştır.

Ülkenin üniversiteleri (*Ali Mektepler*) genellikle Bakü'de toplanmış olup, Bakü Devlet Üniversitesi hariç üniversiteler belirli uzmanlık alanlarına göre kurularak ilgili olduğu uzmanlık alanının adı ile anılmaktadır (Fotoğraf 20). Örneğin, İktisat Üniversitesi, Pedagoji Üniversitesi vb. gibi. Azerbaycan'da 17-18 yaşında başlayan yükseköğretimde yaşın üst sınırı yoktur. Öğrenim süresi Tıp Üniversitesi'nde 6 yıl, diğer tüm üniversitelerde ise 4 yıldır (Seferov ve Akkuş, 2005: 368). Üniversitelerde eğitim, ayan (gündüz) eğitim, akşam eğitimi ve gıyabi eğitimden oluşmaktadır (Ergün, 1997: 506).

Fotoğraf 20: Bakü Devlet Üniversitesi'nin yerleşke girişi.

Bakü Devlet İstatistik Kurumu verilerine göre, 2017-2018 yılı eğitim öğretim yılında Bakü'de bulunan üniversitelerden; Bakü Devlet Üniversitesi'nde 18.954 öğrenci, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi'nde 16.962 öğrenci, Azerbaycan Devlet Petrol ve Sanayi Üniversitesi'nde 10.642 öğrenci, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi'nde 10.636 öğrenci, Azerbaycan Teknik Üniversitesi'nde 9.381 öğrenci, Azerbaycan Tıp Üniversitesi'nde 5.905 öğrenci ve Bakü Slav Üniversitesi'nde 3.564 öğrenci eğitim görmektedir.

Bakü’de üniversitelerin yanı sıra önemli bir kurum da Azerbaycan *Milli İlimler Akademisi*’dir (Fotoğraf 21). Bakü’de İstiglaliyyat Caddesi’nde yer alan ve 1945 yılında kurulan bu akademi, ülkenin en önemli bilimsel kurumlarından biridir. 4 bölüm, 16 araştırma enstitüsü, 3 müze ve kütüphaneden oluşmakta; 350 kitap, 4800 makale ve 50 patenti bulunmaktadır. Milli bilimler akademisi eğitim alanında UNESCO tarafından onaylanmıştır. Türk öğrencileri kabul eden üniversite çeşitli olanakları öğrenciye sunmaktadır. İngilizce, Rusça, Azerice eğitim dili ile çeşitli araştırmacılar ve uzmanlar yetiştirmektedir.

Fotoğraf 21: Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (Bakü).

Azerbaycan’da Türk özel girişimcileri tarafından bir üniversite (Kafkas Üniversitesi), iki fakülte (1991’de Türk Dünyası İşletme Fakültesi ve 1992’de İlahiyat Fakültesi), toplam 14 lise ve 1 ilkokul açılmıştır. 5 Mart 1997 tarihi itibarıyla bu özel kurumlarda 4007 öğrenci öğrenim görmekte ve 508 öğretmen görev yapmaktaydı (Babayeva, 2013: 89).

İstatistik Kurumu verilerine göre, Bakü’de 2017-2018 eğitim ve öğretim yılında devlet ve özel üniversitelerde okuyan öğrenci sayısı 107.858’dir. Yine aynı yıl şehirdeki üniversitelerden lisans eğitiminde 19.177 öğrenci ve lisansüstü eğitimde ise 3.875 öğrenci olmak üzere toplamda 23.052 öğrenci mezun olmuştur.

2017-2018 eğitim ve öğretim yılında yükseköğretim de (ali tahsil) okumak için Bakü'den yurtdışına giden öğrencilerin toplam sayısı 1.166 kişidir. Üniversite eğitimi için tercih edilen ülkeler ABD, Avustralya, Avusturya, Almanya, Belarus, Belçika, Büyük Britanya, Çek Cumhuriyeti, Çin, Estonya, Fransa, İrlanda, İsveç, İsviçre, İspanya, İtalya, Kanada, Kore, Litvanya, Singapur, Macaristan, Hollanda, Norveç, Polonya, Romanya, Rusya, Ukrayna ve Türkiye'dir. Bu ülkelerden eğitim için en çok tercih edileni Türkiye'dir. 2017-2018 yılında üniversite eğitimi için Bakü'den Türkiye'ye 297 öğrenci gelmiştir. Söz konusu yıl için Türkiye'den sonra en çok tercih edileni 226 öğrenci sayısı ile Büyük Britanya olmuştur. Üniversite eğitimi için en az gidilen ülkeler 1'er öğrenci sayısı ile Estonya ve Singapur'dur.

Azerbaycan Milli Konservatuarı: Konservatuar Bakü'de, H. Cavit Caddesi 506. sokakta bulunmaktadır. Azerbaycan Milli Konservatuarı 2000 yılında kurulmuştur. 2002 yılından itibaren konservatuarın rektörlüğünü halk sanatçısı, Profesör Kerim Siyavuş yapmaktadır. Konservatuarda tar, keman, kanun, müzisyenlik, ney, balaban, zurna, solo müzik, müzik bilimi, bestecilik ve dirijorluk bölümleri bulunmaktadır.

Müzik Koleji: Müzik Koleji'nin tarihi çok eskilere dayanır. Terakkiperver Rus aydını Moskova Konservatuar mezunu Antonina Nikolayevna Yermolayeva 1895 yılında Bakü'de kız kardeşiyle beraber ilk özel müzik okulunu açmıştır. 1916 yılında Üzeyir Hacıbeyli ve bazı aydınların desteği ile okul devlet okulu statüsü kazanmıştır. Kolejin ilk öğrencilerinden ünlü müzisyenler Asef Zeynallı, Seyit Rüstemov, Hurşid Agayev ve Eşref Hasanov olarak bilinmektedir. Okula 1953 yılında ünlü müzisyen Asef Zeynallı'nın adı verilmiştir. Müzik Koleji 2000 yılında kurulan Azerbaycan Milli Konservatuarı'na birleştirilmiştir. Şimdi konservatuar bünyesinde hizmet vermektedir.

Bakü Müzik Akademisi: Akademi önceleri konservatuar olarak hizmet vermiştir. Ünlü besteci Üzeyir Hacıbeyli tarafından 21 Ağustos 1921 tarihinde kurulmuş, okulun ilk müzisyen ve aktörü Bülbül ve Şövkət Memmedova olmuştur. Günümüzde Bakü Müzik Akademisi'nin 4 fakültesi vardır. Bunlar hazırlık, forte piyano, tarih ve yorumculuk fakülteleridir. Akademi lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimi verilmektedir.

Azerbaycan Turizm ve Yönetim Üniversitesi: Turizm alanında rekabetin sürekli bir şekilde artması, hızlı ve sürekli bilgi ve teknoloji üretilmesi ve sektörde yüksek kalitenin gerçekleştirilebilmesi için yeter sayı ve nitelikte ara kademe insan gücü yetiştirilmesi amacıyla 2006 yılında Azerbaycan Turizm Enstitüsü kurulmuştur. Turizm Enstitüsü 2014 yılının sonundan itibaren de Azerbaycan Turizm ve Yönetim Üniversitesi'ne (ATMU) dönüştürülmüştür. Üniversite 11 anabilim dalında Avrupa Kredi Transfer Sistemi (AKTS) ile eğitim vermektedir. Ülkede turizm alanında eğitim, staj ve araştırma merkezidir. Azerbaycan'da ilk defa 2007'de Azerbaycan Turizm ve Yönetim Üniversitesi ile Avusturya'nın Kremisi Üniversitesi arasında çift diploma anlaşması yapılmıştır. Mezunlarının büyük bir kısmı ülkede bulunan turizm tesislerinde ve beş yıldızlı otellerde istihdam edilmektedir.

Azerbaycan Resim Akademisi: Azerbaycan Resim Akademisi Bakü'de bulunan yükseköğretim kurumlarından biridir. Bu yükseköğretim kurumu 2002 yılında Cumhurbaşkanı Aliyev'in kararıyla kurulmuştur. Geniş akademik kadrosu ile lise, lisans ve yüksek lisans düzeyinde eğitim vermektedir.

4.6.2. Sanat ve Diğer Kültürel Hizmetler

Bölgede ve ülkede önemli bir kültür ve eğitim merkezi olan Bakü'de birçok eğitim kurumunun varlığı ve bilimsel etkinliklerin yanı sıra müzik ve sanat gibi çeşitli alanlara da oldukça önem verilmiştir. Azerbaycan'da ilk petrol üretimi sonrası Bakü'nün kültürel hayatı önemli ölçüde gelişmiştir. Bu tarihlerde Dünya sineması Fransa'da yapıldıktan iki yıl sonra Bakü'de gösterilmesi, opera sanatının inkişafı, Bakü'nün sanat ve kültür hayatının hızla gelişmesi, ilk milli gazete ve dergilerin çıkması, tiyatro binalarının ve benzeri müesseselerin yapılması, petrol sanayisinin pozitif sanat ve kültür dışsallığına yansımalarıdır (Abasov, 2007: 129-130).

Ülkenin ilk opera, ilk müze, ilk milli kütüphanesi bu şehirde açılmıştır. Bakü'de Milli Dram Tiyatrosu, Opera ve Balet Tiyatrosu, Rus Dram Tiyatrosu, Genç Temaşaçılar Tiyatrosu ve Devlet Kukla Tiyatrosu şehrin önemli tiyatrolarındandır. İlk milli müze, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti zamanında 7 Aralık 1919 yılında, Azerbaycan Milli Tarih Müzesi ise 1920 yılında Halk Maarif Komiserliği'nin özel kararıyla kurulmuştur. 2005-2007 yılları arasında restore edilerek ziyarete açılmıştır.

Müzedeki halkın geçmişten günümüze kadar olan tarihini yansıtan 300 bin civarında sanat eseri sergilenmektedir.

Bakü'nün uluslararası etkinliklere ev sahipliği yapması oldukça eski bir olgudur. Geçtiğimiz yüzyıl başlarında ulaştığı uluslararası kimlik ve refah, Bakü'nün bölgedeki en canlı merkezlerden birisi olmasını sağlamıştır. Ancak bu dönemin büyük siyasal dönüşümlerle aynı zamana denk gelmesi, ilk uluslararası etkinliklerin de içeriğini belirlemiştir. Sovyet döneminin hemen başında, Eylül 1920'de toplanan Birinci Doğu Halkları Kurultayı, Sovyet uluslar politikasının ve koloniciliğe karşı Bolşevik tavrının tartışılacağı bir forum olarak düşünülmüyordu. Bolşevik liderler, Azerbaycan'ı devrimin hem Müslüman hem de Türkî coğrafyaya yayılabilmesi için önemli bir merkez olarak görüyorlardı. Azerbaycan da Sosyalist Cumhuriyetin ilan edilmesinin hemen ardından Bakü'ye başta Afganistan, İran ve Türkiye olmak üzere pek çok Müslüman ülkeden temsilciler gelmeye başlamıştı. Bakü'de Hindistan ile ilgili özel bir ofis bile kurulmuş, Urdu dilinde bir gazete de çıkarılmaya başlanmıştı.

Bakü'nün yeni bir milli başkent olarak inşasının önemli bir boyutu, şehrin küresel ekonominin yanı sıra kültürel ve sportif etkinliklerle tanınırlığının artmasıdır. Özellikle 2007'den sonra artmaya başlayan petrol ve doğalgaz gelirlerini bilinçli bir şekilde uluslararası etkinliklere ev sahipliği amacıyla kullanan Azerbaycan devleti, bu etkinliklere yüksek düzeyde bir önem atfetmektedir. 1991'de yeniden kazanılan bağımsızlığın hemen sonrasında uluslararası alanda tanınırlığı son derece düşük olan Azerbaycan, gittikçe daha fazla tanınır hâle gelmektedir (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 309, 310).

Bakü 2009 yılında şehrin Müslüman kimliğiyle uyumlu şekilde *İslam Kültür Başkenti* olarak ilan edilmiştir. Bu bağlamda çeşitli etkinlikler yapılmıştır. 2012 yılında *Eurovision Şarkı Yarışması* Bakü'de gerçekleştirilmiştir. Bunun için kapasitesi 25.000 kişi olan *Kristal Salon* adında çok büyük bir müzik arenasını inşa edilmiştir. Her sene düzenlenen caz festivali ile Dünya'nın önde gelen caz sanatçıları Bakü'ye davet edilmektedir. Bakü 2016 ve 2020 yılı için yaz olimpiyatlarına ev sahipliği için adaylık başvurusunda da bulunmuştur.

Azerbaycan'ın eski müziği olan Mugam için bir müze açılmıştır. Azerbaycan Devlet Filarmonisi ülkenin ulusal filarmoni orkestrası olup klasik batı müziğinin yanı sıra Azerbaycan müziğinden de eserler sunmaktadır. Nizami Caddesi'nde bulunan Azerbaycan Güzel Sanatlar Müzesi'nde ise Azerbaycan, Avrupa, Rusya ve Doğu sanatına ilişkin sanat eserleri sergilenmektedir. Müzenin zengin koleksiyonunda tablolar, gravürler ve heykeller bulunmaktadır.

Bakü, Azerbaycan'ın en önemli kültür ve sanat merkezi olduğundan ve ayrıca devletin bu konuya büyük önem verdiğinden dolayı şehir çok sayıda tarihi değere sahip tiyatro, müze, kütüphane, spor merkezi ve sinema salonlarına ev sahipliği yapmaktadır. Bakü halkı da şehirde yapılan kültür ve sanat etkinliklerine büyük ilgi göstermektedir. Nitekim tablo 16'da verilen değerler bu durumu açık şekilde yansıtmaktadır.

Tablo 16: Bakü'de Başlıca Sosyal ve Kültürel Hizmetler (2014-2018).

Sosyal ve Kültürel Hizmetler	Yıllar				
	2014	2015	2016	2017	2018
Kültürel Hizmetler					
Kütüphaneler	111	107	102	101	100
Kütüphanelerdeki Kitap Sayısı	10.038,4	9.727,9	9.374,5	9.305,4	9.238,4
Kulüplerin Sayısı	64	60	60	60	63
Konferans Salonları	15.027	14.093	13.592	12.497	14.234
Sinema Sayısı	6	5	8	9	7
Sinemaya Gelenlerin Sayısı (bin kişi)	170,1	221,0	543,2	452,4	1379,1
Profesyonel Tiyatro Sayısı	10	10	10	10	10
Tiyatrolara Gelenlerin Sayısı (bin kişi)	406,1	411,6	437,2	402,6	395,2
Sirklerin Sayısı	1	1	1	1	1
Sirklere Gelenlerin Sayısı (bin kişi)	123	126	126	105	105
Konser Salonlarının Sayısı	11	11	10	11	10
Konsere Gelenlerin Sayısı (bin kişi)	349,0	389,1	333,1	414,4	404,0
Müzelerin Sayısı	34	35	35	36	36
Müzelere Gelenlerin Sayısı (bin kişi)	308,6	553,2	507,1	636,6	924,0
Kültür ve Eğlence Parkları Sayısı	105	105	105	105	105

Kaynak: (www.baku.azstat.org Erişim: 01.06.2019).

Şehirde 2018 verilerine göre 100 kütüphane, 63 kulüp, 7 sinema, 10 profesyonel tiyatro, 10 konser salonu, 36 müze ve 105 kültür ve eğlence parkı bulunmaktadır. Aynı

yılda şehirde yaklaşık 1.379 bin kişi sinemaya, 395 bin kişi tiyatroya ve 404 bin kişi konsere gitmiştir. Müzeleri gezenlerin sayısı da 924 bin kişiyi geçmiştir.

Aşağıda şehirde bulunan bazı kültür ve spor mekânları hakkında ayrı ayrı özlü bilgiler verilmiştir.

Haydar Aliyev Kültür Merkezi: Bu kültür merkezi, mimarisiyle öne çıkan eşsiz bir tasarım harikasıdır. Ülkede yapılan en önemli kongreler, görüşmeler burada gerçekleştirilmektedir. Bu merkez, 2007 yılında inşasına başlanılmış ve 10 Mayıs 2012 tarihinde Haydar Aliyev'in anısına hizmete açılmıştır (Fotoğraf 22). Dünya'da önemli mimarlık örneklerinden biri sayılan Haydar Aliyev Kültür Merkezi'nin binası modern Bakü'nün de sembollerindedir. Binanın mimari dünyaca ünlü, Pritzker mimarlık ödülü sahibi Zaha Hadit'tir.

Fotoğraf 22: Bakü'de mimarisiyle dikkati çeken Haydar Aliyev Kültür Merkezi.

Haydar Aliyev Kültür Merkezi'nin yapımında düz çizgiler kullanılmamıştır. Binanın yapısı zeminden dalga şeklinde semaya doğru yükselerek sonra ise süzülerek yeniden yere birleşmesi sadece mimarın post modern tarzını değil aynı zamanda sonsuzluğu belirtmektedir. Binanın üzerindeki çizgiler hem de geçmişle geleceğin birbirine bağlılığını göstermektedir. Merkezin toplam alanı 15,25 ha'dır. Onun 2 ha'ı

ana binayı, kalan 13,25 ha ise çevresini oluşturmaktadır. Haydar Aliyev Kültür Merkezi üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm müze, ikinci bölümde sergi salonu, ofisler ve restoranlar ve üçüncü bölümde konferans salonu ve basın merkezi bulunmaktadır.

Milli Dram Tiyatrosu: Günümüzdeki Milli Dram Tiyatrosu Bakü'nün merkezinde ünlü Azerbaycan şairi Muhammed Fuzuli'nin ismini taşıyan meydana bulunmaktadır. Şairin Sovyet tarzı muhteşem anıtı binanın önünde bulunmaktadır. Bu tiyatro 1922 yılında hayırsever Hacı Zeynalabidin Tagiyev tarafından yapılan tiyatro binasında kurulmuştur (Fotoğraf 23). Milli Dram Tiyatrosu 1924 yılında *Akademik Tiyatro* ismiyle onurlandırılmıştır. Bu isim 1929 yılında iptal edilip ve 1959 yılda tekrar iade edilmiştir (Hasanlı, 2015: 63).

Fotoğraf 23: Azerbaycan Devleti Akademik Milli Dram Tiyatrosu.

Bu sanat merkezi Azerbaycan tiyatro kültürünün sembolü ve milli dram sanatının varisi olarak anılmaktadır. Tiyatro perdelerini Mirze Feteli Ahundov'un yazdığı *Sergüzeşti Veziri Hani Lenkeran* adlı oyunla açmıştır. Bu tiyatro, *açık kapı* politikasını yürüterek repertuarında milli ve yabancı yazarların klasik ve modern eserlerine yer vermiştir. Tiyatro sahnesinde milli dram yazarlarında M. F. Ahunzade, C. Memmed Kuluzade, E. Hakverdiyev, C. Cabbarlı, H. Cavit ve dünya klasiklerinden U. Şekspir, F. Şiller ve Victor Hugo gibi yazarların eserleri oynatılmıştır.

Opera ve Bale Tiyatrosu: Azerbaycan Devlet Akademik Opera ve Bale Tiyatrosu'nun muhteşem binası Bakü *milyoncusu* olarak bilinen Mayılov tarafından 1911 yılında kısa bir zamanda yaptırılmıştır (Fotoğraf 24). Bu tiyatro yerel halk arasında *Mayılov Tiyatrosu* olarak bilinmektedir. Tiyatro Rus sanatçısı M. Musorski'nin *Boris Godunov* operasıyla açılmıştır. Azerbaycan operası halk müziği ve aşık sanatını harmanlayarak yenilik getirmiştir. Azerbaycan'da ilk milli opera Ü. Hacıbeyli'nin *Leyli ve Mecnun* eseri ile sahnelenmiştir. Bu opera Mugam müziği ve Avrupa müzik aletlerini sentezi ile *Muğam İnkılabı* olarak tarihe geçmiştir.

Fotoğraf 24: Bakü Devlet Akademik Opera ve Bale Tiyatrosu.

Hacıbeyli Muğam operalarında senfoni orkestrasına milli müzik aleti tarı ilave etmiştir. Opera ve Bale Tiyatro'sunda Ü. Hacıbeyli ile beraber M. Magomayev, Z. Hacıbeyli, G. Garayev, F. Emirov ve C. Cahangirov'unda eserleri oynatılmıştır. Opera ve Bale Tiyatro'sunda ilk bale 1940 yılında Efrasiyab Bedelbeyli'nin *Kız Kalesi* adlı eseri ile sergilenmiştir. Azerbaycan balesi kısa zaman diliminde Dünya'da birçok sahnelerde de oynatılmıştır (Hasanlı, 2015: 64-65).

Müzikal Komedi Tiyatrosu: Azerbaycan Milli Müzikal Komedi Tiyatrosu 1883 yılında Hacı Zeynalabidin tarafından yapılan binada bulunmaktadır. Bu tiyatro binası, Bakü'nün mimari ve kültürel varlıkları arasında olduğu için devlet tarafından

koruma altındadır. Tiyatro 1910 yılında Nikkin kardeşlerinin yaptırdığı sirk binasında Ü. Hacıbeyli'nin bestelediği *Karı ve Koca* opereti ile gösterime başlamıştır. Bundan sonra Ü. Hacıbeyli'nin *O Olmasın Bu Olsun* ve *Arşın Mal Alan* operetlerinde gösterimi yapılmıştır. Müzikal Komedi Tiyatrosunda, Rus ve Azerbaycan dilinde gösteriler yapılmaktadır. Tiyatronun Azerbaycan repertuarında Ü. Hacıbeyli, A. Melikov, R. Hacıyev, T. Guliyev ve V. Adıgözelov, Rus ve Batı repertuarında İ. İtraus, İ. Kalman, F. Legar ve Dunayevski'nin eserleri seyirciyle buluşmuştur.

Azerbaycan Devlet Rus Dram Tiyatrosu'nun bulunduğu bina XX. yüzyılın başında Hacıbaba Haşimov'un oğlu Japonya'da gördüğü gazino binasının benzerini yaptırmıştır. Bu yüzden bina önce *Mikado Tiyatrosu* olarak anılmıştır. Bolşeviklerin Azerbaycan'ı işgal etmesinden sonra Rus Dram Tiyatrosu olarak ismi değiştirilmiştir. Rus Dram Tiyatrosu Rus kültürünü yansıtan A. P. Çehov, F. M. Dostoyevski, M. Gorki ve A.Vampilov'un eserleri sahnelenmiştir. Tiyatro binasının 2006-2008 yılları arasında restorasyonu yapılmıştır.

İbrus Tiyatrosu: Bu Tiyatro, Azerbaycan'ın ilk özel tiyatrosudur. Ülkede XVII. yüzyılda yaşamış ünlü Şairi Molla Penah Vagif'in adını taşıyan sokakta bulunmaktadır. Tiyatro, 2001 yılında Azerbaycan'ın ilk Oscar ödüllü yönetmeni Rüstem İbrahimbeyov tarafından kurulmuştur.

İbrus Tiyatrosu 2010 yılında Moskova şubesini açmıştır. İbrus Tiyatrosu'nda sahnelenen oyunların çoğu Rüstem İbrahimbeyov'un yazdığı eserlerden oluşmaktadır. Tiyatroda iki dilde gösterim yapılmaktadır.

Bakü'de bulunan diğer tiyatrolar şu şekildedir: Genç Tamaşacılar Tiyatrosu, Kukla Tiyatrosu, Devlet Muğam Tiyatrosu, Mahni Tiyatrosu, Yeşil Tiyatrosu, Bakü Çocuk Tiyatrosu, Yuğ Tiyatrosu, Pantomima Tiyatrosu ve Baki Belediye Tiyatrosu (Hasanlı, 2015: 66).

Sinemalar: Azerbaycan ilk kez 1896 yılında sinemayla tanışmıştır. Lyumyer kardeşlerinin 1898 yılında Bakü hayatını anlatan *Şehir Bağında Halk Gezintisi*, *Bir Trenin Gara Varışı*, *Kafkas Dansı* ve *Balahanı Neft Fantanı* adlı kısa metrajlı ilk yerli filmler yapılmıştır. 1915 yılında Filma Sehmdar Cemiyeti petrol sanayicilerinin yardımı

ile sinema çalışmalarına başlamış ve *Neft ve Milyonlar Saltanatında* (1915), *Arşın Mal Alan* (1916), *Knyaz Demir Bulat* (1916), *Ayak Yalın Muhabbet* (1916) ve *Bir Alçalmanın Tarihi* (1918) filmleri çekilmiştir.

Kızıl Ordu tarafından 28 Nisan 1920 yılında Azerbaycan işgal edildikten sonra ülkenin sinema tarihinde de yeni bir sayfa açılmıştır. Azerbaycan Bakanlar Kurulu kararıyla 22 Aralık 1993 yılında Azerbaycan Film Fondu kurulmuştur. Bu kurum da filmlerin onarımı ve korunması, milli ve yabancı filmlerin tebliği, filmlerin arşivlenmesi, bilimsel araştırma ve geliştirme, uluslararası ilişkilerin yürütülmesi amacıyla faaliyet göstermektedir. Azerbaycan Film Fondu'nun arşivinde 64.372 tane film, 20 bine yakın fotoğraf ve 12 bin belge bulunmaktadır.

Bakü'de Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra 1923 yılında Azerbaycan Foto ve Film İdaresi kurulmuştur. Bu kurum tarafından aynı yıl Bakü'de *Devlet Kinofabrikası* kurulmuştur. İlk kez burada 1924 yılında *Kız Kulesi* filmi çekilmiştir (Hasanlı, 2015: 67). Film Bakü'de Hazar kıyısında bulunan Kız Kulesi hakkında Azerbaycan halk rivayetleri ile kurgulanmıştır.

Nizami Sineması Merkezi: Bakü'de 1940 yılında yapılan ülkenin bu en büyük sineması ünlü şair Nizami'nin adını taşımaktadır. Sinemanın adı ilk önce *Badye* sineması iken sonradan Nizami Gencevi'nin anısına ismi değiştirilmiştir. Binanın mimarı Mikayıl Hüseyinov'dur. Nizami Sineması'nın zemin katında 50 ve 80 kişilik iki sinema odası, birinci katta 500 kişilik geniş bir sinema odası, üçüncü katta konferans salonları ve dördüncü katında ise 24 kişilik VIP salonu bulunmaktadır.

Kütüphaneler: Azerbaycan'da 1840 yılından başlayarak milli kütüphaneler ve vakıf kütüphaneleri hizmet vermeye başlamıştır. Bakü'de 1887 yılında M. F. Ahundzade, A. A. Bakıhanov öncülüğünde 3 tane kütüphane açılmıştır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti devrinde (1918-1920) Bakü'de Mirze Elekber Sabir Kütüphanesi ve Bakü Devlet Üniversite Kütüphanesi kurulmuştur. 1920 yılına geldiğinde Bakü'de 50 kütüphane vardı. 12 Ocak 2004 tarihinde Cumhurbaşkanı kararıyla Azerbaycan dilinde Latin alfabesiyle 13 milyon kitap basılarak kütüphanelere

bedava dağıtılmıştır. Kütüphanelerde bilgiye hızlı ulaşılması ve işlemlerin kolaylaştırılması için 2008'den itibaren elektronik hizmet verilmeye başlanmıştır.

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Kütüphanesi: 1945 yılında kurulan Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (AMİA) ülkenin en önemli bilimsel kurumudur ve bünyesinde Milli İlimler Akademisi Kütüphanesi'ni bulundurmaktadır. Bakû'de açılan Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, 1920'li yıllarda kurulan ve Azerbaycan'daki ilmi araştırmaların büyük bir bölümünün yapıldığı Azerbaycan Devlet Üniversitesi bünyesinde eğitim hayatına başlamıştır. Kütüphane, geniş ve zengin basılı bir arşive sahiptir. Bu kütüphane, Azerbaycan'ın doğal kaynağını, ekonomisini, tarihini, edebiyatını ve sanatını araştırmak amacıyla 1924 yılında *Azerbaycan Tetkik ve Araştırmalar Vakfı* bünyesinde kurulmuştur.

Milli İlimler Akademisi Merkezi Kütüphanesi 1934 yılında eski Sovyet ülkeleri, ABD, Fransa, İsveç ve İngiltere ile ilişkileri kurmuş, bu ilişkilerle 1956 yılında Dünya'nın 50 ülkesinde 570'ten çok kütüphanesine ulaşmıştır. Kütüphane 1952 yılında 500 bin adet, 1959 yılında ise 600 bin adet basılı arşive sahip olmuştur (Hasanlı, 2015: 73). Milli İlimler Akademisi Kütüphanesi'nin alt yapısı 1999 yılında ABD büyükelçiliği enformasyon merkezinin yardımı ile yenilenmiştir.

Azerbaycan Milli Kütüphanesi: M. F. Ahundzade adına Azerbaycan Milli Kütüphanesi, ülkenin en büyük kütüphanesidir. Kütüphane 1923 yılında Sovyet Halk Komiserliği kararıyla kurulmuştur. Kütüphanenin projesi ünlü mimar Mikayıl Abdullayev tarafından yapılarak 1960 yılında yeni binasına taşınmıştır. Azerbaycan Milli Kütüphanesi, kurulduğu tarihte 5.000 adet basılı içeren bir arşive sahip olmuştur. 1940 yılında bu rakam 645.000 ve 1960 yılında 1.742.300 adet basılı içeren arşive ulaşmıştır. Günümüzde milli kütüphanede 4.545.478 adet basılı içeren arşive sahiptir. Bunlardan günlük 700 isimde gazete, dergi, bülten ve yıllık türü basılı belge olarak okuyucuya ulaştırmaktadır.

2011 yılından beri Azerbaycan ve Rus dilinde 8.519 adet yeni basılı, toplamda 24.784 kitap elektronik ortamda okuyuculara hizmet vermektedir. Kütüphanenin

Avrupa Milli Kütüphaneler Birliği (CENL), Asya Kütüphaneler Asamblesi (BAE) ve Türk Dilli Ülkeler Kütüphaneleri ile işbirliği anlaşması vardır (Hasanlı, 2015: 71).

Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi: 2003 yılında, Bakü şehrinin en eski iki kütüphanesi olan Merkez Şehir Kütüphanesi (Lenin adında eski kütüphane) ve Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının Genel Hizmet Bölümü Kütüphanesi temelinde Haydar Aliyev'in girişimi üzerine kurulmuştur. Kütüphanede XVI, XIX ve XX. yüzyıllarda çeşitli dillerde basılmış olan ender kitapların arşivi bulunmaktadır. Kütüphanede ekonomi, politika, kamu politikası, hukuk, felsefe, istatistik ve tarih ağırlıklı kitaplar da mevcuttur. Günümüzde 5.000'den fazla basılı kaynak elektronik ortamda okuyucuların hizmetine sunulmuştur. Kütüphanenin teknolojik altyapısına önem verilmektedir.

Spor Faaliyetleri: Bakü, ticari ve kültürel faaliyetlerin yanı sıra spor faaliyetleri için de sıklıkla tercih edilen bir şehirdir. Son yıllarda uluslararası pek çok spor müsabakasına ev sahipliği yapmıştır. 2015 yılında Avrupa Oyunları'nın, 2016 yılında Formula 1 yarışlarının Bakü'de yapılması nedeniyle ülkenin diğer bölgelerinden ve başka ülkelerden şehire binlerce insan gelmiştir. Şehirde sportif etkinlikler için çok sayıda tesis inşa edilmektedir. Bu etkinlikler sayesinde Azerbaycan'ın uluslararası alanda tanınırlığı artmaktadır.

Tofik Behramov Stadyumu: Bakü'de çok amaçlı olarak inşa edilmiştir. Günümüzde futbol maçları için kullanılmaktadır. Karabağ ve Azerbaycan milli futbol takımı ev sahibi maçlarını bu stadyumda oynamaktadır. Yapımı 1939 yılında başlasa da İkinci Dünya Savaşı nedeniyle inşasına ara verilmiştir. Stadyum on iki yıl aradan sonra 1951 yılında açılmıştır. Alman askeri esirlere yaptırıldığı için yukarıdan "S" şeklinde gözükmektedir. Komünist Partisi'nin 20. kurultayından sonra stadyuma Lenin'in adı verilmiştir. Bağımsızlık kazandıktan sonra da stadyumun ismi değiştirilerek ünlü hakem Tofik Behramov'un adı verilmiştir.

Bakü Olimpiyat Stadyumu: Bakü'de, Büyük Şor Gölü yakınında yer alır. 6 Haziran 2011 yılında temeli atılmıştır. Türk şirketi TOCA tarafından tasarlanmış ve 10.03.2015 yılında proje tamamlanarak açılışı yapılmıştır. Bakü Olimpiyat Stadyumu

ticari alanlar, engelli, genel kullanım, basın ve özel kullanıma ayrılmış VIP kısımlarını içermektedir. 69.870 kişilik seyirci kapasitesiyle ülkenin en büyük stadyumudur. Açıldığı 2015 yılında 1. Avrupa Oyunları'na ev sahipliği yapmıştır.

4.6.3. Dini Hizmetler

Bakü şehri ilk dönemlerden itibaren birçok dine ve dini gruplara ev sahipliği yapmıştır. Bu dini çeşitliliğin nedeni, Azerbaycan tüccarlarının deniz ve kara yoluyla gittikleri ülkelerin inançlarını buralara getirmeleri ve şüphesiz ki farklı tarihlerde kurulan devletlerin yapısıdır. İslam dini bölgeye hâkim olmadan önce çeşitli geleneksel kabile dinleri başta olmak üzere Zerdüştlük, Hıristiyanlık insanların ilgisini çekmiş, yaşayış ve kültürlerini etkilemiştir. Bu nedenle şehrin farklı yerlerinde çeşitli dinlerin mabetleriyle karşılaşmak mümkündür.

İlk dönemlerde politeizm inancı yaygın olmuş ve şehrin değişik bölgelerinde insanlar ateşe, güneşe ve aya tapmışlardır. Zamanla Zerdüşst düşüncesi halk arasında yaygınlık kazanmıştır. Zerdüştlük Kafkasya ve Azerbaycan'da geniş taraftar toplayan dinlerdendir. Hatta Zerdüşst'ün vatanın Azerbaycan olduğunu söyleyenler vardır. Onlara göre Zerdüşst buradan İran'a geçmiştir. Sâsânîlerin Azerbaycan'da Zerdüştlüğe önem vermesinin birkaç sebebi vardır. İlki önemli ateşgelerin (Azerkeşesb, Azerferanbah ve Azerberzin) burada olması. İkincisi, Sâsânîler'in hükümdarları mukaddes toprakların Azerbaycan'da bulunması nedeniyle buralara mukaddes gözüyle bakmalarındır.

Zerdüştlüğün önemli ateşgelerinden biri Şirvan arazisi Abşeron adasının Surahanı kasabasında, diğeri ise, Ateşi-Bagavan (Bakü)'de bulunmaktadır (Fotoğraf 25). Halk, içşehirdeki Cuma Mescidi'nin bu ateşgenin üzerine inşa edildiğini rivayet etmektedir (Murselov, 2016: 54). *Ateşgah* sözcüğü ateş mabedi anlamına gelmektedir ve Bakü-Surahanı'da bulunan dünyaki üç mecusi tapınağından biridir. 16. - 18. yüzyıllarda doğal gazın çıktığı bu sahalarda sönmez ateşlerin yandığına inanılmış ve bir ateş mabedi haline gelerek önem kazanmıştır. Ateşgah, bir Ortaçağ mabedi olmakla birlikte bugünkü binaları 1600 ve 1700'lü yıllarda yapılmaya başlanmıştır.

Günümüzde Bakü şehri nüfusunun büyük çoğunluğu Müslümandır. Dini azınlıklar arasında Rus ve Gürcü Ortodoks Hıristiyanları, Katolikler, Lutherans,

Aşkenazi Yahudileri sayılabilir. Zerdüştlük, şimdiye kadar ülkenin diğer bölgelerinde olduğu kadar şehirde de bitip tükenmesine rağmen, Azerbaycan'da uzun bir tarihi yere sahiptir ve Zerdüş yeni yılı (Nevruz) tatil olmaya devam etmektedir. Şehrin önemli camileri arasında Cuma Camii, Bibi-Heybat Camii, Muhammed Camii, Taza Pir Camii, Boradigah Cuma Camii, Şah Camii, Saray Camii, Şeyh İbrahim Camii vd. bulunur.

Ülkedeki farklı etnik gruplar arasında uygulanan başka inançlar da vardır. Azerbaycan, Anayasası'nın 48. maddesi ile laik bir devlettir ve din özgürlüğünü koruyup sağlamaktadır. Bakü 2009 yılında *Bakü-İslam kültürünün başkenti* seçilmiş, İslam ve Avrupa ülkelerinden yetkili kişiler etkinlikler için şehre gelmiştir.

Fotoğraf 25: Surahani kasabasında Zerdüştlük dininin Ateşgahı.

Şehitler Anıtına (Şehitler Hıyabanı) 1918 yılında savaşlarda şehit düşmüş Azerbaycanlı ve Türk askerlerinin gömüldükleri bir yerdir. Sovyet döneminde 1924-1990 yıllarında bu mezarlık lağvedilmiş ve yerine Dağüstü Park (eğlence merkezi) yapılmış. 1990 yılında Sovyet-Rus askeri birliklerinin Bakü'de sivil ahaliye karşı yapmış oldukları toplu 20 Ocak katliamından sonra arazi yeniden Şehitler Hıyabanı olarak adlandırılmış ve Ocak katliamı şehitleri de oraya gömülmüştür. Hıyabanda bunlardan başka, Karabağ Savaşı şehitlerinin bir kısmı da defnedilmiştir.

Türk Şehitliği'nin de içinde bulunduğu Şehitler Hıyabanı'nın yanı başındaki cami (Fotoğraf 26), Türkiye Diyanet Vakfı tarafından 1996'da yaptırılmıştır. Azerbaycan Milli Meclisi ve Savunma Bakanlığı binalarının yakınındaki Şehitlik Camii, Azerbaycan'ın başkenti Bakü'yü 1918'de Ermeni ve Bolşevik çetelerin işgalinden kurtaran Kafkas İslam Ordusu şehitleri anısına inşa edilmiştir.

Fotoğraf 26: Bakü Şehitliği (Şehitler Hıyabanı) içindeki Şehitlik Camii.

SSCB döneminde din daha çok baskı altında tutulmuş, özellikle İkinci Dünya Savaşı'na kadarki aşamada dini faaliyetler yasaklanmış, camiler yıkılmıştır. Sonraki aşamada SSCB genelindeki kısmi liberalleşme Azerbaycan'daki dini yaşama da yansımış, ama yine de dini faaliyetler kontrol altında tutulmuştur. Bağımsızlık mücadelesi döneminde milliyetçilik ile beraber dini inançlara yönelmede de ciddi artış yaşanmıştır. Bunun ötesinde 1990'lı yılların başları SSCB sonrası ortaya çıkan boşluğun ve Azerbaycan'daki devlet ve toplum yapısındaki zayıflığın etkisiyle misyonerlik faaliyetleri hız kazanmıştır. 1990'ların ortalarından itibaren misyonerlik faaliyetleri kontrol altına alınmaya başlanmıştır (Kurban ve Diğerleri, 2018: 72-73).

Azerbaycan nüfusunun yaklaşık % 90 Müslümandır. Müslümanların % 70'i Şii olup Ca'ferî mezhebine ve % 30'u da Sünni olup Hanefi mezhebine mensuptur. Kafkasya Şii'leri'nin dinî merkezi Bakü'dedir ve başlarında da bir şeyhülislâm bulunur. Şeyhülislâmın Ehl-i Sünnet'ten Hanefî bir müftü yardımcısı vardır. Bu dinî yönetim sosyal ve iktisadî faaliyetten mahrum olup kendilerine ait vakıfları ve şer'î hüküm çıkarma yetkileri yoktur.

1920'den itibaren hac farîzasının ifası ve Şii'lerin İran ve Irak'taki kutsal yerleri ziyaret etmeleri yasaklanan Azerbaycan'da 1924'te şeriat kaldırıldı, 1928'de ise bütün medreseler kapatıldı ve 1930'a kadar bütün vakıflara el konuldu. 1929'da Arap alfabesinin kaldırılması da dinî hayatı olumsuz yönde etkiledi. Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'ne katılmasından sonra Azerbaycan Müslümanlarının diğer Müslüman ülkelerle ilişkileri tamamen kesildi. Sovyetler Birliği'nde son yıllarda uygulanan açıklık politikasının sonucu olarak camilerde Kur'an öğretimi serbest bırakılmış ve 1990 ortalarında Azerbaycan'da ibadete açık cami sayısı elliye ulaşmıştır. Ayrıca Bakü'de dört yıllık bir İslâm akademisi açılmıştır (Buniyatov, 1991: 317, 318).

Günümüzde Azerbaycan'da, 136'sı Bakü'de olmak üzere toplam 2250 cami ibadete açık durumdadır. Hâlbuki Sovyetler Birliği döneminde ülke genelinde sadece 17 cami resmi olarak dini hizmetler için açıktı. Sadece 1993-2003 yılları arasında 517 yeni cami yapılmış ve 200'e yakın eski cami tamir edilmiştir. 24 Aralık 2014 tarihinde ise Bakü'de Kafkasya'nın en büyük camisi olan Haydar Camii ibadete açılmıştır. Ülkede 14 kilise ve 7 sinagog bulunmaktadır. Ayrıca 25'i Bakü'de olmak üzere toplam 748 pir ve tapınak vardır (Kurban ve Diğerleri, 2018: 73).

4.6.4. Sağlık Hizmetleri

Sovyetler döneminde sağlık hizmetlerinin çoğu, pratikte her zaman geçerli olmasa bile, devlet tarafından ücretsiz olarak verilmekteydi. O dönemden bu yana ülkenin hemen hemen tüm il ve kasabalarında hastaneler, köylerde ise sağlık ocakları bulunmaktadır. Kurulmuş çocuk poliklinikleri sayesinde çocuğun doğumuyla başlayan sağlık takibi çocukluk döneminin sona ermesine kadar bu poliklinikler tarafından yapılmaktadır. Eski sistemden kalma sağlık hizmetlerinin kalitesi, sağlık kurumlarının eski ve yıpranmış olması, tıptaki son gelişmelerin uygulamaya konamaması ve tıp

eğitiminin yetersizliği gibi sorunlar sağlık sektörünün en önemli sorunları olarak öne çıkmaktadır. Bağımsızlığın kazanılmasından sonra sistemde belirli değişiklikler, alt yapı olarak eski sistemin üzerine yapılmıştır.

2000'li yıllara kadarki dönemde bağımsızlık öncesiyle mukayesede sağlık hizmetlerinde olumsuzluklar artmıştır. Bu dönemde hastaneler, gerekli tıbbi araç gereçler, malzemeler yıpranmış ve eskimiştir. Bu da hizmetin kalitesini olumsuz yönde etkilemiştir. 2000'li yıllarda ise sağlık sektöründe belirli değişiklikler olmuş ve bir kısım hastaneler, tıbbi malzemeler yenilenmiş, Dünya'daki gelişmeler Azerbaycan'a getirilmeye çalışılmıştır (İsmayılov, 2007: 186-189).

2003-2013 yılları arasında Bakü'de sağlık hizmetlerinin kalitesini artırmak ve tıbbi bakımı iyileştirmek için 68 hastane (10.847), 63 poliklinik ve 7 kolorduda (900 yatak) onarım yapılmıştır. Ulusal Onkoloji Merkezi, Talasemi Merkezi, Göz Hastalıkları Bilimsel Araştırma Enstitüsü, Ulusal Oftalmoloji, Cumhuriyet Perinatal, Bilimsel Cerrahi, Cumhuriyet Klinik Üroloji ve Nöroşirürji, Merkez Klinik Hastanesi, Tıp Üniversitesi Tıp Merkezi, Bakü Sağlık Merkezi ve Bakü'deki diğer sağlık tesisleri yeniden inşa edilmiştir.

Nüfusun sosyal güvenliği konusunda da çalışmalar yapılmıştır. Bu alan aynı zamanda pansiyonları ve sosyal hizmetleri içermektedir. Bu bakımdan 2011-2013 yıllarında Buzovna'da Ruhi-Nasip bakımevi ve huzurevi, Yeni Ramana'da Gençlik Rehabilitasyon Merkezi, Bilgah'da Engelliler Merkezi, İnsan Kaçakçılığı Mağdurlarına Yardım, Görme Engelliler Rehabilitasyon Merkezi ve diğer sosyal hizmet tesisleri inşa edilmiştir. Engelliler Rehabilitasyon Merkezi'nin onarım işleri de yapılmıştır (Memmedov ve Elizade, 2015: 117).

Bakü'de şehrin farklı kesimlerine dağılmış bulunan toplam 155 hastane ve merkez sağlık hizmeti vermektedir (Tablo 17). Bu sağlık kurumlarının sayısı 2011'de toplam 124 iken 2017'de 155'e yükselmesi önemli bir artışı ifade etmektedir. Bu kısa dönemde sağlık hizmetlerine daha fazla önem verildiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde sağlık kurumlarında toplam yatak sayısı da 16.705 adetten 18.240 adede çıkarılmıştır. Yine aynı dönemde kişi başına düşen yatak sayısında da belirli bir artış görülmektedir.

Tablo 17: Bakü Şehrinde Hastane ve Hastane Yatak Sayıları (2011-2017).

Yıllar	Hastane Sayısı	Hastane Yatak Sayısı	Kişi Başına Düşen Yatak Sayısı (On Binde)
2011	124	16.705	78,7
2012	130	16.887	78,5
2013	135	17.269	79,1
2014	149	18.551	84,2
2015	148	18.433	82,8
2016	151	18.857	84,0
2017	155	18.240	80,6

Kaynak: (www.baku.azstat.org Erişim: 01.06.2019).

Şehirde 2017 yılı itibariyle 20095 doktor ve 20079 sağlık çalışanı sağlık hizmeti vermektedir (Grafik 4). Dolayısıyla şehirde yaklaşık 40 bini aşkın çalışan sağlık sektöründe istihdam edilmektedir (Tablo 18). Bakü'de 2011-2017 yılları arasında doktor sayısının artmasına karşılık doktor başına düşen hasta sayısında önemli bir azalma meydana gelmemiştir. Diğer bir ifadeyle belirtilen dönemde kişi başına düşen doktor sayısı on binde 85 iken, on binde 88 olarak gerçekleşmiştir.

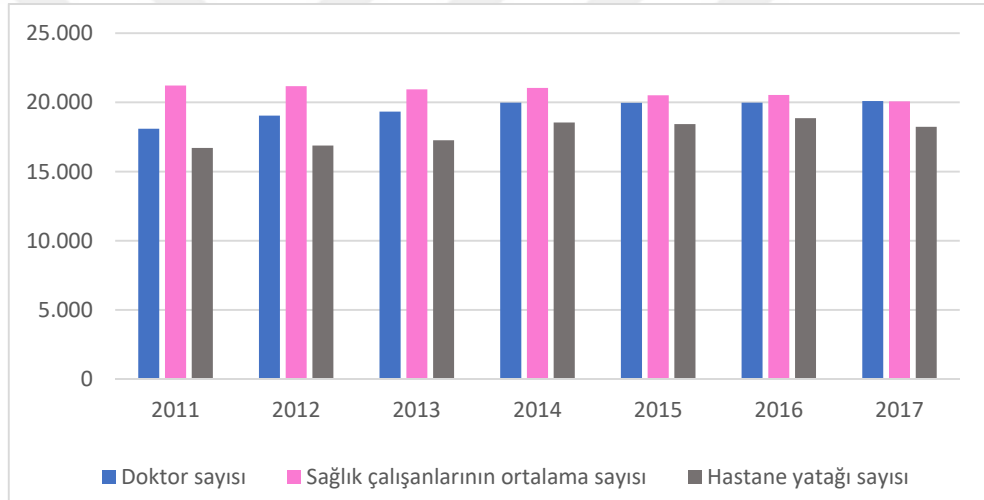
Tablo 18: Bakü Şehrinde Kişi Başına Düşen Sağlık Personeli Sayısı (2011-2017).

Yıllar	Doktor Sayısı	Kişi Başına Düşen Doktor Sayısı (On Binde)	Sağlık Çalışanlarının Ortalama Sayısı	Kişi Başına Düşen Sağlık Çalışanı Sayısı (On Binde)
2011	18.097	85,3	21.221	100,0
2012	19.044	88,5	21.173	98,4
2013	19.335	88,6	20.946	96,0
2014	19.982	90,7	21.045	95,5
2015	19.971	89,7	20.515	92,2
2016	19.979	89,0	20.541	91,5
2017	20.095	88,8	20.079	88,7

Kaynak: (www.baku.azstat.org Erişim: 01.06.2019).

Sağlık çalışanı sayısında ise her 10.000 kişide 2011 yılından itibaren 2017 yılına kadar olan dönemde her yıl çok önemli olmamakla birlikte düşüş yaşanmıştır. 2017 yılı itibariyle ülkede 20.079 sağlık çalışanı hizmet vermektedir.

Sağlık hizmetleriyle ilgili 10.000 kişiye düşen doktor, sağlık çalışanı, hastane ve hasta yatağı sayısı itibariyle Bakü'nün durumunu, bazı eksiklikleri olsa da olumsuz olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bu verilere göre şehir nüfusunun sağlık hizmetlerinden yararlanma olanakları nispeten geniştir. Ülkede son 10 yılda sağlık harcamalarının 13 kat artması, sağlık sektörünün gelişimini ve sağlığa verilen önemi göstermeye yeterlidir. Azerbaycan ve Bakü halkının yurtdışından aldığı sağlık hizmetlerinde ise ilk sırada Türkiye bulunmaktadır.

Grafik 4: Bakü'de Doktor, Sağlık Çalışanı ve Hasta Yatağı Sayısı (2011-2017).

Kaynak: (www.baku.azstat.org Erişim: 01.06.2019).

4.7. Turizm Fonksiyonu

Sovyetlerin görece daha serbest sayılabilecek ilk on yılında Bakü, Doğu ve Türk halkları için son derece önemli bir merkez olmuştur. Bolşevik Devrimi'nin henüz çoşkulu siyasal atmosferinde Bakü, devrimin yayılması ve güçlendirilmesi amacıyla gerçekleştirilen toplantılara ev sahipliği yapmıştır. Her ne kadar bu etkinlikler Moskova'nın inisiyatifi ve nezareti ile yapılmış olsa da, Bakü'nün özelde Türk ve Müslüman, genelde ise Doğu ülkeleri arasındaki konumunu güçlendirmiştir.

Bolşevik Devrimi bir Dünya devrimi hâline gelememiş, 1936'da ise SSCB üyesi ülkelerin tamamı Kiril alfabesine geçmiştir. SSCB döneminde diğer Birlik ülkeleri için önemli bir turizm ve kültür destinasyonu olan Bakü, bağımsızlıktan sonra Dünya çapında başka etkinliklere de ev sahipliği yapmıştır. Bu bakımdan ülke, özellikle yer altı kaynaklarından elde ettiği gelirlerin artmasıyla birlikte başta Bakü olmak üzere Azerbaycan'ın Dünya'ya tanıtılmasında yeni bir aşamaya girmiştir.

Azerbaycan yönetimi bu amaçla yalnızca mali kaynakları yönlendirmekle kalmamış, gerekli diplomasi ve lobi faaliyetlerini de kullanarak bu faaliyetlere ev sahipliği yapılmasına birinci dereceden katkı koymuştur. Burada dikkat edilmesi gereken bir konu, ev sahipliği yapılan etkinliklerdeki çeşitliliştir. Bakü'de düzenlenen etkinlikler, bunlar için harcanan maddi ve siyasi kaynaklar düşünüldüğünde, bilinçli bir tercihin ürünüdür ve bir açıdan Azerbaycan'ın hem iç, hem de dış siyasal tercihlerine işaret etmektedir (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 311).

Azerbaycan devleti tarafından 2002-2005 yıllarında *Azerbaycan'da Turizmin Kalkınması İle İlgili Devlet Programı* hazırlanmış, bu Devlet Programı'na göre ülkeye yabancı turistleri çekmek için yeni turistik tesislerin kurulması öngörülmüştür. Son yıllarda Azerbaycan'da bu konuda önemli ilerlemeler kaydedilmiş ve ülkenin turistik bölgelerde standartlara uygun yeni tesisler kurulmaya gayret edilmektedir. İlave olarak bölgelerde yeni turizm altyapısı kurmak ve turizmi geliştirmek amacıyla yatırım projeleri hazırlanmaktadır (Valiyev, 2008: 169-170).

Azerbaycan'ın doğu kısmında konumlanan Bakü ve Abşeron Yarımadası turistlerin ilgisini çekmektedir. Bu bölge mimarlık ve tarihi yapıları, müzeleri ile çok zengindir. Keza iklimi turistik faaliyetleri olumlu yönde etkilemektedir. Ülkenin başkenti Bakü, Hazar kıyısında bulunmasının yanı sıra müzeler, tarihi yapılar, oteller, restoranlar, barlar ve eğlence merkezleriyle yabancı turistlerin cazibe merkezine dönüşmüştür (Hasanlı, 2015: 31). Şehir genelindeki otel ve konaklamaların birçoğu da burada yapılmıştır (Fotoğraf 27).

Azerbaycan'da modern düzeyde turistik konaklama tesisleri bağımsızlık kazandıktan sonra yapılmıştır. 1994 yılında Bakü'de ilk modern düzeyde otel Remko

Emlak'ın *Nahcivan Hyatt Regency* adlı 5 yıldızlı otel yapmıştır. Bakü'de konaklama işletmelerinin sayısı hızla artmaktadır (Hasanlı, 2015: 52). Nitekim günümüzde Bakü'de merkezi iş sahası ve havalimanı çevresi yoğunluklu olarak 140 otel işletmesi faaliyet göstermektedir. Bu otellerin 87'si 4 ve 5 yıldızlı otellerden oluşmaktadır.

Bakü'de yapılan otel yatırımlarının çoğu Dünyaca ünlü 5 yıldızlı otellerin zinciri şeklinde gerçekleştirilmektedir. Bu bağlamda *JW Absheron Mariott*, *Hilton Baku*, *Jumeirah Bilgah*, *Kempinski Badamdar*, *Sheraton Baku Airport*, *Four Seasons Baku*, *Fairmont Baku* gibi 5 yıldız zincir oteller belirtilebilir. Bunların dışında *Holiday Inn Baku*, *Baku City Hotel* vd çok sayıda 4 yıldızlı oteller vardır.

Fotoğraf 27: Bakü'nün Abşeron bölgesinde bulunan otellerden biri.

Doğal zenginlikleri ile bilinen ülke sağlık turizmi açısından da büyük önem arz eder. Bu bakımdan doğal maden suları, tedavi özellikleri bakımından tüm Dünya'da kabul edilmiş sekiz çeşit suyun tümü, çamur tedavisinde çok önemli bir yeri olan lil çamuru ve tedavi amacıyla da ihraç edilen petrolü ile ünlüdür. Özellikle Bakü'de sağlık turizmi açısından Merdekan, Bilgah, Zağulba, Buzovna ve Surahani'da tedavi amaçlı kaplıcalar vardır. Bunlardan Surahani sülfürlü su kaplıcaları, Masazır ve Zığ çamur kaplıcaları çok turist çekmektedir.

Azerbaycan'da 2011 yılının *Turizm Yılı* ilan edilmesiyle ülke içinde olduğu gibi Bakü'de de eski mimari yapılar ve kültürel değerlerin restorasyonu yapılarak yeniden ziyarete açılmıştır. Azerbaycan Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın verilere göre, 2017 yılında rekor sayıda turist ülkeyi ziyaret etmiş; 2016 yılına göre yüzde 20'lik bir artışla toplamda 2 milyon 691 bin 998 yabancı turiste ulaşmıştır. İlk sıraları alan ülkelere bakıldığında; Rusya (853 bin 82), Gürcistan (537 bin 710), İran (362 bin 597), Türkiye (301 bin 553), Birleşik Arap Emirlikleri (102 bin 360), Irak (62 bin 454), Ukrayna (57 bin 756) ve Suudi Arabistan (33 bin 273) bulunmaktadır. Bu sayının büyük bir kısmını şüphesiz Bakü'ye gelen turistler oluşturmaktadır. Zengin bir kültürel mirasa ve doğal güzelliklere sahip olan Bakü Azerbaycan'da en önemli turistik destinasyondur.

Günümüzde şehir, birbirinden güzel doğal değerleri, tarihi dokusu, müzeleri ve kültür mekânlarıyla bir açık hava müzesi durumundadır. Bakü'de tarihi yapılar arasında en büyük ilgi çeken üç tarafı büyük kale duvarlarıyla kaplı olan İçerişehir'dir. Bunun dışında Bakü'de tarihi Cuma Camisi, Kız Kulesi, Ateşgah ve Neft Taşları gibi çok sayıda doğal ve beşeri turistik çekicilikler bulunmaktadır. Aşağıda bunlar hakkında tanıtıcı mahiyette bilgiler verilmiştir.

İçerişehir: Bakü'nün ilk kuruluş yeri ve tarihi bir semtidir. Burası Bakü'nün kalbi ve tarihi olarak başlangıç noktasıdır. Buranın tarihi çok eskilere dayanır. İçerişehir kale duvarları ile çevrildiğine göre yerel halk tarafından *Kale* olarak bilinir. Günümüzde hem yaşam alanı hem de sit alanı olarak korunmaktadır. İçerişehir yukarıdan yüksek tepelerden aşağıdaki denize doğru amfi tiyatro tarzında inşa edilmiştir. Kalın kale hisarları, Kız Kalesi ve diğer yapıtlar ile bir bütün olan İçerişehir muhteşem savunma sistemine sahiptir.

Kız Kalesi, İçerişehir'in en eski eseridir. Bu tarihi yapının 2800 yaşında olduğu tahmin edilmektedir. İçerişehir ve Bakü'nün en önemli sembollerinden biridir. İçerişehir'de sokaklar meydanlardan mahallelere doğru giderek daralmaktadır. Yaşam alanı yüksekliği 8-10 m ve eni 3.5 m olan duvarla çevrilmiştir. Alanı 22 ha'ı kapsamaktadır (Hasanlı, 2015: 54). İçerişehir 1977 yılında tarihi mimarlık alanı statüsü verilmiş ve 2000 yılında UNESCO tarafından Kız Kulesi, Şirvanşahlar Sarayı ile birlikte Dünya Mirasları listesine girmiştir.

Devlet tarafından birçok önleyici adımlar atılarak *İçerişehir Devlet Tarihi-Mimarlık Koruğu Başkanlığı* kurularak koruma altına alınmıştır. Söz konusu başkanlık, yıkılma tehlikesi olan tarihi yapıtlarda rekonstruksyon işlemleri yapmaktadır. İçerişehir Bakü ve çevresinde yaşamış insanların hayatında etkili rol oynamıştır. Burası, şehir merkezinin ötesinde ekonomik merkez rolünü üstlenmiştir. Aynı zamanda İçerişehir’de farklı sanat dalları gelişmiştir (çömlekçilik, metal eşya imalathaneleri, cam üretimi). Bundan başka şehrin altyapısı oldukça mükemmel tasarlanmış, su teçhizatı, kanalizasyon sisteminin yapılması, çevre temizliği ile seçilen bir merkez olmuştur.

Kız Kalesi: İçerişehir’in en eski eseridir. Bu tarihi yapının 2800 yaşında olduğu tahmin edilmektedir. İçerişehir ve Bakü’nün en önemli sembollerinden biridir (Fotoğraf 28). Aynı zamanda ülkenin turizm sembollerinden biri ve kültürel mirasıdır. Kız Kulesi’nin yüksekliği 29,7 m, çapı 16,5 m’dir. Kale sahile dikey olarak yapılmış silindir şeklindedir ve sekiz kattan oluşmaktadır. Katlar arasında kalın duvarların içinde basamaklar bulunmaktadır. Kalenin savunması için 200 kişiye yetecek kadar su kapasitesi vardır. Su, 21 m derinlikte olan bir kuyudan çıkmaktadır. Kalenin ne zaman ve neden yapıldığı net olarak bilinmemektedir. Bazı tarihçilere göre, askeri amaçla yapılması yönünde olsa da diğer bazı tarihçiler bu iddiayı kabul etmemektedir.

Fotoğraf 28: Bakü’nün tarihî merkezi olan İçerişehir’deki Kız Kalesi.

Şirvanşahlar Sarayı: Şirvanşahlar Hanedanlığı'nın başkenti Şamahı şehri olmuştur. Fakat Şamahı şehri deprem bölgesinde olduğu için sık sık depremler meydana gelmiştir. 1192 yılında Şamahı şehri büyük bir depremle neredeyse tamamen yıkılmış ve Şirvanşahlar Hanedanlığı başkent olarak Bakü'ye taşınmıştır. Bakü'ye taşındıktan sonra çeşitli saray binalarının yapımı başlamıştır.

Saray, Bakü'de İçerişehir olarak adlandırılan surların içindeki eski şehir bölümünde yer almaktadır. Saray külliyesi 52 odadan oluşmaktadır. Şirvanşahlar Sarayı, Orta Çağ'da ihtişamı ile büyük ün kazanmıştır. Günümüzde de o ihtişamını korumakta ve Bakü'nün sembollerinden biri olmaya devam etmektedir. Külliye, Seyid Yahya Bakuvi'nin türbesi, şark kapısı, muhteşem mimarisi ile İçerişehir'in güzelliğine güzellik katan Saray Camisi, Hanedanlık ailesinin defin edildiği türbe, doğu mimarisini kendinde barındıran saray hamamı ve yeraltında bulunan su deposundan oluşmaktadır (Hasanlı, 2015: 55,56).

Bakü Kervansarayları: En nadir ve tarihi değeri en yüksek olan kervansaraylar Bakü'nün en eski yerleşim sahası olan İçerişehir'de yer almaktadır. Bunlardan biri Buhara Kervansarayı'dır. Araştırmalar sonucunda bu tarihi yapıyı XV. yüzyılda Orta Asya'dan Bakü'ye gelen tüccarların inşa ettiği tespit edilmiştir. Doğu ülkelerinden gelen tüccarlar geçici barınaklara ihtiyaç duyduklarından genellikle bu muhteşem yapıda dinlenirlermiş ve yapının adı da bu dönemde Özbekistan'ın başkenti olan Buhara'dan alınmıştır. Bu kervansaray tek katlıdır. Muhtemelen, binanın diğer katı yerin altında kalmıştır. 17 odadan oluşan Buhara Kervansarayı'nın en özgün özelliği ise yuvarlak şekilde olmasıdır.

Kervansarayın bahçesinin merkezinde tüm Doğu kervansaraylarında olduğu gibi havuz bulunmaktadır. XV. yüzyıldan bugüne kadar olduğu gibi korunmuş havuz insanlarda hayranlık uyandırmaktadır. Kervansarayın duvarlarını eski Azerbaycan halıları, kilimler, süs eşyaları, Bakü'yü tasvir eden resimler süslemektedir. Bunda temel amaç kervansaraya gelen yabancılara Azerbaycan'ın eski ve zengin tarihi hakkında fikir vermektir (www.azerbaijans.com Erişim: 22.05.2019).

Garaçı Kervansarayı: Abşeron ilçesi Pirekeşköl köyü civarında Orta Çağ'a ait mimari anıttır. Eski Bakü - Şamahı kervan yolunun üzerindedir. Kervan yolunun ticari önemini kaybetmesi sonucu XIX. yüzyıldan beri Garaçı Kervansarayı kullanılmamıştır. Sonraları göçebe çingener periyodik olarak burada mesken edindiklerinden dolayı mahalli ahali kervansarayı Garaçı (Çingene) Kervansarayı olarak anmışlardır. Tarihi kaynaklarda ise Miecik Kervansarayı olarak geçmektedir.

Bu tarihi yol boyu yapısında konuklar ve hizmetçiler için odalar ve tarım binaları vardır. Garaçı Kervansarayı, kalkerden inşa edilmiştir. Kervansarayın kapısı üzerindeki kitabede Şirvanşah Halilullah adı yazılmıştır. Kitabenin eskiyazısı ve Şirvanşahın unvanları gereğince kendisinin II. Halilullah (1524-1535) olduğunu söylemek mümkündür (www.azerbaijans.com Erişim: 22.05.2019).

Cuma Cami: İçerişehir'de bulunan tarihi önemi olan bir camidir. Cami, usta Ferzund Bin Necef Badikubalı tarafından inşa edilmiştir. Cuma Cami, Bakü'de dini yapılar arasında farklı özelliğiyle ilgi çekici olduğundan diğer eserlerden ayrılmaktadır. Öncesinde ateşgah mabedi olarak kullanılan tarihi yapı XII. yüzyılda camiye çevrilmiştir (Hasanlı, 2015: 86). XIX. yüzyılın sonunda bakımsızlıktan kullanılamaz hale gelen cami daha sonraları restore edilmiştir. Şirvanşahlar esintilerini yansıtan Cuma Cami, özgün planda bir yapı olarak inşa edilmiştir.

Hacı Ejder Bey Camii: Bakü'de *Kanlı Tepe* adıyla bilinen yerde bulunur. Camii, 1912-1913 yılları arasında meşhur mimar Ziverbey Ehmedbeyov'un projesi ve Hacı Ejder Bey'in mali desteğiyle yapılmıştır. Yapı mimari olarak Kâbe ve Kerbela'daki cami esintilerini yansıtmaktadır. Halk arasında *Göy Mescit* olarak anılmaktadır. Yapıldığı ilk zamanlar Müslümanların birliğini gösteren *İttifak* olarak isimlendirilmiştir. Sovyetlerin dini kurumlara karşı tutumundan dolayı camii kapatılmıştır. Hacı Ejder Bey Camii, 1944 yılında tekrar hizmete açılmıştır. Kafkas Müslümanlar İdaresi'nin kararıyla 2010'da tamir edilmiştir (Hasanlı, 2015: 87-88).

Haydar Aliyev Cami: Azerbaycan eski Devlet başkanı Haydar Aliyev adına 1993 ile 2013 yılları arasında 20 yılda tamamlanmıştır. Kafkasya'nın en büyük, Dünya'nın on en büyük camisinden biridir. Bu cami 2014 yılında Bakü'de ibadete

açılmıştır. Şirvan-Abşeron mimari üslubunda 12 bin m² üzerinde inşa edilen caminin yapımında özel taşlar kullanılmıştır. Caminin 95 m yüksekliğinde 4 minaresi vardır.

Nizameddin Camii: Abşeron Yarımadası'nda bulunan Emircan kasabasının eski Hile köyünde tarihi Bakü mimarisinin en önemli örneklerinden biridir. Camii, mağara üzerinde inşa edilmiştir. Şirvanşahlar zamanı kasabanın amiri olan Nizameddin tarafından inşa edilmiştir. XIV. yüzyılda düzgün kesme taşlarla yapılmıştır. Caminin kapısı üstünde Arap dilinde *Bu Allah evinin yapılmasını Fahreddin oğlu Emir Nizameddin Emirhac emir etti* yazı bulunmaktadır. Nizammedin Camisi 1384-1385 yılları arasında şerifeddin tarafında restore edilmiştir. Caminin güney tarafına yeni bina yapılmıştır. Caminin üzerindeki yazılardan 1830-1831 yılları arasında yeninden onarım yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bibiheybet Camii: Bakü'de bulunan Bibiheybet Cami, Şirvanşahlar döneminde II. Ferruhzad tarafından yaptırılmıştır. Cami, 1936'da Bolşevikler tarafından tamamen tahrip edilmiş, 1990'lı yıllarda inşaatına tekrar başlanılmış ve son olarak 1997'de tamamlanarak cami ibadete açılmıştır. Cami, Bakü'lü hayırsever Dadaşov tarafından XX. yüzyılın başında restore edilmiştir. 2008 yılında genişletilen camide Şirvan ve Abşeron mimarlık tarzında inşa edilmiş minare, kubbe, iki küçük mescit ve yardımcı binalar bulunmaktadır. Caminin içi beyaz mermerden oluşmaktadır.

Mihayil Arhangel Kilisesi: Bakü'deki en eski Provoslav ibadethanesidir. Bu kilise ne zaman ve kim tarafından yapıldığı hakkında arşivde bilgi olmasa da 1840-1850 yılları arasında inşa edildiği tahmin edilmektedir. Bulunduğu yere göre *Donanma Kilisesi* olarak da bilinir. Bayıl kasabasında denizciler için yeni kilise yapıldıktan sonra Donanma Kilisesi'nin binası imparatorun tavsiyesiyle 15 Ağustos 1873 tarihinde 66. Bakü taburunun hizmetine verilmiştir. 1936 yılında eski kiliseni askerler için kışlaya dönüştürülmüştür. Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet yönetimi binayı Provoslav Kilisesi'ne iade etmiştir. 1946 yılından günümüze kadar kilise hizmet vermektedir. Moskova Patriği İkinci Aleksî 2001 yılında kiliseyi ziyaret ederek dua etmiştir.

Kutsal Meryem Katolik Kilisesi: Azerbaycan bağımsızlık kazandıktan sonra hukuki düzenlemeler yapılarak vatandaşlarına inanç özgürlüğü vermiştir. Bakü'de yaşayan Katolikler için Vatikan'dan 1997 yılında rahip gönderilmiştir. Kilise için önce Bakü şehri Teymur Eliyev Sokağı'nda iki katlı bina kiralandı. Daha sonra II. Gyohan Pavel 2002 yılında Bakü'yü ziyaret ettiğinde yeni kilise yapılmasını istemiştir. Bu doğrultuda 2005-2008 yılları arasında kilise inşa edilmiştir. 300 kişilik kilise İtalyan mimar Pado Ruceyo ve Azerbaycanlı mimar Akif Abdullayev tarafından çizilmiştir. Kilise 2008'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın katılımıyla hizmete girmiştir. Kilisede Polonya Cumhurbaşkanı'nın hediye ettiği ziller bulunmaktadır (Hasanlı, 2015: 84-86).

Hezi Aslanov Anıtı: Bakü şehitliğinde Sovyetler Birliği halk kahramanı, tank alayı komutanı Hezi Aslanov'un anıtı yapılmıştır. Hezi Aslanov İkinci Dünya Savaşı'nda kahramanca şehit olduktan sonra başkente defnedilmiştir. Dört yıl sonra ünlü heykeltıraş Fuad Abdülrahmanov tarafından mezarının üzerine heykeli yapılmıştır. Granitten yapılmış heykelin düzgün ölçüleri onun yakından ve uzaktan net gözükmesini sağlamaktadır. Mimar L. Konsiorovski'nin heykelin kaidesini tanka benzetmesi estetik görünümü zenginleştirmiştir (Hasanlı, 2015: 76).

Behram Gur Anıtı: V. Behrâm ya da Behrâm-ı Gûr, 421 - 438 yılları arasında Sasani İmparatorluğu'nun hükümdarı idi. Behram-ı Gur, cesaretinin, güzelliğinin, Romalılara, Türklere, Hintlere ve Afrikalılara karşı elde ettiği zaferlerinin, avcılık ve aşk maceralarının konu alındığı hikâyelerin anlatıldığı Fars geleneğinde sevilen bir isimdir. Behram Gur Anıtı, Azerbaycan'da ilk kez yapılmış edebi kahraman anıtıdır ve Bakü'nün en kalabalık yerlerinden biri olan Neftçiler Caddesi'ne yakın bir alanda dikilmiştir (Fotoğraf 29). Anıtın çevresinde Fünüküler Binası, Mugam Merkezi ve Halı Müzesi yer almaktadır. Bu anıt Nizami Gencevi'nin eserinden uyarlanarak Aslan Rüstemov, Albert Mustafayev ve Korkmaz Süceddinov tarafından yapılmıştır.

Azerbaycan Ulusal Halı Müzesi: Ülke halıcılığının tarihi, yüzyıllar öncesine dayanmaktadır. Herodot'tan, Ksenofon'a kadar pek çok antik yazarın eserlerinde Azerbaycan halılarından bahsedildiği görülür. Azerbaycan halıları, Türk kültürünü Dünya'ya tanıtmaya bakımından çok önemlidir. Bakü'nün Hazar Denizi kıyısında kurulan Bakü Halı Müzesi dünyada türünün tek örneğidir (Fotoğraf 30). Her gün

yüzlerce turist bu müzeyi ziyaret etmektedir. Müze, Azerbaycan halıcılık sanatının en nadide eserlerine ev sahipliği yapmaktadır.

Fotoğraf 29: Mugham Merkezi ve Azerbaycan Halı Müzesi'nin orta meydanında bulunan Behram Gur Anıtı.

Fotoğraf 30: Katlanmış bir halı şeklinde tasarlanan Bakü Halı Müzesi.

Müze Azerbaycan kültürünü tanıtmak amacıyla 1972 yılında ziyarete açılmıştır. Müzede 4000'den fazla halı sergilenmektedir. Orta Çağ'dan günümüze Azerbaycan'ın tüm bölgelerini kapsayan çeşitlilikte halılar, kumaş dokuma örnekleri bazı dönemlere ait etnik kıyafetler ve Azerbaycan halkının milli kültürünü yansıtan eserler sergilenir. Ayrıca Guba, Bakü, Şirvan, Gence, Kazak, Karabağ ve Tebriz yörelerine ait halı ve el sanatları da yer almaktadır. Müzede halıcılık sanatının yeni nesillere aktarılması için kurslar ve seminerler verilmektedir.

Bakü Modern Sanatlar Müzesi: Müze, Azerbaycan'ın Mehriban Hanım Aliyev ve Haydar Aliyev Vakfı'nın desteğiyle 20 Mart 2009 yılında kurulmuştur. Binanın mimarisi ve iç tasarımı Altay Sadıhzade tarafından yapılmıştır. Müze koleksiyonunun büyük kısmında XX. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar olan Azerbaycan avangardının en iyi resim ve heykel eserleri sırasıyla sergilenmektedir. Bu müzede insanların mücadele ruhunu ve bağımsızlığı temsil eden resimler yer almaktadır.

Müzede, Settar Behlulzade, Tahir Salahov, Mikayil Abdullayev, Huseyn Aliyev, Tağı Tağızade, Nadir Abdulrehmanov, Elmira Şaxtinskaya ve Nadir Kasımov gibi ünlü Azerbaycanlı ressamın eserleri ve yabancı ülkelerden sanatçıların eserleri sergilenmektedir. Müzenin bir bölümünde Batı klasiklerinden Picasso ve Şagol gibi ünlü ressamın eserleri yer almaktadır. Ayrıca müzenin sergileri ve eğitim programları, her kesimden ziyaretçiye etkin biçimde sanata katılımlarını sağlamayı hedeflemektedir (Hasanlı, 2015: 61-62).

Azerbaycan Milli Edebiyat Müzesi: XII. yüzyıl şairi Nizami Gencevi'nin 800'üncü doğum yıldönümü münasebetiyle 1939 yılında kurulan, 1945'te ziyarete açılan edebiyat müzesidir (Fotoğraf 31). Müzenin 30 ana ve 10 ek salonunda yazarların 3 binden fazla el yazması, ender kitapları, resimleri, portreleri, yontuları, minyatürleri, hatıraları ve diğer objeler sergilenir. En önemli obje ise Nizami'nin 1413 yılında yazdığı İskendernâme'dir.

Müze binasının dış yüzeyine Azerbaycan edebiyatının altı seçkin temsilcisi olan Fuzuli, Molla Penah Vâkıf, Mirza Fetali Ahundov, Hurşud Banu Natevan, Celil

Mehmed Kuluzade ve Cafer Cabbarlı'nın heykelleri ile çinilerin üzerine kaydedilmiş isimleri yerleştirilmiştir.

Fotoğraf 31: Azerbaycan Milli Edebiyat Müzesi.

Azerbaycan Ulusal Müzik Kültürü Müzesi: Bu müze 1967 yılında ziyarete açılmıştır. Müzede yaklaşık 35.000 eser mevcuttur. Bunlardan Azerbaycan milli musiki aletleri olan tar, kemençe, saz, def, çift nağra, zurna, ney gibi aletler muhafaza edilmektedir. Yine kendine has özellikleriyle seçilen esa tar, esa saz, gramofonlar, patefonlar ile Azerbaycan'ın ünlü müzisyenleri Üzeyir Hacıbeyov ve Bülbül'ün günlükleri, notları, özel eşyaları sergilenmektedir.

Bakü'de Bulunan Diğer Müzeler: Azerbaycan Ulusal Tiyatro Müzesi, Azerbaycan Ulusal Tarih Müzesi, Gala Arkeoloji ve Etnografya Müzesi, Azerbaycan Ulusal Tarihi Mimarlık Müzesi, Azerbaycan İstiklal Müzesi, Samet Vurgun Ev Müzesi, Cafer Cabbarlı Ev Müzesi, Üzeyir Hacıbeyli Ev Müzesi, Neriman Nerimanov Ev Müzesi, Celil Memmedkuluzade Ev Müzesi'dir.

Bakü Kristal Zalı: 2011 yılında Hazar Denizi üzerinde dolgu yapılarak inşa edilen bu yapı, 2012 Eurovision yarışmasına ev sahipliği yapmıştır. Kristal Saray şimdi dünyaca ünlü birçok sanatçının konserlerine ev sahipliği yapmakta ve geceleri

gökyüzüne doğru yükselen lazer ışınları olağanüstü bir görüntü oluşturmaktadır. Çatı katının metal konstrüksiyonun ağırlığı 2.400 tondur ve 25 bin kapasiteye sahiptir.

Haydar Aliyev Sarayı: Bakü şehrinin merkezi bir kesiminde bulunan Haydar Aliyev Sarayı 1972 yılında tamamlanmıştır. Sarayın mimarları F. Rüstembeyov ve V. Şulgin'dir. Saray 2003'te Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in ölümünden sonra yeniden adlandırılmıştır. Sarayın önünde havuz ve arka tarafında kış bulvarı bulunmaktadır. Bakü'nün en büyük kültürel merkezlerinden biri sayılmaktadır. Bu sarayda konferanslar, konserler ve tiyatrolar yapılmaktadır.

Fevvareler Meydanı: *Fevvareler, çeşmeler* anlamına gelmektedir. Çeşmeler Meydanı'nın adı, Azerbaycan'ın Sovyet egemenliği sırasında inşa edilen meydan boyunca birçok sayıda çeşmenin olmasından gelmektedir. Günümüzde Bakü'nün en önemli mimarilerinden biri olan Fevvareler Meydanı XIX. yüzyılın sonunda yapılmıştır. 2010 yılında restorasyonu yapılarak yerli ve yabancı ziyaretçilerin uğrak yeri haline gelmiştir. Bu meydana mağazalar, ticaret ve alışveriş merkezleri, kütüphaneler ve Edebiyat Müzesi bulunmaktadır.

Azatlık Meydanı: Eski adı *Lenin Meydanı* olan meydanın adı 1990'lı yıllarda Azatlık (Bağımsızlık) Meydanı olarak değiştirilmiştir. Şehrin merkezinde ve Bakü'nün en büyük meydanıdır. Azerbaycan bağımsızlığını kazanırken en önemli fonksiyonu gören meydan, aynı zamanda şehrin merkezi konumundadır. Meydan doğrudan Hazar Denizi'ne bakmaktadır.

Hükümet Evi yapıldıktan sonra meydanın inşasına bağlanılmıştır. 1960-1970 yıllarında yapılmış meydanın karşısına Lenin'in heykeli dikilmiştir. 17 Kasım 1988 yılında Merkezi Komite'nin Azerbaycan'a yaptığı ayrımcılık politikasını halk bu meydana protesto ederek bağımsızlığın yolunu açacak hareketin başlangıcını koymuştur. İstatistiklere göre ayaklanma sonucunda meydana bir milyon protestocu toplanmıştır. 1988 yılındaki protestolardan sonra Lenin'in adı kaldırılarak Azeri Türkçesi'nde *bağımsızlık* anlamındaki *Azatlık* ismi ile değiştirilerek Azatlık Meydanı'na dönüştürülmüştür. Protestocular tarafından Lenin heykelini yıkıp Azerbaycan bayrağı göndere çekilmiştir (Hasanlı, 2015: 77).

Devlet Bayrağı Meydanı: Bakü'nün ana meydanlarından birinde yer alır. Meydanda bulunan Azerbaycan bayrağı şehrin her tarafından görülür. Başkan Aliyev'in girişimiyle, *Ulusal Bayrak Müzesi* açılmış ve 9 Kasım tarihi *Ulusal Bayrak Günü* ilan edilmiştir. 162 m uzunluğundaki bayrak direğinin toplam ağırlığı 220 tondur. Bu bayrak Guinness Rekorlar Kitabı'na *En Uzun Bayrak* olarak geçmiştir. Bu rekor sonradan Duşanbe, Tacikistan'da 165 m ile kırılmıştır.

Deniz Kenarı Milli Parkı (Bulvar): 1988 yılında milli park statüsü alan milli park, Hazar sahilinde yer almaktadır. Sadece şehrin değil ülkenin de en eski parkıdır. Deniz Kenarı Milli Parkı'nın başlangıcında Azerbaycan'ın devlet bayrağı dalgaları. Bulvarın tam ortasında Venesiya (Venedik) şehrindeki yapılar kopya edilmiştir. Bakü şehrinin imar planı ile ilgili olarak yenileme çalışmaları nedeniyle 1970 yılında bulvar batı ve doğu yönünde genişletilmiştir. Milli park alanı bakımından Paris'te Sena Nehri kıyısındaki parktan sonra Avrupa'da büyüklüğüne göre ikinci sırada gelir.

Yerli halk ve turistlerin dinlenmek ve eğlenmek için uğradıkları mekânlardan biridir. Ülkenin diğer bölgelerinden ve Avrupa'dan ender ağaç türleri ve gül çeşitleri getirilip ekilmiştir (Fotoğraf 32). Bununla birlikte 150-200 yaşındaki yaşlı ağaçları ve ender bulunan çiçekler ile gelen turistleri etkilemektedir. Bulvarda çocuklar için dönme dolap vb. çeşitli etkinliklerle beraber kafeterya ve restoranlar hizmet vermektedir.

Dağüstü Park (Highland Park) ve Şehitler Xiyabanı: Seyir Meydanı olarak da bilinen, Sovyet döneminde *Sergei Kirov Park* denilen park, Bakü'de yürüyüş yapmak, dinlenmek ve deniz manzarasının tadını çıkarmak için en gözde yerlerden biridir (Fotoğraf 33). Bu seyir tepesinin üst tarafında Şehitlik bulunmaktadır. Bu şehitlik 1918 yılında Bakü Muharebesi'nde hayatını kaybeden askerlerin defnedildiği bir şehitliktir (Fotoğraf 34).

Bolşevikler bu alanın adını Dağüstü Park olarak değiştirip eğlence amaçlı kullanmaya başlamışlar. 1990'da kanlı Yanvar olaylarından sonra, o olayda hayatını kaybeden kişilerin de buraya defnedilmesine karar verilmiş ve adı *Şehitler Xiyabanı* olarak tekrar değiştirilmiştir.

Fotoğraf 32: Bakü Bulvarı olarak da bilinen Deniz Kenarı Milli Parkı bir gezi yeridir.

Fotoğraf 33: Bakü Bulvarı olarak da bilinen Deniz Kenarı Milli Parkı bir gezi yeridir.

Fotoğraf 34: Bakü ve Kafkasya cephesinde şehit olan Türk askerleri anısına şehre hâkim bir tepe üzerinde yapılmış şehitlik.

1918 Rus - Azerbaycan ihtilafı sırasında Osmanlı İmparatorluğu Azerbaycan'a asker göndermiştir. Binlerce Türk askeri şehit olmuş, savaşı Rus Ordusu kaybetmiştir. Azerbaycan'ın SSCB'den ayrılmasını takiben, bu olayın anısına bir anıt ve şehitlik yapılmıştır. Bu doğrultuda Azerbaycan devleti, Karabağ Şehitliği'nin de yer aldığı Bakü Şehitler Hıyabanı'ndaki bir alanı Türk Şehitliği ve Şehitlik Anıtı'nın yapımı için tahsis etmiştir. Yakın çevresinde tarihi Şehitlik Cami ve bir de türbe yer almaktadır. Türkiye'den sonra en fazla Türk Şehitliğinin olduğu yer Bakü'dür.

Nebatat Parkı: Dağüstü Parkı ile Kurt Kapısı arasında 1934 yılında Abşeron Yarımadası'nın güneydoğu kısmında 28 ha büyüklüğündeki arazide kurulmuştur. Nebatat Parkı'nın florası Sovyetler Birliği'nde bilimsel araştırmalar için büyük bir öneme sahiptir. Ülkenin bitki çeşidinin zenginleşmesi, ilaç ve güzel kokulu bitkilerin Bakü iklimine adapte olması için merkez olmuştur. 1960-1978 yılları arasında park hızlı bir şekilde büyümüştür. Bu yıllarda Nebatat Park'ından Bakü, Gence, Sumgayıt ve Nahçıvan şehirlerinin yeşillendirilmesi için binlerce ağaç ve çiçek gönderilmiştir.

Yanardağ Milli Parkı: Bir petrol ve doğalgaz şehri olan Bakü'de, hiç sönmeyen ateşlerin yandığı yerler vardır. Bunlardan biri de Yanardağ adı verilen yerde

doğalgazın yüzeye çıkmasıyla yüzyıllardır hiç sönmeden yanan dağın eteği şehirdeki önemli doğal çekiciliklerdendir (Fotoğraf 35). Bu sönmeden yanan sahalar İslam öncesinde ateşperestlerin ibadet yeri olmuştur. VII. yüzyılda Azerbaycan İslam dinini kabul edince, ateşperestlere ait ne varsa her şeyle dağıtılmış, geriye sadece burası kalmıştır.

Fotoğraf 35: Bakü şehir merkezine yaklaşık 30 km uzaklıkta bulunan Yanardağ Milli Parkı'ndan bir görünüm.

Söz edilen dağın doğusunda sönmüş tepeler de bulunur. Onlarda XIX. yüzyılın sonuna kadar yanmaya devam etmişlerdir. XX. yüzyıl başında petrol çıkarılınca bu tür dağlar söndürülmüş veya bazıları petrol çıkarılınca kendiliğinden sönmüştür. Şimdi Dünya çapında tek *Doğalgaz Yanardağı* olarak sadece burası kalmıştır. Yanardağ, 2007'de Milli Park ilan edilmiş ve UNESCO Dünya mirasına aday gösterilmiştir.

Abşeron Milli Parkı: Bakü'nün en önemli ormanlık alanı Şah Dili'de bulunan Abşeron Milli Parkı'dır. Parkın yüzölçümü 800 ha'dır. Bu milli park, Sovyetler Birliği döneminde ceylanları koruma amacıyla kurulmuştur. 2005 yılında Hazar mühürlerini ve diğer hayvanları koruma amacıyla milli park yapılmıştır.

Nizami Kültür Parkı: Bu park adını Azerbaycan'ın nl Şairi Nizami Gencevi'den almıştır. Nizami Gencevi, Azerbaycan'ın Gence Şehrinde yaşamış Şair ve düŐünürdür. İlk kez Leyl ile Mecnun'u mesnevi Şeklinde yazanlardandır. Nizami Parkı, eski Şehir surlarının hemen dışında Edebiyat Müzesi'nin hemen yakınında bulunan büyük bir parktır ve Şehrin merkezi kısmına çok yakındır. Kuruluş tarihine göre eski Sovyetler döneminde yapılan en eski parklardan biridir. İlk kurulduğunda bu park *Villa Petrolea* olarak adlandırılmıştır.

Azerbaycan Sovyetler Riyaset Heyeti 1943 yılında alınan kararla Şair Nizami Gencevi'nin adı parka verilmiştir. Parkın ortasında Nizami'nin büyük bir heykeli dikilmiştir. Heykelin çevresinde iki tarafı ağaçlarla kaplı olan yollar boyunca Nizami'nin ünlü eserlerinin yazılı olduğu kabartmalı duvarlar uzanmaktadır. Kuba santran okulu da burada bulunmaktadır.

4.8. Tarım Fonksiyonu

Bağımsızlık ncesi yıllarda sanayi sektörünün payının yüksek olmasının yanı sıra tarım sektörü de gelişmiştir. Genel olarak Azerbaycan verimli toprakları, değişik iklim koşullarına sahip bölgeleri dolayısıyla eski SSCB'nin *tarım deposu* olarak deĐerlendirilmiŐtir. Petrol ve diğer sanayi ürünlerinde olduğu gibi tarım ürünlerinin de en büyük tüketicisi Rusya olmuştur. Sovyet döneminde tarım alanları *kolhoz* (kollektif işletmeler) ve *sovhoz* (devlet iŐletmeleri) adı verilen devlet mülkiyetine dayalı tarım kooperatifleriyle idare edilmiştir.

Bağımsızlığın elde edildiği 1990'lı yılların başında SSCB'nin dağılmasıyla tarım sektöründe bir durgunluk ve gerileme dönemi başlamıştır. Devlet kontrolünün sona ermesiyle sovhoz ve kolhozlar dağılmış, bunlara bağlı çalışan sanayi komplekslerinin faaliyetleri de durma noktasına gelmiştir. Dönemin tarım açısından en olumsuz gelişmesi otorite boŐluĐundan dolayı daha önce yıllarca oluŐmuŐ olan tarım altyapısının, meyve- sebze- pamuk- tütün- çay gibi alanların bilinçsizce tahrip edilmesi olmuştur. Bağımsızlıkla birlikte geçen 15 yıllık süreçte birçok alanda halen o dönemdeki tarım üretim olanaklarına ulaŐılamamıŐtır (İsmayılov, 2007: 143).

Şehirlerin sosyal ve ekonomik kalkınmadaki başarıları, devletin uyguladığı ekonomik kalkınma politikalarından ve özelliklerinden etkilenmektedir. Ülke genelinde tarım ve hayvancılığın gelişmesi için devlet yeni planlar hazırlanmaktadır. Bakü çevresi tarım için elverişli doğal şartlara sahiptir. Ancak uygun doğal şartlara rağmen üretimde sulama, makine yetersizliği ve eskimesi, kaliteli tohum, gübre ve zirai ilaç kullanımının yetersizliği gibi nedenlerle tarım potansiyeli yeterince değerlendirilememektedir.

Bakü çevresinde ve Abşeron köylerinde yetiştirilen en kıymetli bitki, önemli ihraç mallarından sayılan üstün kalitedeki safrandır. Medeni ve yabani olmak üzere iki türü yetişmektedir. Altı yıllık soğanlı bir bitki olan medeni safran daha yüksek kalitede sayılır, onun al kırmızı renkli çiçeklerinden istifade edilir ve sabah saatlerinde geniş alanlarda elle toplanır. İkinci tür yani yabani safran, çok büyük alanlara yayılmış olup fiyat olarak da ucuz değerlendiriliyordu.

XVIII. asrın başlarında Bakü'nün etrafında yüzlerce safran alanı vardı. Safran çok kıymetli bir ürün olup ondan günlük yaşamda çokça yararlanılırdı. Baharat olarak kullanılmasının yanı sıra ipek, yün, kumaş, halı boymaka için çok güzel boya (turuncu) malzemesiydi. Krusinski, Bakü'den bahsederken şöyle demektedir: *Bütün İran'ın safran ihtiyacı bu şehirden temin edilmektedir. İranlılar onu pirince (pilava) katmanının dışında ipek boyamalarında da kullanmaktadırlar.* Safran, İbn Sina'nın *Kanun* kitabında bahsettiği bir dizi hastalıkların tedavisinde kullanılan bir ilaç olarak Doğu'da daha X. yüzyıldan beri bilinmekteydi (Aşurbeyli, 2017: 340).

Evliya Çelebi, şehrin köylerinde pamuk yetiştirildiğini yazmaktadır. Ünlü seyyaha göre: *Bu şehrin havası tatlı ve yumuşaktır. Zira köylerinde pirinç, keten ve bağ ve bostan hâsıl olup çok güzel pamuğu olur. Ama suyu tamamen petrol kokar* (1999: 347). XVII. asrın birinci yarısında Abşeron'da (Şüvelan köyü) ve diğer yerlerde çok miktarda pamuk yetiştiriliyordu. Bakü çevresinde ipek böceği de yetiştirilir ve ipek böceklerinin yapraklarıyla beslendiği dut ağacı ekilirdi. Evliya Çelebi, Bakü'den ipek ihraç olduğunu eserinde belirtir. XIX. asrın başlarına ait daha sonraki kaynaklarda da Bakü bölgesinde ipek üretildiğinden açıkça bahsedilir (Aşurbeyli, 2017; 338).

Tarım sektörünün önemli ürünlerü: üzüm, tahıl, pamuk, fındık, çay, zeytin, şekerpancarı ve tütündür. 2,1 bin ha'lık dikili sahanın 1,5 bin ha'ı zeytinliktir. Zeytin

bahçeleri Zığ, Hövsan, Gala, Bilgah, Maştağa ve Abşeron'da bulunur. Son yıllarda 700-800 ton zeytin üretilmiştir. Abşeron bölgesinde ayrıca nar, ayva, incir, üzüm, badem, domates, soğan, karpuz, safran ve çeşitli baharatlar yetiştirilir. Zire'de 200 ha'lık alanda mantar yetiştirilmektedir (Memmedov ve Elizade, 2014: 114). Dolayısıyla 2 milyondan fazla nüfusa sahip şehrin yakın çevresinde bulunan bu sahalar Bakü'nün tarım ürünleri ihtiyacının ancak bir kısmını karşılamaktadır.

Tarım ürünleri üretiminde % 47,7 Abşeron ve % 24,7 Xızı bölgesinin, % 24,9 Bakü ve % 2,7 Sumgayıt idari ünitelerinin payına düşer. Fındık ise, başta Zagatala olmak üzere Bakü, Guba ve Haçmaz'da üretilir. Kabuklu fındığın % 65'i AB ülkelerine ihraç edilmektedir.

İklim şartlarının elverişli ve sulama imkânının olduğu ovalardaki yerleşim alanlarının çevresinde hem açık hem de seralarda olmak üzere önemli ölçüde gül ve sebze yetiştirilmektedir (Fotoğraf 36). Bunlara Bakü, Gence, Sumgayıt, Mingeçevir ve Ali Bayramlı örnek olarak gösterilebilir. Bu tür yerleşmelerin çevresinde yer alan bir kısım köylerde, sebze ve meyve yetiştirilmekte ve kümes hayvancılığı yapılmakta ve ürünlerin önemli bir kısmı büyük şehirlerde yaşayanların tüketimine sunulmaktadır (Seferov, 2007: 279).

Şehir çevresindeki hayvancılık faaliyetleri arasında et ve süt sığırcılığı, koyun yetiştiriciliği ve kümes hayvancılığı önde gelmektedir. Bölgede hayvanlığın gelişmesi için elverişli koşullar vardır. 2011 yılında 38,4 bin baş sığırın; 18,7 bin başı Abşeron'un, 11,6 bin başı Xızı bölgesinin payına düşmektedir. Koyun ve keçilerin sayısı ise 219,9 bin baş olup bunun 106,1 bin başı Abşeron, 92,1 bin başı Xızı, 18,7 bin başı da Bakü'nün payına düşmektedir.

Bakü ve Sumgayıt nüfusunun et ve süt mahsüllerine artan ihtiyacı karşılamak için Abşeron ve Xızı'da inek ve keçi yetiştiriciliği için elverişli imkânlar vardır. En hızlı gelişen hayvancılık faaliyetlerinden biri de kümes hayvanı yetiştiriciliğidir. En büyük komplekslere Abşeron bölgesinde Bakı broyler, Goradil; Xızı bölgesinde Gilezi; Bakü'de Hövsan ve Buzovna'dadır.

Bakü'nün kır kesimlerinde küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yaygın şekilde yapılmaktadır (Fotoğraf 37). Son yıllarda hayvancılıkta üretim hayli artsa da, nüfusun

artan talebinin ancak bir kısmını karşılayabilmektedir. Ülkedeki en büyük kümes hayvancılığı tesisleri Bakü'nün banliyölerinde faaliyet göstermektedir. Arıcılık faaliyetleri, Bakü çevresindeki dağ eteklerinde ve alpin çayırların yaygın olduğu yüksek kesimlerde yapılmaktadır.

Fotoğraf 36: Bakü şehrinin yakın çevresindeki modern sera alanlarından biri.

Fotoğraf 37: Bakü şehrinin yakın çevresinde yapılan küçükbaş hayvancılık faaliyetleri.

Şehrin Hazar Denizi kıyıları balıkçılık faaliyetleri bakımından ülke için önem taşımaktadır. Hazar Denizi, kaliteli ve zengin balık rezervlerine sahip bir kapalı su havzasıdır. Dünya’da en kıymetli balık türlerinden biri olan mersin balığının ana vatanı Hazar Denizi sayılır. Mersin balığını bu kadar önemli yapan etinden ziyade içerisinden çıkarılan havyarıdır. Dünya’nın en lezzetli ve en değerli havyarı mersin balığından elde edilmektedir. Mersin balığının yumurtasından elde edilen bu havyara *beluga havyarı* denmektedir. Bu nedenle dünya piyasasında da önemli bir yere sahiptir.

Dünya’daki mersin balığının yaklaşık % 90’ı Hazar Denizi’nde bulunuyordu. Fakat günümüzde bu sayı tahminlere göre % 30 - % 35’lere kadar azalmış durumdadır. Bunun nedeni olarak son yıllarda Hazar Denizi’ndeki petrol ve doğalgaz üretiminin yol açtığı kirlenme, ağır metaller, kirli suların temiz suyla karışması, mersin balıklarının üreme yerleri sayısının azalması, denizi besleyen nehirlerdeki kirlilik ve yasadışı avlanma mersin balıkları popülasyonunu azaltmıştır. Bu da hem havyarın üretimini olumsuz etkilemiş hem de pahalı olan fiyatları daha da katlamıştır.

Son yıllarda Dünya Bankası gibi uluslararası finans kuruluşlarının ve yabancı müteşebbislerin desteği ile gerçekleştirilen projelerle balık üretimi ve işleme potansiyeli arttırılmaya çalışılmaktadır (Valiyev, 2008: 151-152).

BEŞİNCİ BÖLÜM

BAKÜ ŞEHRİNİN BAŞLICA ALT YAPI SORUNLARI

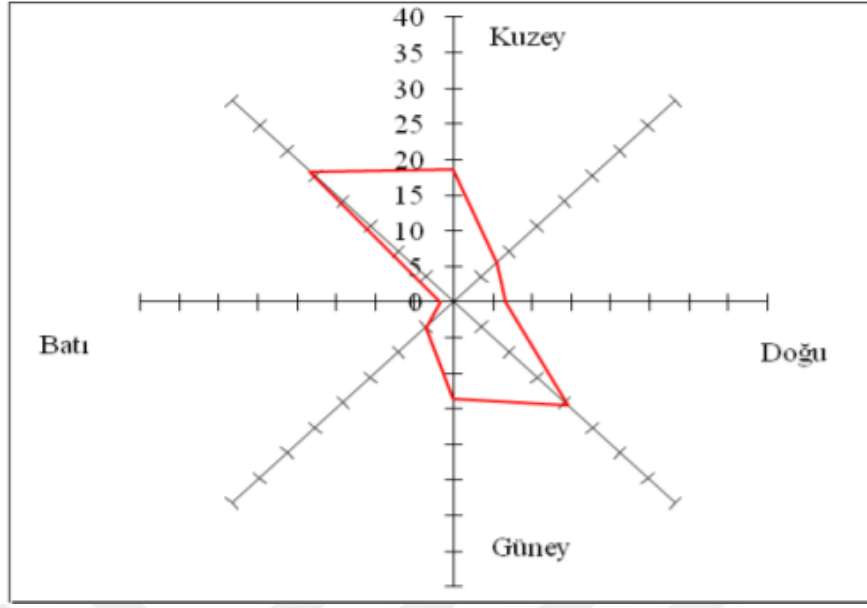
5.1. Hava Kirliliği

Hava kirliliği; canlıların sağlığını olumsuz yönde etkileyen ve maddi zararlar meydana getiren havadaki yabancı maddelerin, normalin üzerindeki miktar ve yoğunluğa ulaşmasıdır. Bir başka deyişle hava kirliliği; havada katı, sıvı ve gaz şeklindeki yabancı maddelerin insan sağlığına, canlı hayatına ve ekolojik dengeye zarar verecek miktar, yoğunluk ve sürede atmosferde bulunmasıdır. İnsanların çeşitli faaliyetleri sonucu meydana gelen üretim ve tüketim aktiviteleri sırasında ortaya çıkan atıklarla hava tabakası kirlenerek, yeryüzündeki canlı hayatı olumsuz yönde etkilenmektedir (www.cevrekorumu.ibb.gov.tr Erişim: 07.05.2019).

Meteorolojik faktörler hava kalitesini etkileyebilecek özelliktedir. Bunlardan bazıları sıcaklık, nispi nem, basınç, yağış ve rüzgârdır. Elde edilen verilere bakıldığında, en soğuk ayların ve aynı zamanda kirliliğin de en çok olduğu Aralık, Ocak, Şubat ve Mart ayları olduğu görülür. Buradan da anlaşılacağı üzere, sıcaklıkla kirlilik arasında ters bir orantı mevcuttur. Yani sıcaklık azaldıkça kirlilik artmaktadır. Çünkü sıcaklık azaldıkça ısınma amaçlı yakıt tüketimi artmaktadır. Böylece daha çok baca gazı emisyonu salınmaktadır (Dursun ve İbrahimova, 2014: 90).

Şehrin havasında kirleticilerin dağılması ve taşınmasında rüzgârın rolü büyüktür. Rüzgâr hızı ve yönü, rüzgârın geldiği yön esas alınmak üzere *rüzgârgülü* ile gösterilir. Bu teknik yardımıyla belirli bir merkezde meydana gelen kirlenmenin hangi kaynaktan dolayı meydana geldiği kolayca anlaşılacaktır (İbrahimova, 2013: 28).

Bakü'ye ait olan rüzgârgülü şekil 3'te verilmiştir. Bakü'nün ortalama hâkim rüzgâr yönü güneydoğu ve kuzeybatıdır. Bu şehir üzerindeki kirli havayı dağıtmak için önemli bir etken olarak görülmektedir.

Şekil 3: Bakü'ye ait rüzgârgülü (Kaynak: İbrahimova, 2013: 52).

Güçlü rüzgârlar sırasında şehir çevresindeki yarı çöl tipli topraklardan kalkan tozlar da havanın hayli kirlenmesine neden olmaktadır. Hazar Denizi üzerinde atmosferin alt katında meydana gelen tuzlar ile doymuş duman ve su tanecikleri şehir havasına girdiklerinde nemin buharlaşması sonucunda deniz tuzlarının kristalleri de havanın kirlenmesine yol açmaktadır. Bu tuzlar sodyum, magnezyum, kalsiyum klorür ve sodyum sülfatlardan oluşur. Ayrıca şehrin havasına karışan tozlar, bitki polenleri, mikroorganizmalar gibi maddeler de havayı kirletmektedir.

Şüphesiz hava kirliliğinde sanayi kuruluşlarının etkisi de önemlidir. Bakü şehrinde havanın kirlenmesine yol açan çok sayıda sanayi kuruluşları faaliyet gösterir. Sanayi faktörü ile birlikte petrol-gaz ve imalat endüstrisinin, enerji tesislerinin, özellikle de ulaşım araçlarının atmosferin kirlenmesinde rolü çoktur. Havanın kirlenmesinin başlıca nedenlerinden olan motorlu taşıt sayısı 400 bine yakındır. Bu bakımdan, insanın ekonomik faaliyeti ile ilgili tüm bu kaynaklar yılda yaklaşık 16.373 bin ton yakıt tüketmektedir. Bu kadar yakıttan oluşan büyük miktarda zararlı maddelerin şehrin atmosferine karışarak onun güçlü biçimde kirlenmesini tasavvur etmek o kadar da zor değildir (İbrahimova, 2013: 27).

Bütün Dünya'da olduğu gibi Bakü'de de küresel ısınma sonucunda sıcaklığın arttığı fark edilmektedir. Bakü'de ısınmaya etki eden diğer unsur da doğusunda bulunan Hazar Denizi'dir. Bunlar şehirdeki nem oranını oldukça yükseltmektedir. Nispi nem ile kirlilik arasında doğru orantı vardır. Yani nem oranı arttıkça kirlilik artmaktadır. Rüzgâr hızı Bakü'de oldukça yüksektir. Yeterli bir kuvvette rüzgâr olduğunda kirli hava kitleleri şehrin üzerinden dağılmakta ve olumsuz bir sonuçları azalmaktadır. Rüzgâr hızı arttıkça kirlilik değerleri de düşmektedir. Bakü merkezinde şu anda çok ciddi bir hava kirliliği yoktur. Buna rağmen yukarıda yapılan değerlendirmelerin sonucunda gelecekte böyle olmayacağı görülmektedir. Şimdiden gerekli önlemler alınmaz ise gelecekte çok ciddi problemler meydana gelebilecektir (Dursun ve İbrahimova, 2014: 90).

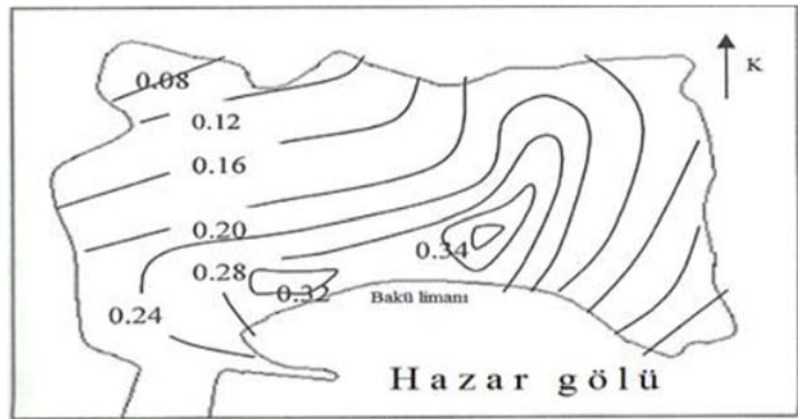
Ülke nüfusunun yaklaşık % 40'ı ve sanayi potansiyelinin % 70-80'i Abşeron Yarımadası'nda yoğunlaşmıştır ve bu nedenle çevre sorunlarının çoğu bu alanda görülür. Son yıllarda, eski arabalardan kaynaklanan araç sayısındaki artış, atığın yanması nedeniyle atmosferdeki zararlı madde miktarındaki artış, atmosferik havayı kirleterek çevre ve insan sağlığı için ciddi bir tehdit oluşturmuştur. 2008 yılında 281.000 ton endüstriyel ve 642.000 ton motorlu taşıttan atmosfere toplam 923.000 ton zararlı madde salınmıştır. Bakü'de atmosfere 451.800 ton emisyon motorlu taşıtların payına ve 194.500 ton ise sabit kaynakların payına düşmüştür (www.eco.preslib.az Erişim: 19.06.2019).

Hava kirliliği açısından ise alansal, noktasal ve çizgisel kaynaklardan yayılan emisyonlar önemli bir sorun teşkil etmektedir. 1991'de atmosfere bırakılan gaz ve partikül madde miktarının 2.600.000 ton civarında olduğu hesaplanmıştır. Bakü, Sumgayıt, Ali Bayramlı ve Gence'deki metalürji ve petro-kimya tesislerinden ileri gelen hava kirliliği özellikle kış aylarında artmaktadır.

Radyoaktif kirlilik de önemli bir sorun kaynağıdır. Örneğin Gebele bölgesinde konuşlanmış Rus ordusuna ait tesislerden yayılan radyoaktivite bir türlü önlenememiştir. Şamahı, Zagatala ve Baleken bölgeleri ile Abşeron Yarımadası'nda bulunan petrol sondaj kuleleri civarındaki radyasyon miktarları normal değerlerin üzerinde ölçülmüştür (Zengin ve Arabhanova, 2009: 11).

Atmosferin kirlenmesinin azaltılması yönünde bazı kapsamlı tedbirler alınmaktadır. Buna örnek olarak teknolojik süreçlerin geliştirilmesi ve sanayi üretimine uygulanması, sanayi tesislerinin ve termik elektrik santrallerinin (TES), ayrıca çok sayıda atmosferi kirlüten kaynakların giderilmesi ve çevre dostu tesislerin geliştirilmesi gösterilebilir. Tedbirlere rağmen atmosfere zararlı maddelerin atıklarının atılmasını tamamen önlemek mümkün değildir. Örneğin; Azerbaycan'da atmosferine atılan 997,000 ton kirlətici maddenin % 60'ı Bakü'nün payına düşmektedir. Bakü ülkenin en kalabalık yerleşim yeri olmakla birlikte sanayinin de en yoğun olduğu şehirdir. Başta kış ayları olmak üzere meteorolojik şartlara bağlı olmak üzere sıklıkla insan sağlığını tehdit edecek hava kirliliği olayları yaşanmaktadır. Bu yüzden Bakü'de hava kirliliğinin bilimsel olarak tespit edilmesi gerekmektedir. Buna meteorolojik parametrelerden asılı olarak atmosferin kirlenmesi koşullarının, havanın kirlilik seviyesinin öğrenilmesi ve gaz atıklarının azaltılması tedbirleri dâhildir (Dursun ve İbrahimova, 2014: 84).

Devlet İstatistik Kurumu verilerine göre, Bakü şehrinde havaya yılda yaklaşık 271 sabit kaynaktan 464,8 bin ton zararlı maddeler atılmıştır. Ayrıca havaya terkinde kükürt bulunan yakıtın yakılması sırasında oluşan kükürt gazı dâhil olmaktadır (Şekil 4). Bunun da temel kaynağı kalorifer sistemleri, termik elektrik santralleri ve petrol kimya endüstrisidir.

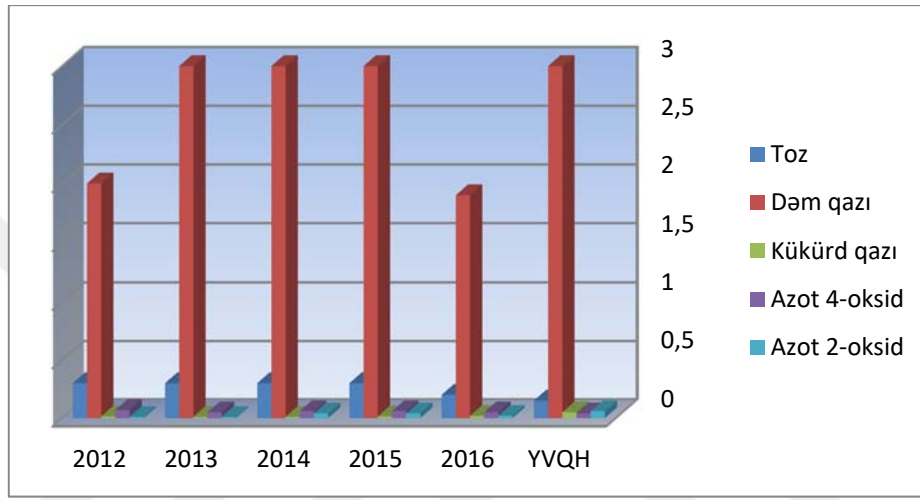

Şekil 4: Kükürt dioksitin (SO₂) ortalama konsantrasyonunun şehirdeki dağılışı.

Kaynak: Ağayev, 2012; İbrahimova, 2013.

Kükürt dioksit, renksiz, boğucu ve asidik bir gazdır. Havada bulunabilen çeşitli katı partiküllerin yüzeylerinde reaksiyon gösterir. Suda hemen çözünür, havadaki su

damlacıkları ile okside olur. Atmosfere çıkarken tütsülenir. Çeşitli geçici ve bazen kronik solunum bozukluklarına yol açabilir. Genellikle alt solunum yolları etkilenir ve nefes darlığı, boğazın karıncalanması, öksürük ve kronik bronşit gibi belirtiler meydana getirir. Dumanda ve yüksek rutubetli havada aerosol halinde olan SO₂'nin karıncalandırma etkisi daha güçlü olmakla birlikte ve olumsuz meteorolojik koşullarda insanların toplu zehirlenmesine neden olabilmektedir (İbrahimova, 2013: 17, 28).

Grafik 5: Bakü'de zararlı maddelerin ortalama konsantrasyonları (2012-2016).

Kaynak: Gojamanov, 2016.

Grafik 5'te Bakü atmosferinde zararlı maddelerin ortalama konsantrasyonları verilmiştir. Grafikteki YVQH (yol verilən qatılıq həddi), havada olması gereken üst sınırı; dәм qazı, karbondioksit; kükürd qazı, kükürt gazını ifade etmektedir. 2012-2016 yılları arasında toz konsantrasyon değerleri olması gereken üst sınır değerinden yüksektir. Bunda hava kirliliğinin yanı sıra şehirdeki rüzgârın rolünün de etkisi bulunur. Karbondioksit değerleri yıllar arasında artış göstermiş, bazı yıllar üst sınır değerine yaklaşmış fakat verilen yıllar içerisinde üst sınırı aşmamıştır. Azot 2-oksitin üst sınır değerine en yakın olduğu yıllar 2014 ve 2015 yıllarıdır. Azot 4-oksit ise değerleri verilen bütün yıllarda üst sınır değerinden yüksektir.

Günümüzde Dünya nüfusunun hızla artması, mevcut enerji kaynaklarının yakın gelecekte yetersiz kalacak olması ve çevre kirliliğinin tehlikeli boyutlara ulaşması alternatif enerjilerin önemini arttırmıştır. Bu bağlamda güneş enerjisi, sınırsız enerji

kaynağını Güneş'ten faydalanması nedeni ile tükenmeyen bir enerji türüdür. Yenilebilir ve temiz enerji olması sebebiyle çevreye zararlı duman, gaz, karbon monoksit, kükürt ve radyasyon vb etkileri yoktur. Bundan dolayı son yıllarda Bakü'de güneş enerjisinden faydalanmak için güneş panelleri yapımına ağırlık verilmiştir (Fotoğraf 38). Güneşi az veya çok gören sahalarda biraz verim farkı olmakla birlikte şehrin çeşitli bölgelerinde yararlanılmaktadır.

Fotoğraf 38: Karadağ yakınlarındaki güneş panelleri.

Hava kirliliğini oluşturan tesislere baca gazı arıtım teknikleri uygulanmalıdır. Sanayide kükürt oranı % 3,5 olan fuel-oil'in yerine kükürt oranı % 1,5 olan özel kalorifer yakıtının kullanılması yoluna gidilmelidir. Endüstriyel tesisler yapılırken meteorolojik faktörler ve iklim özellikleri göz önüne alınarak hava kirlenmesi açısından yer seçilmeye dikkat edilmelidir. Azerbaycan petrol ve diğer fosil yakıtlar bakımından şanslı ülkelerden olması dolayısıyla ısınma ihtiyacını doğalgazla sağlanmaktadır. Birçok ülkeyle karşılaştırıldığında, ısınmanın atmosferik SO₂ kirliliğindeki rolü çok düşüktür. Kirliliğin önemli sebeplerini petrolün işlenmesi faaliyetleri ve endüstriyel aktiviteler oluşturmaktadır. Bakü'de tek bir hava kirliliği ölçüm istasyonu bulunur. Kirleticilerin ölçüm noktalarının ve parametrelerin artırılması gerekmektedir. Böylece şehrin kirlilik durumu çok daha detaylı bir şekilde ortaya çıkacak ve önlemlerin buna göre alınması sağlanacaktır (Dursun ve İbrahimova, 2014: 90).

5.2. İçme ve Kullanma Suyu Sorunu

Ülkede petrol yataklarının eskiden beri işletilmesi nedeniyle ekolojik açıdan en çok zarar gören bölgesi Abşeron Yarımadası olmuştur. Gerçekten Abşeron'un yeraltı ve yerüstü sahası uzun yıllar boyunca petrol çıkarılması yüzünden çok fazla bozulmuştur (Zengin ve Arabhanova, 2009: 11). Nitekim Abşeron Yarımadası ülkede su kıtlığının en çok yaşandığı bölgelerin başında gelmektedir.

Toplum hizmetlerinin en önemli alanlarından biri içme suyu teminidir. Ünlü mesenat ve petrol girişimcisi Hacı Zeynel Taghiyev, Bakü'nün su ekonomisinde yaşanan güçlükler nedeniyle XX. yüzyılın başlarında yeni bir merkezin; su temini sisteminin kurulmasında öncülük etti. 1910'da İngiliz bilim adamı William Lindley'in projesine dayanarak, Şollar-Bakü su boru hattının inşaatına başlandı ve 1917'de günde 18.500 m³ içme suyu ile işletmeye alındı. Bundan sonra Bakü'ye içme suyu sağlama tarihinde önemli bir sayfa açıldı. 1930'ların sonunda, bir dizi teknik önlem nedeniyle Şollar su tedarik kapasitesi günlük 109 bin m³'e yükseltildi (www.azerbaijans.com Erişim: 22.05.2019).

Bakü'nün içme suyunun ihtiyaçlarını karşılamak için 1944-1958'lerde günde 232.000 m³ kapasiteye sahip olan Bakü Haçmaz Su Hattı faaliyete geçti. 1980'de 1. ve 2. Bakü su boru hatlarından su temini günde 304.500 m³ tür ve bu da şehre verilen içme suyunun % 24.1'i karşılık gelmekte idi.

Şehirde su kaynaklarının verimsiz kullanılması, su kıtlığı problemini daha da büyötmektedir. Abşeron Yarımadası'nda dağıtım yapılan içme suyunun yaklaşık olarak yarısı dağıtım boruları içinde kaybolmaktadır. Keza sanayi sektöründe suyun yeniden kullanımının yok düzeyde olduğu söylenebilir (Zengin ve Arabhanova, 2009: 20).

Dünya'da ekonomik gelişmeye ve nüfusun hızlı artmasına bağlı olarak su tüketimi doğru oranda artmaktadır. Dünya'da su kaynakları sabit olduğundan kişi başına düşen su miktarı nüfus artışına paralel olarak devamlı surette azalma göstermektedir. Su kaynaklarında bu şekilde gözlemlenen azalma da, Dünya'nın bazı bölgelerinde gıda arzının azalmasına sebep olmakta ve ayrıca ekolojik güvenliği de tehdit etmektedir. Su kaynakları ve suyun kullanımı Azerbaycan için de büyük önem arz etmektedir.

Özellikle ülkedeki yıllık su açığının 4 milyar m³'e ulaşması, Azerbaycan devletinin ekonomisinin sürdürülebilir kalkınmasında su kaynaklarını önemli bir karar etkeni haline getirmiştir. Başka bir ifadeyle su temini ve bunun güvenliği, birçok büyük projede göz önüne alınması gereken temel unsurlardan biri durumundadır.

Aliyev'e göre; *Abşeron bölgesi Dünya Sağlık Örgütü'nün tüm standartlarını karşılamaktadır. Keza, Temiz içme suyu sadece Bakü'de değil aynı zamanda diğer büyük şehirlerde de olmalıdır, temiz içme suyu sağlıklı hayat demektir.* Aliyev'in sözlerinden gelecekte ülkenin tamamının temiz ve yeterli miktarda içme suyuna ulaşılmasının hedeflendiği anlaşılır. Bu nedenle ülkede su kaynaklarının etkin yönetimi de önem arz etmektedir.

Azerbaycan devleti başta halkın temiz su tedarikine büyük önem vermektedir. Bu durum devleti şehirlere su temini konusunda büyük projelere yöneltmiştir. Örneğin Oğuz - Gabala - Bakü Su Boru Hattı (OGB-3) bunlardan biridir. Oğuz bölgesindeki yeraltı su kaynaklarından (410 m kotunda) Bakü şehrine (190 m kotundaki tesislere) cazibe ile toplam 251 km uzunluğunda, DN 2000 mm çapında (5 m³/sn) çelik borular ile su temini projesi 2007'de başlanılmış ve 2009'da tamamlanmıştır. Oğuz-Gabala- Bakü Su Temini Projesi gerek boru çapının ve basınçları büyüklüğü ve gerekse hattın uzunluğu itibariyle Dünya'nın en büyük içme suyu temin projelerinin başında gelmektedir (Sertyeşilışık ve Ceylan, 2017: 367-368).

Jeyranbatan su arıtma tesisi ve Jeyranbatan-Zira su boru hattı projesi de, Bakü ve Abşeron Yarımadası'na düzenli ve yüksek kalitede su tedarik etmektedir. Samur-Abşeron kanalından beslenen Ceyranbatan su deposu ve depo kıyısında inşa edilen su arıtma tesisi, Abşeron Yarımadası'nın içme suyu tedarikinde büyük bir paya sahiptir. Bugün Sumgayıt, Abşeron, Hazar, Sabuncu ve Surahan'ı gibi çoğu bölgeye verilen su burada işlenir. İçme suyunun tüketicilere ulaştırılması için su arıtma kompleksinden 6 adet büyük ölçekli su hattı çekilmiştir. 2 tanesi Mashtaga rezervuarına, 3 tanesi Binagadi merkez pompa istasyonuna ve 1 tanesi de Sumgayıt'e içme suyu sağlar. Aynı zamanda Abşeron'daki Ceyranbatan sanayi kuruluşlarına su temin edilmektedir.

Jeyranbatan su deposu Abşeron Yarımadası'nda 50 yıldır içme ve teknik su temini için yeri doldurulamaz bir kaynak olarak çalışmaktadır. 1998-2002 yılları arasında sulama tesislerinde sadece bir tamirat yapılmıştır. *Büyük Bakü Su Temini Sisteminin Yeniden Yapılandırılması* projesi kapsamında ilk ve ikinci tesisler yeniden yapılmaya başlanmıştır. Bakü'nün sosyal ve ekonomik gelişimi, 2011-2013 yıllarındaki yerleşimlerine ilişkin Devlet Programı uyarınca, yeni bir tesis inşaatının yanı sıra yeni ana su boru hatları, dağıtım şebekeleri ve su rezervuarlarının inşaatı da burada tamamlanacaktır.

Devlet Programına göre, Masazir, Binagadi, Balakhani, Ramana ve Dubendi yerleşim birimlerinde yeni bir su rezervuar kompleksinin inşa edilmesi planlanmaktadır. Bu depoları kullanarak, Bakü'deki yerleşim yerlerine ve köylere su temini sağlamak mümkün olacaktır. Halen, Ramana su deposundan, su şebekesine bağlı olmayan Türban, Zira, Gala, Dübendi, Gurgan ve Pirallahi yerleşimlerine su temini için 65 km uzunluğunda ve 600-1200 m çapında yeni bir su boru hattının yapılması planlanmaktadır (www.azertag.az Erişim: 01.05.2019).

5.3. Kanalizasyon ve Sıvı Atıklar

Ekolojik sorunların ana nedenleri, evsel atıkların yanı sıra uzun yıllar petrol, gaz çıkarımı ve sondaj faaliyetleri ile kirlenme, kirli su üzerinde kontrol eksikliği nedeniyle kirli yapay göl ve göletlerin oluşumu ve petrol rafinerisi sırasında oluşan atıklardır. Atık sularla birlikte su havzalarına yağ ürünleri, süspanse edilmiş madde, sülfat bileşikleri, klorür tuzları, yüzey aktif maddeler, fenol ve çeşitli ağır metaller de atılmaktadır. Klor üretimi sonucu cıva ve kostik sodadan kaynaklanan tehlikeli atıklar, Sumgayıt ve Abşeron Yarımadası'ndaki en önemli çevresel sorunlardan biri idi. Ancak son zamanlarda alınan çeşitli önlemler sonucunda bu sorunun çözümü büyük ölçüde sağlanmış oldu.

Trans-Kafkas ülkeleri içinde çevre kirliliğinin en fazla olduğu ülke Azerbaycan'dır. Yağış miktarının düşük olmasına rağmen Azerbaycan yeterli taze su rezervine sahiptir. Ancak yüzey suyu kirlidir ve nüfusun dörtte biri güvenli suya

ulaşmakta sorun yaşamaktadır. Tarım arazi verimliliği de uzun yıllar boyunca yetersiz drenaj ve sulama nedeni ile topraktaki tuz oranının artmasına bağlı olarak düşüktür.

Başkent Bakü'nün su kaynakları sınırlıdır. Buna rağmen su son derece verimsiz şekilde paylaşılmakta ve kullanılmaktadır. 2002 yılında 156,9 milyon m³ ve 2017 yılında ise 432,6 m³ su üretim ihtiyaçları için kullanılmıştır. 2002-2017 yılları arası dönemde su kullanım değerleri incelendiğinde (Tablo 19), bir önceki yılın değerine göre bazı yıllarda artan, bazı yıllarda azalan tüketim değerleri değişkenlik gösterse de, 2013 yılından itibaren su tüketiminin düzenli şekilde arttığı ve 2017 yılında bu rakamın 432,6 milyon m³ su olarak en yüksek tüketim değerine ulaştığı görülür. Dolayısıyla genel olarak tüketimde hızlı bir artış söz konusudur.

Tablo 19: Bakü'de Üretim İhtiyaçları İçin Su Kullanımı (2002-2017).

Yıllar	Milyon m ³	Yıllar	Milyon m ³
2002	156,9	2010	373,7
2003	248,9	2011	270,4
2004	270,0	2012	293,6
2005	266,1	2013	242,5
2006	215,0	2014	306,1
2007	195,9	2015	395,1
2008	219,3	2016	415,0
2009	229,8	2017	432,6

Kaynak: (www.baku.azstat.org Erişim: 01.06.2019).

Bakü'de 2002-2017 yılları arasında atık su değerleri (Tablo 20) incelendiğinde, 2002 yılında 137,3 milyon m³ olan arıtılmamış atık su miktarı, 2017 yılında 240,3 milyon m³'e yükseldiği tespit edilmektedir. Böylece 16 yıllık dönemde şehirde kullanılan ve arıtılmıyan su miktarı yaklaşık bir misline yakın bir artış göstermiştir. Su kaynaklarının nispeten sınırlı olduğu da dikkate alındığında, bu atık suların yeniden kazanılması ve farklı şekillerde kullanılması gerekmektedir. Diğer yandan bu arıtılmamış suların oluşturduğu çeşitli çevre sorunları da önlenmiş olacaktır.

Tablo 20: Bakü'de Arıtılmamış Atık Su (2002-2017).

Yıllar	Milyon m ³	Yıllar	Milyon m ³
2002	137,3	2010	133,3
2003	137,0	2011	185,2
2004	144,9	2012	174,1
2005	141,5	2013	188,9
2006	141,4	2014	195,0
2007	140,6	2015	199,7
2008	144,5	2016	219,2
2009	139,1	2017	240,3

Kaynak: (www.baku.azstat.org Erişim: 01.06.2019).

Abşeron Yarımadası, toplam 3.325 ha alana sahip 200'den fazla göle sahiptir. Bu göllere yılda 41,5 milyon ton m³ atık su tahliye edildiği tahmin edilmektedir. Bu göllerin çevre üzerindeki etkileri, toprakların bozulmasından ve tuzlanmasına, ek arazi alanlarına su basmasından, hidrokarbonların ve diğer zararlı maddelerin atmosfere buharlaştırılmasına kadar birçok etkisi bulunur. En kirli göller Büyük Şor, Bülbül, Redgol, Hacı Hasan ve Çukurdara gölleridir (www.eco.preslib.az Erişim: 19.06.2019). Nitekim Büyük Şor Gölü, Bakü şehrinin ekolojik olarak sorunlu yerlerinden biridir. Bu gölün sularında, yağlama yağlarının üretiminden ayrılan sülfat asitin, kudron ile birleşmesinden oluşan yaklaşık 1 milyon ton kadar atık yer alır (Zengin, 2002: 79).

Abşeron Yarımadası'nın önemli ekolojik alanlarından biri de Bakü Körfezi'dir. Bu körfez başkent Bakü şehri için de ayrı bir önem arz etmektedir. Yoğun bir yerleşme ve sanayileşenin olduğu kıyı şeridinde toplam 50 km² alan ve 20 km uzunluğa sahip körfezin kirlenmesi sırayla deniz kirliliği, biyolojik çeşitliliğin azaltılması ve sağlıklı koşulların oluşmasıyla sonuçlanmıştır.

Hazar Denizi'ne ilişkin sorunlar, bu denize kıyısı olması nedeniyle Bakü'yü de yakından ilgilendirmektedir. Hazar'da kirlilik genel olarak; petrol çıkarılması, petro-

kimya, kimya, metalurji ve enerji üreten tesislerde kullanılan suyun denize akıtılması sonucu ortaya çıkmaktadır.

Azerbaycan'da su atıklarının hacmi diğer ülkelerden kat kat çoktur. Bu durum, suyu tasarruflu ve verimli kullanan teknolojilerin fazla kullanılmaması ve suyun yeniden kullanımının yeterli olmamasından kaynaklanmaktadır. Bakü şehri ve etrafındaki birçok yerleşme biriminin kirli sularının çok büyük bir kısmı hiç bir temizlemeye tabi tutulmadan Hazar Denizi'ne ve etrafındaki göllere deşarj edilmektedir. Örnek olarak Bakü'nün Sabuncu, Surahanı ve Azizbeyov ilçelerinin evsel ve sanayi atık sularının çoğu (7.200 m² /gün) Hövsan kanalına verilmekte ve oradan da Hazar Denizi'ne ulaşmaktadır.

Hazar Denizi'ne yılda 20 milyon ton atık su ile birlikte 3.000 ton dolayında fenol ve 300 bin ton kadar da klorlu bileşikler atılmaktadır. Hazar sularında fenol miktarının normalden 33 kat, petrol ürünlerinin ise 18 kat fazla olduğu tespit edilmiş ve 1989 ile 1990 yıllarında Bakü çevresindeki birçok plajda denize girmek yasaklanmıştır. Yalnızca Bakü limanında deniz dibinde 7 milyon ton petrol hidrokarbonları mevcuttur (Zengin, 2002: 79-85).

Hazar Denizi'ni en fazla kirleten tesisler Sovyetler Birliği döneminde kurulmuş olan sanayi kuruluşlarıdır. Azerbaycan'da her yıl denize, nehir ve göllere sanayiden, tarımdan ve yerleşim alanlarından 5 milyar m³ kirlenmiş su akıtılmaktadır. Tarımda kullanım için verilen su, ihtiyaç duyulan miktardan 3,7 m³ daha azdır. Kurak geçen yıllarda bu fark daha da artmaktadır.

Her yıl 3 milyon m³ civarında çeşitli kimyasal maddeler içeren kanalizasyon suları ve 100 bin ton civarındaki petrol ürünü atıkları Azerbaycan'ın Sumgayıt ve Bakü gibi yerleşim yerleri civarından Hazar Denizi'ne akmaktadır. Bakü ve Sumgayıt etrafında deniz suyunun durumu çok kötü durumdadır. 1992 yılında Hazar'a 6799 milyon m³ arıtılmamış atık su bırakılmıştır. 75 milyon tona yakın kimyasal madde akarsular vasıtasıyla gelmektedir. Bugün gelinen noktada Hazar, kıyıdaş beş ülke için kanalizasyon haline gelmiş, bir atık deposuna dönüşmüştür. Kirlenme bu süratle devam ederse Hazar yakın bir zamanda ölü bir deniz haline gelebilir. Ancak Hazar'ın müstesna

özelliklerinden birisi, kirlenmenin bu düzeyde kalması halinde bile kendi kendini süratle temizlemesidir (Zengin ve Arabhanova, 2009: 10-21).

Hazar Denizi seviyesinin inip çıkması da önemli bir ekolojik sorundur. 1977-1995 yılları arasında yıllık ortalama 13 cm yükselmiş olan Hazar Denizi, önemli bir balıkçılık alanıdır. Ancak kirlenme ve kaçak avlanma nedeni ile son dönemlerde verimlilikte düşüş gözlenmektedir. 2006 yılında mersinbalığı stoklarının korunması amacı ile Azerbaycan, Rusya, Kazakistan ve Türkmenistan'dan havyar ticaretine CITES tarafından (The International Convention on International Trade in Endangered Species) geçici yasak getirilmiştir (www.serka.gov.tr Erişim: 31.04.2019).

Abşeron bölgesinde petrol çıkarılan yıllar arzında, ister yer sathının isterse de yeraltı tabakasının hidrosferi hayli değişmiştir. Bu tür müdahalenin rahatsız edici özellikleri; toprakların su altında kalması, toprak yüzeyinin yıkanıp taşınması sürecinin hızlanması, atık sularla deniz ve diğer rezervuarların kirlenmesi, yeraltı sularında basıncın düşmesi, deniz seviyesinin yükselmesi ile ilgili olarak, deniz dibinin biçiminin değişmesi ve çeşitli rezervuarların oluşmasından ibarettir. 1989-1990 yıllarında Sumqayıt şehrinin Hazar sahili bölgesindeki sularda tespit edilen zararlı kimyasalların miktarı da oldukça yüksektir.

Abşeron Yarımadası'nın ana sorunlarından biri de *toprak kirliliği* ile ilgilidir. Toplam 222.000 ha alana sahip olan Abşeron Yarımadası'nın işe yaramaz topraklarının toplam alanı 10.000 ha, kirli toprak da dâhil olmak üzere 33.300 ha'dır. Abşeron'da petrol ve petrol ürünleriyle en kirli toprak sahaları Garadagh, Binagadi, Sabunchu, Surakhani, Azizbeyov ve Sabail ilçeleridir (www.eco.preslib.az Erişim: 19.06.2019).

5.4. Katı Atıklar ve Çöpler

Bakü ve Abşeron Yarımadası'nın en önemli çevre sorunlarından biri de katı atık yönetimi ile ilgilidir. Petrol, gaz ve diğer yeraltı kaynaklarının işlenmesi sonucu ortaya çıkan maddeler ile şehrin evsel katı atıkları herhangi bir geri kazanım veya arıtma işlemine tabi tutulmadan doğrudan doğaya bırakılıyordu. Nitekim 2008 yılında Bakü Dünya'nın en kirli otuz şehri içerisinde Bombay'dan sonra ikinci sırada yer almış ve

yine üçüncüsü de Azerbaycan'ın en büyük kimya sanayisinin kurulu bulunduğu Sumgayıt olmuştur (Manafov, 2008: 67-68).

Yakın zamana kadar Resmi faaliyet gösteren depolama sahaları çevre norm ve standartlarını karşılamaktan uzak idi. Dolayısıyla, çöp sahaları kontrol edilmeyip, atıklar boşaltıldıktan sonra toprak atılarak kapatılmamaktaydı. Sınıflandırma yapılmaması nedeni ile tehlikeli ve bazı endüstriyel atıklar çöplüklere evsel atıklarla birlikte konuluyordu. 2009 yılında, Balakhanı atık depolama alanını iyileştirmek için ilgili makamlarca bazı önlemler alınmaya çalışılmıştır (www.eco.preslib.az Erişim: 19.06.2019). Abşeron Yarımadası'nda toplam alanı 232,5 ha olan 5 büyük evsel atık depolama alanı oluşturulmuştur. Bütün katı atıkların sahası ise 448.6 ha olup bunların sayısı da 128'dir.

Bakü'de 2009 yılında faaliyete başlayan *Temiz Şehir Şirketi* bünyesinde katı atıkların çeşitlendirildiği, yakıldığı ve gömülerek zararsız hale getirildiği üç tesis faaliyet göstermektedir. Şehirde toplanan çöp ve atıklar ülke ekonomisine katkı için dönüştürülmektedir. Bakü'de toplanan atıklar önce Katı Atıkların Çeşitlendirilmesi Fabrikası'na getirilmektedir. Burada yeniden üretime dönüştürülecek kâğıt, plastik, metal ve şişe atıklar ayrıştırılarak ilgili fabrikalara ham madde olarak gönderilmektedir. Geri kalan atıklar yakılması için Katı Atıkların Yakılması Fabrikası'na iletilmekte ve atıkların diğer kısmı da gömülmektedir.

Günümüzde Bakü'de atıkların geri dönüşümünü, zararsız hale getirilmesini ve elektrik enerjisi üretilmesini devlete ait *Temiz Şehir Şirketi* yapmaktadır. Yılda yaklaşık 183 milyon kwh elektrik enerjisi üretmektedir. Katı Atıkların Yakılması Fabrikası yılda yaklaşık 700 bin ton atık kabul etmekte ve bunun 500 bin tonunun enerji üretimi için yakmaktadır. 200 bin tonu ise çeşitlendirilmektedir. Modern dönüşüm fabrikasında 2015'te 506 bin ton atık yakılarak 183 milyon kwh elektrik enerjisi üretilmiştir. Bunun 28 milyon kwh tesislerin ihtiyaçları ayrılmış ve 155 milyon kwh enerji de devlete verilmiştir. Buradan yaklaşık 300 bin nüfuslu bir şehrin yıllık enerji ihtiyacını karşılayacak bir üretim yapılmıştır (www.aa.com.tr).

Katı atık ve çöp sorunları ile ilgili alınan bir tedbir de 2015 yılında başlayan, *Bakü-Balakhani Katı Atık Yönetim Projesi* dir. Proje kapsamında Başkent Bakü'de bulunan Büyük Şor Gölü kıyısındaki eski atık depolama alanının rehabilitasyonu için yeni bir depolama sahası inşaatına başlanmıştır. Proje kapsamında göl içinin ve kıyısının temizliği yapılmış ve tüm sahadan oluşan sızıntı suları kontrol altına alınarak artırılmıştır. Eski depolama sahasından oluşan çöp gazları toplanıp elektrik enerjisine çevrilerek tesisin tüm elektrik ihtiyacının buradan karşılanması sağlanmıştır. Bakü için örnek bir tesis olan proje, AB standartlarında Dünya Bankası kredisi ile hayata geçirilmiştir.

5.5. Şehir İçi Ulaşım ve Trafik Sorunu

Hızlı nüfus artışı, kır kesimlerinden şehirlere göç, altyapı yetersizliği, çarpık şehirleşme gibi nedenlerden dolayı büyük şehirlerde yaşamak artık bir sorun haline gelmiştir. Sürekli yıldan yıla artmakta olan nüfusun doğal sonucu olarak şehir içi yollarda meydana gelen trafik de giderek artmaktadır. Bu artış durdurulamayacağından dolayı bu artışı doğru yönetmek ve önceden oluşabilecek trafik sorunlarını tespit ederek tedbir almak gerekmektedir.

SSCB'nin dağılışının ardından Azerbaycan'da ve diğer müttefik ülkelerde ekonomik ve sosyal altyapı çökmüştür. Sovyet döneminde herkesin araba almasına izin verilmiyordu; ancak SSCB'nin çöküşünden sonra henüz yeni yollar yapılmadığı halde birçok insan araba almaya başlamıştır. Bağımsızlık kazandıktan sonra, inşaat sektörü ve diğer birçok ekonomik sektörde iyileşmeler olmaya başladı. Birçok özel şirket ve özellikle Türk inşaat şirketleri inşaat için Azerbaycan'a geldi. Nüfus ve araç sayısındaki artış, yeni binalar Bakü'de trafiğin artmasına yol açtı. Hükümetin trafik için uyguladığı çözümlere rağmen trafik sıkışıklığı çözülemedi ve şehir büyüdükçe sorunlar da artmaya başladı.

Ulaştırma Bakanlığı Raporu (2013)'na göre, Azerbaycan ülke genelinde 2000 yılında 440.626 olan otomobil sayısı 2013 yılında 1.232.678'e yükselmiştir. Araba sayısı son 13 yılda neredeyse üç kat artmıştır. Bakü İstatistik Kurumu verilerine göre de, Bakü'de 2005 yılından 2017 yılına kadar otomobil sayısı 2 kattan fazla artmıştır (Tablo

21). Nitekim otomobil sayısı 2005 yılında 247.728 iken 2017 yılında 574.513 adede ulaşmıştır. 2005 yılında iki aileye bir otomobil düşerken 2017 yılında her aileye bir otomobile yükselmiştir. Bu veriler, ülkede ve özellikle Bakü’de son on yılda halkın alım gücünün arttığı ve refah seviyesinin yükseldiğini de ortaya koymaktadır.

Tablo 21: Bakü’de Yıllara Göre Araç Sayıları (2005-2017).

Yıllar	Kamyon	Otobüs	Otomobil	Her 100 Aile İçin Otomobil
2005	27.115	14.681	247.728	52
2010	51.646	18.026	518.205	122
2011	56.333	18.315	562.690	108
2012	61.130	18.742	609.426	116
2013	60.098	18.795	643.155	120
2014	64.029	18.524	645.244	118
2015	62.355	18.290	634.111	114
2016	60.481	17.541	606.976	108
2017	58.256	16.647	574.513	101

Kaynak: (www.baku.azstat.org Erişim: 01.06.2019).

İncelenen dönemde, özellikle ekonomik faaliyetlerin yoğunluğunu gösteren kamyon sayısı da bir misliden fazla artış göstermiştir. Öte yandan toplu taşımayı yansıtan otobüs sayısında ise çok önemli bir değişiklik meydana gelmemiştir. Bu dönemde otobüs sayısı 14.681’den 16.647’ye çıkmış ve 9 yılda yaklaşık 2000 kadar bir artış gerçekleşmiştir.

Bakü günden güne büyüdükçe ve Avrupa Oyunları 2015, Milli bayramlar, Formula yarışları gibi pek çok hükümet ve uluslararası etkinliğe ev sahipliği yaptığı için şehirde trafik felç olmakta ve bu sorunlar daha da karmaşık hale gelmektedir. Bu bakımdan Bakü şehir merkezinde trafiğin en yoğun yaşandığı zaman *Formula 1* yarışlarının yapıldığı dönemdir. Diğer ülkelerde standart pistlerde gerçekleştirilen yarışların aksine, Azerbaycan Bakü’de yapılan yarışta, Bakü’nün cadde ve sokakları piste dönüştürülmekte ve pist *Bakü Şehir Halkası* olarak adlandırılmaktadır (Fotoğraf 39). 6 bin 3 m’lik pist, Azadlık Meydanı’ndan başlayarak, Hazar Denizi’nin kıyısındaki

Neftçiler Caddesi'nden geçerek tarihi İçerişehir'in etrafını turlayarak yine Azadlık Meydanı'nda son bulmaktadır.

Fotoğraf 39: Bakü Şehir Halkası Pisti – Pistin İçerişehir tarafından bir görünüşü.

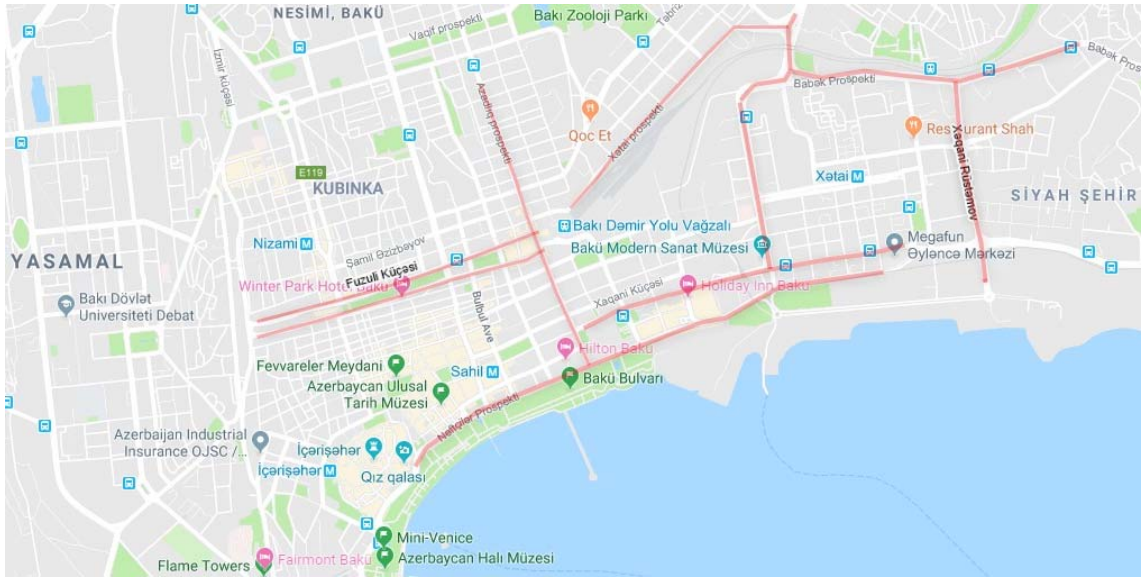
(Kaynak: www.bakucitycircuit.com).

Bakü Şehir Halkası pisti oluşturulurken, yarışların başlama tarihinden iki ay önce bu hazırlıklara başlanmakta, yarışın yapılacağı cadde ve sokaklarda bariyer ve tribün çalışmaları yapılmaktadır. Tüm bu çalışmaların yapıldığı cadde ve sokaklarda trafik sıkışıklığına neden olmaktadır. Ayrıca trafik yoğunluğu ve sıkışıklığı yarışın yapılacağı cadde ve sokaklarla sınırlı kalmayıp, bu bölgeye bağlantı sağlayan caddelerde trafikten etkilenmektedir.

Bakü şehir merkezinde trafiğin en yoğun ve sıkışık olduğu cadde ve sokakları (Harita 8) şu şekilde listelenebilir: Neftçiler Caddesi, Haydar Aliyev Caddesi, Parliament Caddesi, Ziya Bünyadov Caddesi, Babek Caddesi, Fuzuli Sokağı ve Zarife Aliyeva Sokağı'dır. Bu cadde ve sokaklar şehrin Bakü Körfezi etrafındaki tarihi çekirdeğini ve yakın çevresindeki yerleri kapsamaktadır.

Şiddetli sağanak yağışlar aynı zamanda yetersiz şehir altyapısı nedeniyle de trafik sıkışıklığına yol açmaktadır. Bakü'de kanalizasyon ve drenaj sistemi yeterli

düzeyde inşa edilmemiştir. Bu nedenle otomobillerin yağışlı günlerde Bakü'de su birikintilerine batması yaygındır. Bir diğer sorun ise binalar, inşaatlar ve düğün salonlarıdır. MetroPark, 28 Mall gibi birçok alışveriş merkezleri ana yolların yakınında inşa edilmiştir. İnsanlar alışveriş merkezlerine ve düğün salonlarına geldiğinde park etmeleri zorlaşmaktadır. Örneğin Arzu Düğün Salonu'nun Babek Caddesi'nde hiç park yeri yoktur. Bakü'nün bazı merkezi caddelerinde (Nizami Caddesi gibi) binaların birbirine çok yakın inşa edilmesi park sorunundan dolayı trafiğe neden olmaktadır.

Harita 8: Bakü'de trafiğin en yoğun olduğu bazı cadde ve sokaklar (Kırmızı renkli).

Son onbeş yıl boyunca, Azerbaycan hükümeti trafik sorunları için yeni yolların inşası, var olanların yeniden düzenlenmesi ve genişletilmesi gibi yüz milyonlarca dolar harcayarak başkentin yol ağını geliştirmeye ve benzeri görülmemiş önlemleri almaya gayret etmektedir.

Artan trafik sorunlarına çözümlerden biri de *Bakü Akıllı Ulaşım Yönetimi Merkezi*'nin kurulmasıdır. Bu merkezin temel amacı Bakü'de ulaşım sisteminin iyileştirilmesi, ulaşım hizmet kalitesinin iyileştirilmesi, toplu taşıma hareketlerinin düzenlenmesi ve Bakü'de yolların iyileştirilmesidir. Ayrıca, sistemde toplu taşıma araçlarında tek ödeme kartlarının kullanılmasını ön görmektedir. Sistem, Dünya'nın sekiz ülkesinde bulunmakta ancak bu ülkelerin yalnızca bir veya iki şehrini kapsamaktadır.

Bakü'de 2008 yılında yeni sistemin uygulanması için çalışmalara başlanmıştır. 120 m² lik merkez, Dünya'nın en büyüğü olan 600 m² lik bir monitöre sahiptir. Bu merkez ile 192 yol ile 150 yol kavşağındaki trafik durumu ve 2.000 otobüsün kontrolü hakkında bilgi sağlanmaktadır. Ayrıca, bu merkezde İçişleri Bakanlığı'na ait 600 kameranın görüntülerinin de izlenmesi yapılmaktadır. Üç aşamalı ulaşım sisteminin ilk ve tamamlanan etabı Bakü'nün ana caddelerini ve sokaklarını kapsamaktadır. İkinci aşamada Büyük Bakü ve Abşeron bölgesini ve üçüncü aşamada ülkenin üçüncü bölgelerinin ulaşım altyapısını kapsayacaktır. İlk aşama olan Bakü'de ulaşım sisteminin kurulması tamamlanmış ve merkezin açılışı 20 Aralık 2011'de gerçekleştirilerek hizmet vermeye başlamıştır (www.azerbaijans.com Erişim: 22.05.2019).

Ulaştırma Bakanlığı'na göre, Bakü'de 2006-2007 yıllarında 13 adet yaya geçidi, 2008'den 2011'e kadar da 100 köprü ve yeni yollar yapılmıştır. Halen bu kapsamda çalışmalar devam etmektedir.

Trafik sıkışıklığını azaltmak için bir diğer eylem de trafik polislerinin çabalarıdır. Polis, kalabalık caddelerden olan Neftçiler, Parlament, Ziya Bünyadov, Yafarov, 28 Mayıs, Haydar Aliyev Bulvarı, Babek Bulvarı ve Azneft Kavşağı (Fotoğraf 40) gibi yolları yoğun saatlerde düzenlemektedir. Bununla birlikte, bazı köprülerin gereksiz ve uygun olmayan yerlere yapıldığı için örneğin 20 Yanvar Köprüsü pek kullanılmamaktadır. Çünkü bu köprünün yönü ve yeri yanlış yapılmıştır. Hükümet tarafından alınan bütün bu önlemlere ve eylemlere rağmen, trafik sıkışıklığının halen eskisi gibi kaldığı ve bu çözümlerin sorunu çözemediği anlaşılmaktadır.

Diğer çözümler şehrin altyapısının iyileştirilmesini içermektedir: Yollardaki kanalizasyon ve yol yüzeyinin onarılması, yeni yollar ve köprüler inşa etmekten daha kolay ve ucuzdur. Kanalizasyon sistemini iyileştirmek için çok para gerekir ancak sorunu çözerken önemi gözardı edilmemelidir. Yönetim her ne kadar vergi uygulasa da ve yollardaki araba sayısını azaltsa bile sağanak yağmurlar yine tünellerde sorun oluşturacaktır. Hükümet, mevcut yolları onarıırken ve altyapıyı iyileştirirken alternatif yollar sunmayı akılda tutmalıdır, aksi takdirde sürücüler normalden daha fazla sorun çekecektir.

Bakü gibi şehirlerde ekonomik faaliyetler geliştikçe zaten varolan trafik gitgide çözülemez bir hale gelmektedir. Bu karmaşa etkin trafik yönetimi yapılmıyorsa her gün daha da artar. Bir şehir için en önemli ulaşım sorunu o şehrin ulaşım sisteminin talebe karşı yetersiz olmasıdır. Dolayısıyla şehrin verimliliği, etkili ulaşım sistemine, işçilerinin, satıcılarının, tüketicilerinin ve mallarının farklı istikametlere gidebilmesini sağlayabilmesine gücüne çok bağlıdır.

Fotoğraf 40: Azneft Meydanı, şehir içi trafiğin en yoğun olduğu yerlerden biridir.

Şehirdeki hızlı nüfus artışının sebep olduğu kalabalıklaşma şehir içi ulaşımında binlerce insanın sürekli olarak yer değiştirmesi hem trafik sıkışıklığı nedeni ile zaman kaybına, hem de akaryakıt israfına yol açmaktadır. Bununla birlikte özellikle okulların eğitim - öğretim dönemlerinde şehrin bazı kesimlerinde trafik hayli artmaktadır (Fotoğraf 41). Trafik sıkışıklığı sadece sürücüler için değil aynı zamanda yolcular ve öğrenciler için de önemli sorun teşkil etmektedir.

Şehir trafiğinin yoğun olduğu diğer caddelerden olan Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclis binasının bulunduğu Parlament Caddesi, özellikle devlet başkanı, başbakan, milli meclis başkanı, bakanlar ve birçok üst düzey devlet memurlarının bu caddeden geçişleri esnasında trafik yoğunluğu yaşanmaktadır. Yine yoğun caddelerden olan Haydar Aliyev Caddesi, Bakü şehir merkezini havaalanı yoluna bağlayan ana

caddelerden birisi olması nedeniyle havaalanına gidişlerde en yoğun kullanılan ana arterlerden birini teşkil etmektedir.

Fotoğraf 41: Bakü Devlet Üniversitesi'nin bulunduğu Bahtiyar Vahapzade Caddesi'nde eğitim öğretim döneminde oluşan trafik yoğunluğu.

5.6. Yapılaşma ve Gecekondu Sorunu

Şehirleşmeyle birlikte gecekondu - gecekondulaşma göç olgusuna dayalı ortaya çıkan önemli kavramlardan biridir. Kent Bilim Terimleri Sözlüğü'nde gecekondu; *“Bayındırlık ve yapı kurallarına aykırı olarak, gerçek ya da tüzel, kamusal ve özel kişilerin toprakları üzerine, toprak sahibinin iradesi ve bilgisi dışında rızasız olarak yapılan, barınma gereksinimleri devletçe ve kent yönetimince karşılanamayan yoksul ya da dar gelirli ailelerin yaşadığı barınak türü”* olarak tanımlanır (Keleş, 1998: 53).

Sanayileşme, nüfus artışı, kırdan şehre göç, gecekondu bunlar aralarında sebep sonuç ilişkisi olan kavramlardır. Sanayileşme, kırdan şehre göç, şehirlerde yaşayanların sayısını arttırırken konut sıkıntısı gecekondulaşmayı getirmiştir.

Gecekondularda değişik bölgelerden gelen insanlar yerleşmekte, dolayısıyla bu bölgelerde kozmopolitik bir kültür yapısı oluşmaktadır. Belli bir yörenin insanlarının oluşturduğu bazı gecekondu mahalleleri olabilmektedir. Gecekondu halkının gelir

düzeyi tam olarak bilinmemekle beraber, bu bölgelerde yaşayan insanların gelirleri kır göre yüksek fakat şehre göre düşüktür (Es ve Ateş, 2004: 221-222).

Bakü'de petrol sanayisinin merkezini oluşturan bölge, *Kara Şehir* olarak adlandırılmıştır. 1902'de Kara Şehir'de yirmi büyük fabrika ve işyeri ile çok sayıda küçük atölye bulunmaktaydı. Bu üç şehir bölgesi (İçerişehir çevresindeki tarihî ve idari yapıların bulunduğu alan, Bakü Körfezi'nin batı ucundaki Bayıl'daki liman yerleşimi ve sanayinin yerleştiği Kara Şehir) Bakü'nün ana eksenini oluşturmaktaydı. Bu alanların üçü de Hazar sahili boyunca sırayla uzanmaktaydı ve sahile inşa edilen kordon tarafından birbirine bağlanmaktaydı. Bu alanlar şehre büyük oranlarda akın eden işgücünün çok azına ev sahipliği yapabilmekteydi. Düzenli inşa edilen semtlerin aralarında kalan alanları gecekondular tarzı yapılaşmalar dolduruyordu (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014: 273).

Günümüzde kentte yeniden yapılanma sürecinde yoğun bir kentsel dönüşüm çalışmaları söz konusudur. Bu kentsel dönüşüm çalışmaları içinde şehirdeki petrol rezervleri nedeniyle "Kara Şehir" olarak adlandırılan Bakü için, *White City (Bakü Beyaz Şehir)* projesi dikkat çekmektedir. 21 ha'lık arazi üzerinde geliştirilen petrol karası şehrin ak şehre dönüştürülmesi hedeflenmektedir. Proje tamamlandığında 50.000 kişiye yaşam alanı ve 48.000 kişilik istihdam alanı sağlanması planlanmaktadır. Bunun dışında ayrıca Hazar Denizi'nin üzerinde 3000 ha alana kurulacak bir yapılaşma çalışması devam etmektedir (Karakurt Tosun, 2018: 179).

Bağımsızlık sonrası Bakü'de diğer alanlarda olduğu gibi inşaat sektöründe de gelişmeler yaşandı. Birçok özel şirket kuruldu, özellikle Türk inşaat şirketleri inşaat için Bakü'ye geldi. Hükümet bu plansız inşaatı durdurmak için yeterli güce ve ilgiye sahip değildi. 90'lı yılların ortalarında şehir yoksulluk, işsizlik, yaşanan göçler ve daha fazla sorunlar yaşıyordu. Bu nedenle devlet inşaatları kontrol edemedi. İnşaat şirketleri Bakü'deki her boş alanı şehir idaresinin izni olmadan ve herhangi bir şehir planı gözetmeden istedikleri gibi inşa ettiler. 1996 yılında inşa edilen daire sayısı yılda 5.600 ise, bu sayı 2013 yılında 21.100 idi (İstatistik Komitesi Raporu, 2013). SSCB'nin çöküşünden sonra başlayan plansız inşaat ve maalesef kontrolsüzlük günümüzde de devam etmektedir.

2018 yılında Bakü'nün Nizami ilçesi Keşle yerleşim bölgesinde bulunan "Şanxay" olarak bilinen bölgedeki (Fotoğraf 42) konutlar yıkılmıştır. Şanxay'daki evlerin hemen hepsi kaçak yapılaşmaydı ve yapılan araştırmalara göre burada 4.000'den fazla ev gecekonduydu. Ayrıca 800'den fazla bina da tehlikeli bir sahada yer alıyordu (www.azvision.az Erişim: 16.01.2019).

Fotoğraf 42: Bakü'de Şanxay olarak bilinen bölgedeki yıkılan kaçak konutlar.

Kaynak: (www.azvision.az Erişim: 16.01.2019).

Azerbaycan'da küçük şehirlerden büyük şehirlere özellikle başkent Bakü'ye göç yaşanması sonucu Bakü'de son yıllarda büyük bir nüfus artışı yaşanmaktadır. Ülke genelinde 9 milyon olan nüfusun neredeyse 3 milyona yakını Bakü'de yaşamaktadır. Bu durumda konut ve alt yapı sorununu gündeme getirmektedir. Mevcut Bakü şehir planlaması 1-1.5 milyonluk nüfusa uygun şekilde yapıldığı için aslında her alanda sorun yaşanabilmektedir.

Bakü ve çevresine yaşanan göçlerle birlikte yoğun nüfus artışı hızlı şehirleşmeye neden olmuş, hızlı şehirleşme de beraberinde birçok sorunu getirmiştir. Şehirdeki bu kalabalıklaşma alt yapı sorunları, kira ve arsa fiyatlarındaki artış, kaçak yapılaşmanın oluşmasına sebep olmuştur.

Gelişigüzel büyümenin neden olduğu diğer bir sorun da gecekondulaşma nedeni ile şehrin estetik görünümünde meydana gelen bozulmalardır (Fotoğraf 43). Bu bozulma alt yapı sorunlarına neden olmakla birlikte şehrin turistik önemini yitirmesine de neden olmaktadır. Gecekondulaşma sorununun çözümünde teknik, idari ve mali önlemlerin yanında politikacıların da kararlı tutumu gerekmektedir. Siyasiler uygulamaya koyacakları projeleri, sosyal ve ekonomik gerçeklere dayandırmalıdır.

Fotoğraf 43: Bakü şehri çevresindeki gecekondu yapılaşması.

Modern çağın en önemli konularından biri olan şehirleşmenin hem olumlu hem de olumsuz yönleri bulunmaktadır. Örneğin şehirde büyümenin bir sonucu olarak, şehir yaşamı, şehir yaşamının farklı alanlarında yaşanan zorluklarla uyumsuz hale gelir ve insanlarda psikolojik gerilime neden olur. Bir yandan, doğayla ve her türlü doğal çevre ile çevrili yüksek ve devasa binalar, estetik zevkten ve doğallıktan uzaklaşır. Spesifik olarak konut spekülasyonları, konutların tam ödenmemesi sonucu gecekonduların bulunduğu bölgeler de artabilir.

Planlı ve kontrollü şehirleşmenin doğru politikaya dayanması birçok avantaja sahiptir. Örneğin, kültür ve sanat seviyesi artar, ticaret ve ulaştırma gelişir, üretilen mal ve hizmetlerin kalitesi, fikir alışverişinde akışkanlık ve canlanma, fikir çeşitliliğinin gelişmesiyle verimli bir katman olur. Şehirlerdeki nüfus için asgari geçim standardını

sağlamak, özellikle yerleşim düzenlemeleri, su, gaz, enerji, ulaştırma, kanalizasyon sistemleri gibi toplum ihtiyaçlarının karşılanması doğrudan yerel yönetimle ilgilidir. Bu nedenle, şehirleşme süreci genişledikçe, nüfus arttıkça, ihtiyaç duydukları ortak ihtiyaç artmakta, bu da yerel yönetim için sorumlulukların ve sorumluluğun artmasına yol açmaktadır.

Gecekondulaşmanın meydana getirdiği bir diğer sorunda bunların yıkılması sonucu milli ekonomi açısından uğranılan zarardır. Yine bu durum ekonomik olduğu kadar sosyal birtakım sorunlara da yol açmaktadır. Gecekonduların imar mevzuatına aykırı yapılması dolayısıyla şehrin görünümü açısından olumsuz bir manzara arz etmektedir. Şehrin etrafını yeşil bir kuşak yerine bu gecekondu sarmıştır. Bu bölgelerde yaşayan nüfus şehir nüfusu için de önemli bir siyasi güç haline gelmesine neden olmuştur (Es ve Ateş, 2004: 222).

Şehirleşmenin bir sonucu olarak karşı karşıya kalınan bir başka sorun da sosyal problemlerdir. Öyle ki, yoksulluk, işsizlik ve nüfusun şehirleşmesindeki zorluklar suç oranını artırabilir. Yeni şehirleşme alanları yerel yetkililer ile merkezi yönetimin yakın koordinasyonunu gerektirir. Ekonomik sorunlar da şehirleşmenin hızlanmasıyla birlikte yerel yönetimler için artan önemli bir problemdir.

Bakü şehir merkezi oldukça muhteşem binalarla tezyin edilmiştir. Şehir oldukça bakımlı görünmektedir. Yakın zamana kadar bakımsız olan Bakü'nün özellikle Türk iş adamları sayesinde çehresinin değiştiği söylenmektedir. Sovyetler zamanında Azerbaycan, kendine özgü sosyo-kültürel yapısı sebebiyle ihmal edilmiş, dolayısıyla da Bakü çok bakımsız kalmıştır. Ruslardan kalma birbirine bitişik, ruhsuz binalar kararıp köhnemiş, yollar, kaldırımlar dökülmüş, her yer gecekondu mahallesi gibi olmuştu. Fakat Bakü'yü yeni bir şehircilik ve kentsel dönüşüm hamlesiyle adeta yeniden canlandırmaya gayret etmişlerdir.

Sorunlu şehirleşmenin temel nedenlerinden biri de plansızlıktır. Bu plansızlıkları önleyici politikalar geliştirilmeli ve yönetimin artan nüfusa karşı yeni sanayi sitelerinin ve yeni şehir alanlarının kurulması, arsa spekülasyonlarının önlenmesi ve göç sonucu artan nüfusu azaltıcı tedbirleri alması gerekmektedir.

Bakü şehrinde uluslararası siyasi, ekonomik ve kültürel bir entegrasyon sağlanmak istenmiştir. Bakü'nün uluslararası merkezlerden biri haline gelmesi için bir inşa sürecine başlanılmıştır. Fakat bu süreç kendi içinde çeşitli çelişkileri barındırmaktadır. Şehre bir yandan gelişen, modern görünümlü, geceleri ışıklarla aydınlatılan görkemli binaların inşa edilmektedir. Fakat orta gelir seviyesine sahip Azerbaycan vatandaşları için inşa edilen bu yapılar ulaşılabilir olmaktan uzaktır (Karakurt Tosun, 2018: 179).

Her geçen gün eski binaların yıkılarak yerlerine yeni binaların inşa edilmesi ile Bakü'nün görünümü modernleşmektedir. Ancak çağdaş yapı malzemeleri ve zemin durumu Bakü'de maksimum 15 kattan yüksek binaları güvenli kılmamaktadır. Öte yandan yeni inşa edilen çok katlı binaların şehircilik ve yeşil saha ihmali bakımlarından da endişe verici olduğu görülmektedir. Bu endişeler de dikkate alınarak 2004 yılında, Başkent'in merkezinde ve şehir çevresinde 12 katlı binalardan daha yüksek binaların inşası yasaklanmıştır (Abasov, 2007: 36).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmaya konu olan Bakü, Hazar Denizi'nin batı kıyısında, Abşeron Yarımadası'nda aynı adla anılan bir körfezin kenarında konumlanmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti tarihi bir şehirdir. Deniz seviyesinden -28 m aşağıda yer alan Bakü (kıyı kesimi itibariyle), Dünya'nın deniz seviyesinden aşağıdaki tek başkenti ve Kafkaslar'ın en büyük şehri ve en önemli kültür ve ticaret merkezi özelliğini taşımaktadır. Coğrafi konumu, tarihi geçmişi ve doğal zenginlikleriyle Asya'nın kalbi sayılan bir şehirdir. Ülkenin en önemli sanayi, ticaret ve kültür merkezi olmasının yanı sıra bir liman şehri olarak da önem arz etmektedir.

Bakü genellikle nispeten düz bir rölyefe sahiptir. Fakat şehrin batı tarafında engebeli ve yüksek rölyef de yer almaktadır. Şehrin üzerinde bulunduğu yarımadanın kuzey kısmı çamur volkanları ve Büyük Şor, Bülbüle, Masazır gölleri gibi tuzlu göllerle kaplıdır. Bakü, birinci derece deprem bölgesinde yer almaktadır. Şehirde en son büyük deprem 2000 yılında yaşanmış ve resmî bilgilere göre 31 kişi yaşamını kaybetmiştir. Bakü ve çevresi faal deprem kuşağında olduğundan yeni yerleşim alanlarında konutlarının inşasında depremin dikkate alınması gerekmektedir. Zeminin daha elverişli ve deprenselliğin nispeten az olduğu arazilerde konutların yapılması daha uygun olacaktır.

Bakü'nün tarihi eski devirlere kadar uzanmaktadır. Bakü'nün ilk olarak ne zaman insanlar tarafından bir yaşam alanı olarak benimsendiği ve şehrin tarihinin ne kadar eskiye gittiği yapılan arkeolojik araştırmaların yetersiz olması ve erken dönemlere dair kaynakların azlığı dolayısıyla şimdiye kadar açıklığa kavuşturulamamıştır. Nitekim İçerişehir ve çevresindeki mevcut en eski yapılar VIII. yüzyıla tarihlenirken, V. yüzyıla ait yazılı kaynaklarda Bakü'den bahsedildiği görülür. Dolayısıyla Bakü'de yerleşmenin bundan daha önce başladığı düşüncesi öne çıkmaktadır.

XII. yüzyılın ortalarından itibaren Şirvanşahlar'ın yaşadığı Bakü, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Moğollar'ın işgalinde kaldı. XV. yüzyılın başında Şirvanşahlar'ın başşehri

oldu ve yüzyılın sonuna kadar bu durumunu korudu. 1501 yılında Safevî Hükümdarı Şah İsmâil tarafından ele geçirildi. Daha sonra Bakü'yü Özdemiroğlu Osman Paşa fethedip (1583) Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni teşkil edilen Şamahi eyaletine sancak olarak bağladı ise de 1606 yılında Safevîler şehri geri aldılar.

Emevîler döneminde Azerbaycan Kafkaslar'daki fetih harekâtı için bir üs olarak kullanılmıştır. Emevîlerden aldığı mirası Abbasîler de çok küçük değişiklikler yaparak devam ettirdiler. XV. yüzyılda Bakü, Şirvanşahlar'ın hâkimiyetine geçmiştir. XII. yüzyıldan itibaren Şirvanşahların başkenti olmuştur. Tarih boyunca bağımlı da olsa, işlerinde bağımsızlığını devam ettiren Şirvanşahlar Bakü'nün gelişimine önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Türk-İslâm kültür merkezlerinden biri olan Bakü'de tarih boyunca çok sayıda cami, han, hamam, kervansaray ve kümbet gibi mimari eserler inşa edilmiştir. Bugüne kadar gelenler içinde en eski ve önemlisi kale yapısı olup içinde bulunan eski Bakü'ye *İçerişehir* denilir. İçerişehir'in ekonomik ve sosyal büyümesiyle birlikte şehir kalenin dışında gelişmiş ve modern Bakü İçerişehir'in dışında teşekkül etmiştir.

Bugünkü Azerbaycan coğrafyasına bakıldığında, ilk Türk varlığının Saka Türkleri'nin M.Ö. VII. yüzyılda buralara gelip yerleşmeleri ile başladığı görülür. Saka Türkleri'nden sonra bölgeye Türk oldukları kabul edilen Albanlar gelmişlerdir. Albanlar bölgede devlet kurmuşlar, daha sonra bölgeye M.Ö. 395'li yıllarda Hunların bir kısmının kuzeyden Trakya'ya ilerlerken bir kısmının da Kafkaslar'dan Anadolu'ya geçtikleri, bir kısmının ise Bakü civarlarına yerleştiği tespit edilmiştir.

Bakü, tarihinde ilk “nüfus patlaması” ve büyük çaplı şehir gelişimi Çarlık Rusya yönetiminde yaşanmıştır. Rusya İmparatorluğu sınırlarına dâhil olduğu 1806 yılında Bakü'nün tahminen 7,000 olan nüfusu, yüzyıl sonuna gelmeden 100 bini geçmişti. Bakü'nün şehir gelişimini etkileyen bir diğer büyük olay ise, Dünya'nın petrol üretim merkezlerinden birisi hâline gelmesidir.

Bakü'nün Sovyet Rusya yılları, Çarlık Rusya döneminde yaşanan ekonomik ve toplumsal modernleşme sürecinin ardından ikinci bir modernleşme dönemi olarak görülebilir. Yaklaşık iki yüzyıl süren Rusya döneminde başta petrol üretimi ve

sanayisinin gelişmesiyle bir modernleşme süreci yaşanmıştır. Fakat bu sürecin Bakü açısından farklı yönleriyle ayrıntılı şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir.

SSCB'nin İkinci Dünya Savaşı'na dâhil olmasıyla birlikte Bakü, Birliğin en önemli sanayi merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Bakü, diğer belli başlı Sovyet şehirlerinin aksine İkinci Dünya Savaşı'nda fiziki yıkıma uğramamıştır. Ancak savaş Bakü'nün gelişimini duraklatmıştır. Savaş yılları boyunca var olan sanayi altyapısı sivil amaçlar yerine askerî amaçlar için yeniden organize edilmiştir. Nazi işgaline uğrayan batı bölgelerinden getirilen bazı fabrikalar Bakü'ye kurulmuştur. Mevcut ve yeni fabrikalar sayesinde Bakü, Sovyet ordusuna cephane, askerî teçhizat ve ulaşım gibi alanlarda büyük katkılarda bulunmuştur. Fakat şehrin nüfus yapısı Çarlık Rusya döneminde olduğu gibi Sovyet Rusya döneminde de önemli ölçüde değiştirilmiştir.

Şehrin uzun gelişim sürecinde önemli bir kırılma noktası, Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve sonrasında yaşanan gelişmelerdir. Milli bir devlet olarak Azerbaycan'ın güçlenmesi ve başkent olan Bakü'yü de yakından etkilemiştir. Bakü'de yaklaşık iki yüzyıl devam eden Çarlık ve Sovyet Rusya döneminin izleri büyük ölçüde silinmeye başlamıştır. Şehir yerleşme bakımından iki ana kategoriye ayrılabilir. Bunlar tarihi ve modern Bakü şehirleridir. Bugün Bakü'de tarihi yerleri yani İçerişehir denilen bölgede, Yasamal, Neriman ve Nasimi gibi semt ilçelerinde Sovyetler döneminde inşa edilen binaların olduğu yerleri ve gökdelenlerin işgal ettiği modern Bakü kısmını iç içe, yan yana görmek mümkündür.

Bağımsızlık sonrasında Bakü şehrinin yatay yönde hızlı gelişmesiyle birlikte birçok yerleşim birimi zamanla şehirle bütünleşmiştir. Bu bağlamda özellikle Abşeron Yarımadası'nda bulunan hemen bütün yerleşim birimleri, idari, ulaşım, ekonomik ve kültür vb fonksiyonlar bakımından Bakü şehrinin bir parçasını teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

Şehrin nüfusu 2018 verilerine göre 2.262.600 milyondur. Yüzölçümü 2,14 bin km² olan Bakü'de km²'ye 1.057 kişi düşmektedir. Kafkasya'daki üç başkent arasında Bakü, en yüksek nüfusa sahip şehirdir ve nüfusu Tiflis ve Erivan'ın toplamından fazladır. Bakü'nün 12 idari bölgesi (rayon) vardır. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet

İstatistik Komitesi verilerine göre, bu 12 idari bölge; Binegedi, Karadağ, Hazar, Sebail, Sabuncu, Surahanı, Nerimanov, Nesimi, Nizami, Hatai, Pirallahi ve Yasamal'dır. Bakü şehri hemen bütün bu merkezlerle yönetim, ulaşım, ekonomik, kültür vb. fonksiyonlar bakımından bütünleşmiş durumdadır.

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra yaşanan göçler nedeniyle Bakü şehri hızla kalabalıklaşmaya başlamıştır. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Azerbaycan'ın birçok bölgesinde iş yerlerinin kapanması sonucu önemli ve daha çekici bir şehir olan Bakü'ye işçi akımı olmuştur. Ermenistan, Karabağ bölgesini işgal ederek orada yaşayan yerel halkı zorla göçe zorlamış ve bunun sonucu olarak savaştan kaçan binlerce göçmen (kaçgın) de Bakü'ye sığınmak zorunda kalmıştır.

Bakü, Azerbaycan'ın en önemli eğitim, öğretim ve kültür merkezidir. Ülkedeki okulların büyük bir bölümü Bakü'de yer almaktadır. Ülkenin ulaşım ve idari merkezi olması; Hazar Denizi'nde doğudan batıya, Merkezi Asya devletlerine kavşak noktası üzerinde kurulması; en eski petrol, gaz ve doğal kaynakları ihtiva etmesi; jeopolitik konumu gereği uluslararası siyasi ilişkilerdeki rolü; bilimsel ve teknik gelişmeleri; mevcut sanayi ve iktisadi alanlardaki rolü, ülkenin sanayi müesseselerinin ve fonlarının % 65-70'inin Bakü'de toplanması, şehir fonksiyonlarının çeşitlenmesine ve gelişmesine neden olmuştur. Dolayısıyla günümüzde Bakü çok fonksiyonlu (idari, ulaşım, sanayi, ticaret, turizm, kültür vd) bir şehir özelliği taşımaktadır.

Bakü, yük ve yolcu taşımacılığı açısından Transkafkasya'da ilk sıradadır. Bakü Hazar Denizi'nde en büyük liman şehridir. Bu liman vasıtasıyla Volga Nehri, Volga - Baltık Suyolu, Volga - Don Kanalı ile Dünya denizlerine bağlanır. Petrol taşımacılığı, demiryolu şebekesinin gelişmesinde etkili olmuştur. Azerbaycan'da ilk demiryolu hattı Abşeron iktisadi bölgesinde 1877-1878 yıllarında Balahanı kasabasının petrol kuyuları ile Bakü arasında yapılmıştır.

Ülkenin ekonomik bölgeleri içerisinde başkent Bakü ve Abşeron bölgesinin üretim çıktısında sanayi sektörünün payı diğer bölgelerden çok daha fazladır. Bu durum ülkede sektörel ve bölgesel dengesizlikler bağlamında en önemli sorunlardan birini oluşturmaktadır.

Azerbaycan, halı denilince ilk akla gelen ülkelerden birisidir. Azerbaycan halı sanatı bütün Dünya’da tanınmaktadır. Son dönemlerde devlet desteği ile geleneksel halıcılığın geliştirilmesi için devlete bağlı *Azerhalı* isimli şirket kurulmuş ve dokumacılık önemli bir sektör haline gelmiştir.

Bakü, yeraltı kaynakları bakımından zengin bir şehirdir. En önemli doğal kaynakları petrol ve doğalgazdır. Hazar havzası petrolün ilk bulunduğu yerdir. 1641’de Azerbaycan’ı dolaşan Evliya Çelebi, Bakü’den ihraç edilen petrolün Özbekistan’dan Osmanlı illerine, oldukça geniş bir alana yayıldığından söz etmiştir. Dünya’da mekanik usullerle ilk modern petrol kuyusu Bakü yakınlarında Bibiheybet bölgesinde 1848 yılında kazılmıştır. Şehir, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Dünya’nın önde gelen petrol merkezlerinden biri olmuştur. 1871–1971 yılları arasında, yani yüz yıllık dönemde Bakü’de toplam 1 milyar ton petrol üretmiş ve Rusya’nın farklı bölgelerine taşınmıştır.

Kaynakların çoğunun kullanılmasına rağmen, madenciliğin modernizasyona ihtiyacı vardır. Petrol ve doğalgaz üretimi ve bunların rafine edilmesi ekonominin temelini oluşturmaktadır. Petrol ve doğalgaz üretiminin büyük çoğunluğu offshore yataklarda yapılmaktadır. Ancak tüm boru hatları Bakü’ye bağlıdır ve buradan dağıtımı ya da ihracatı yapılmaktadır.

Azeri petrolünü dünya pazarlarına ulaştıracak olan Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı’nın tamamlanarak devreye girmesi ve bu hattı doldurmak için yeni yataklarda üretime başlanması nedeniyle Azerbaycan’ın petrol üretimi 2005 yılında ciddi bir artış göstermiş ve bir önceki yıla göre yüzde 43’lük bir artışla 22.2 milyon tona yükselmiştir. Bugün ülkede yaklaşık 40-50 milyon ton petrol üretimi yapılmaktadır.

Ekonominin büyük kısmı petrole bağlıdır ve petrol işletmelerinin büyük çoğunluğu yabancı şirketlere aittir. Petrol anlaşmaları ve Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı’nın yapımı bölgenin stratejik önemini daha da artırmıştır. Bununla birlikte tarihi İpek Yolu’nun canlandırılması ve Hazar bölgesi enerji kaynaklarının Batı pazarlarına güvenli şekilde ulaştırılması, Azerbaycan’ın ve Bakü’nün jeostratejik konumunu güçlendirecektir.

Petrolün ekonomiye olumlu etkileri yanında olumsuz etkileri de olabilmektedir. Petrol projelerinde en büyük hisseyi Batılı, özellikle de İngiliz ve Amerikan menşeli şirketlerin alması, bu ülkelere boru hattı politikaları konusunda önemli bir koz vermiştir. Petrol dışı sektörlerin göreceli zayıflaması ise işsizlik oranının yükselmesine neden olmaktadır.

Bakü şehri, Azerbaycan'ın önemli kültür ve sanat merkezidir. Şehir çok sayıda tarihi eserlere, yükseköğretim kurumlarına, tiyatro ve müzelere, kütüphane, spor merkezi ve sinema salonlarına ev sahipliği yapmaktadır. Ülkenin ilk opera, ilk müze, ilk milli kütüphanesi bu şehirde açılmıştır. Zengin bir kültür mirasına ve doğal güzelliklere sahip olan Bakü'ye gelen turist sayısı her geçen yıl artmaktadır. Ülkede turizm sektörü için gerekli olan alt ve üst yapı ile çok sayıda doğal ve kültürel çekicilikler mevcuttur.

Bağımsızlığın elde edildiği 1990'lı yılların başında Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte tarım sektörü bir çöküş dönemi yaşamıştır. Daha sonra yapılan başta toprak mülkiyeti, tarım araç, gereç, yöntem, sulama vb çalışmalarla tarım sektöründe belirli bir canlanma sağlanmıştır. Bakü çevresinde yetiştirilen başlıca ürünler: üzüm, tahıl, fındık, çay, şekerpancarı, zeytin, tütün, çeşitli sebze ve meyvedir. Şehir çevresinde ve Abşeron köylerinde yetiştirilen safran da değerli bir üründür. Ayrıca şehir çevresinde hayvancılık faaliyetleri de yapılmaktadır. Tarım ve hayvancılık ürünlerinin en önemli pazarı Bakü şehridir.

Şehrin Hazar Denizi kıyıları balıkçılık faaliyetleri bakımından önemlidir. Dünya'da en kıymetli balık türlerinden biri olan mersin balığının esas vatanı Hazar Denizi sayılır. Mersin balığını bu kadar önemli yapan etinden ziyade içinden çıkarılan havyarıdır. Mersin balığının yumurtasından elde edilen bu havyara *beluga havyarı* denir. Bu nedenle Bakü ve dünya piyasasında da önemli bir yere sahiptir.

Şehrin atmosferini kirletici kaynakların başında sanayi kuruluşları ve şehir içi ulaşım araçları gelmektedir. Şehrin yakın çevresinde bulunan çok sayıda petrol-doğalgaz tesisleri ve imalat sanayisi ile her geçen gün sayısı hızla artan ulaşım araçlarının atmosferin kirlenmesinde rolleri büyüktür. Diğer taraftan şehir ve çevresinde rüzgârların kuvvetli esmesi, kirletici unsurların dağılmasını ve uzaklara taşınmasını

önemli ölçüde temin etmektedir. Yakın dönemde sanayi kökenli kirletici parametreleri azaltmak amacıyla yeni teknolojilerin uyarlanması ve baca gazı arıtım tekniklerinin kullanılmasına daha çok önem verilmektedir.

Abşeron Yarımadası'nın hem yeraltı hem de yerüstü kesiminde uzun yıllar boyunca petrol ve doğalgaz çıkarılması yüzünden doğal dengenin önemli ölçüde bozulduğu görülür. Aynı şekilde Abşeron Yarımadası'nın hidrolojik dengesinin de bundan etkilendiği ayırt edilmektedir. Zaten bu yarımada su kaynakları bakımından yeterli değildir. Dolayısıyla Abşeron Yarımadası ve Bakü'de mevcut durumun iyileştirilmesi amacıyla bütüncül bir yaklaşımla çevre koruma planlamasının yapılması gerekmektedir.

Toplum hizmetlerinin en önemli alanlarından biri ev ve içme suyu teminidir. Şehirde nüfusun dörtte birinden fazlası güvenli suya ulaşmakta sorunlarla karşılaşmaktadır. Üstelik ülkede su fiyatları hep yüksek olmuştur. Buna karşılık özellikle son dönemde Azerbaycan devleti başta halkın temiz su tedarikine büyük önem vermektedir. Nitekim Jeyranbatan su arıtma tesisi ve Jeyranbatan-Zira su boru hattı projesi Bakü ve Abşeron Yarımadası'na düzenli ve yüksek kalitede suyu tedarik etmektedir. Hazar Denizi'ni en fazla kirleten tesisler Sovyetler Birliği döneminde kurulmuş olan sanayi kuruluşlarıdır. Yüzyıllardan bu yana süren petrol üretimi nedeniyle oluşan kirlilik, Bakü'nün en büyük çevre problemlerinden biridir. Bakü ve Abşeron Yarımadası'nın en ciddi çevre sorunlarından bir diğeri de katı atık yönetimi ile ilgilidir.

Bakü ve çevresine bağımsızlık sonrası yaşanan göçlerle birlikte yoğun nüfus artışı hızlı şehirleşmeye neden olmuştur. Bu da devlet otoritesinin henüz tam tesis edilemediği bu dönemde beraberinde birçok sorunu getirmiştir. Şehirdeki bu kalabalıklaşma alt yapı sorunları, kira ve arsa fiyatlarındaki artış, kaçak yapılaşmanın oluşmasına yol açmıştır. Gecekondulaşma sorununun çözümünde planlama, teknik, idari ve mali önlemlerin yanında politikacıların da kararlı tutumu gerekmektedir.

Şehrin konut alanında bir dönüşüm de gözlenmektedir. Her geçen gün eski binalar yıkılarak yerlerine yeni yüksek binaların inşa edilmesiyle Bakü'nün görünümü

daha modern hale gelmektedir. Bununla birlikte 2004 yılında, şehrin merkezi ve yakın çevresinde 12 katlı binalardan daha yüksek binaların inşası da yasaklanmıştır. Böylece şehrin tarihi nüvesi ve yakın çevresi de bir bakıma koruma altına alınmıştır.

Bugün itibariyle Bakü, konumu, doğal kaynakları, sanayi, ticaret, ulaşım imkânları, kültür, sanat ve eşsiz mimari yapıları ile Dünya'nın sayılı şehirleri arasında yer almaktadır. Bu tarihi başkent önümüzdeki dönemde çok daha fazla dikkatleri üzerine çeken bir şehir olacağını da şimdiden söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Abasov, F., 2007, Azerbaycan'ın Petrol Sektörü ve Transit Ticaret Yollarının Dış Ticaretine Etkileri, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Ahmedov, N., 2016, Azerbaycanın Petrol İmalatı Endüstrisinde Teknolojik Gelişim Ve Verimlilik, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Afro-Avrasya Özel Sayısı, s.528-534.
- Ataşer, G.A., Sayfutdinova, L., 2014, Bakü, Türk Dünyası Başkentleri, İçinde (Edit. M. A. Yılmaz, A.Ç. Çolpan Kavuncu), s.261-331, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Aliyev, A., 2013, City Profile Baku, Cities Journal, Volume 31, pp.625-640.
- Allahverdi, M., 2018, Bilişim Teknolojilerinin Devlet Hizmetlerine Etkisi: Azerbaycan Örneği, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 17, Sayı 65, s. 79-89.
- Altıkat, A., Torun, Ekmekyapar, F., Bayram, Turan, T., 2011, Küresel Kirlilik: Dünya, Avrupa Birliği ve Türkiye'de Hava Kirliliği Örneği, Erciyes Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, Cilt 27, Sayı 2, s.134-149.
- Aşurbeyli, S., 2017, Bakü Şehrinin Tarihi, Teas Press Neşriyyat Evi, Bakü.
- Azerbaycan Ulaştırma Bakanlığı Raporu, 2013, Bakü.
- Babayeva, V., 2013, Haydar Aliyev Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Saifutdinova, L., 2010, Bakü Şehir Merkezinin Kentsel Yeniden Yapılandırılması, Bağlam, Sayı 2, s.26-30.

- Bedelov, E., 2016, Abşeron İktisadi- Coğrafi Rayonunda Sosyal- Demografik Problemler ve Meskunlaşma Meseleleri, Avrupa Neşriyyatı, Bakü.
- Buniyatov, Z., M., 1991, Azərbaycan, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 4, s. 317-322.
- Çelikpala, M., Veliyev, C., 2015, Azərbaycan-Gürcistan-Türkiye Bölgesel İşbirliğinin Başarı Örneği, Kadir Has Üniversitesi, CIES Policy Brief , Sayı 3, s. 1-24.
- Darieva, T., 2011, A remarkable Gift in a Postcolonial City: The Past And Present Of Baku Promenade, In: Urban Spaces After Socialism: Ethnographies of Public Places in Eurasian Cities (Edit. T. Darieva, W. Kaschuba, M. Krebs), p.153-178, Campus Verlag, Frankfurt.
- Dursun, D., 1991, Bakü, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 4, s. 550-551.
- Dursun, Ş., İbrahimova, İ., 2014, Bakü Hava Kirlenmesinde SO₂'nin Rolü ve Meteorolojik Olaylarla İlişkinin Araştırılması, Ejosat, Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi, Cilt 1, Sayı 3, s. 84-91.
- Efendiyev, V., Nağıyev, S., 2016, Geourbanistika, Bakü Üniversitesi Neşriyyatı, Bakü.
- Efendiyev, V., Qasımova, F., 2013, Azərbaycan'da Kasaba, E.M.K. Neşriyyatı, Bakü.
- Ekin, T., 2007, Ekonomi ve Enerji Politikaları Kapsamında Türkiye Azerbaycan İlişkileri, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Ələsgərov, A.A., Şarinski, T.Y., Quliyev, F.A., 1986, Bakı Şəhərinin Baş Planı, Bakı Şəhəri İcraiyyə Komitəsi, Bakı ([https://www. arxkom.gov.az/ sehersalma/ sehersalma 1/basplan/ Izahat](https://www.arxkom.gov.az/sehersalma/sehersalma/1/basplan/Izahat))
- Elizade, E., K., Rüstəmov, Q., İ., Kerimova, E., C., 2015, Abşeron Yarımadası'nın Müasir Landşaftlarının Ekogeokimyevi Xüsusiyyətləri, Avropa Neşriyyatı, Bakü.

- Ergün, M., 1997, Azerbaycan Eğitim Sistemi, Eğitim Yönetimi Dergisi, Sayı 4, s. 499-514.
- Es, M., Ateş, H., 2004, Kentleşme ve Göç: Sorunlar ve Çözüm Önerileri, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı 48, s. 205-248.
- Evliya Çelebi, 1999, Seyahatname, Cilt II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Garayeva, N., 2016, Bakü'de Tarih İçinde Konut Mimarisinde Değişimler ve Gelecekte Beklentiler, İstanbul Kültür Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Gojamanov, M., 2016, Ulusal Çevre İzleme Dairesi Yıllık Raporu (Yayımlanmamış), Bakü Devlet Üniversitesi Coğrafya Fakültesi.
- Göney, S., 2017, Şehir Coğrafyası I, Beta Yayınları, İstanbul.
- Gözenç, S., Günal, N., Özdemir, Y., 2006, Ortadoğu Güneybatı Asya Ülkeler Coğrafyası, Der Yayını, İstanbul.
- Güllü, S., 2011, Kars–Ahılkelek–Tiflis–Bakü Demiryolu Projesi'nin Türkiye ve Dünya İçin Yeri ve Önemi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze.
- Hasanlı, İ., 2015, Turizmin Bakü'de Yerel Halk Tarafından Algılanması, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- İbrahimova, İ., 2013, Bakü Hava Kirlenmesinde SO₂'nin Rolü ve Meteorolojik Olaylarla İlişkisinin Araştırılması, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- İsmayilov, A., 2007, Az Gelişmiş Ülkelerin İktisadi Kalkınma Sorunu: Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Ekonomisi Örneği, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.

- Keleş, R., 1998, Kentbilim Terimleri Sözlüğü, İmge Yayınları, Ankara.
- Kurban, V., Aslanlı, A., Musayev, G., Caferov, N., 2018, Azerbaycan, İçinde, Bağımsızlıklarının Yirmi Yedinci Yılında Türk Cumhuriyetleri, s.38-117, Edit. A. Çolpan Yıldız, M. Yılmaz, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayını, Ankara.
- Manafov, J., 2008, Azerbaycan Petrolünün Ülke Ekonomisine Etkileri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Memmedov, R., M., Elizade, E., K., 2014, Azerbaycan Respublikasının Coğrafyası - I. Cilt, Fiziki Coğrafya, Avrupa Neşriyyatı, Bakü.
- Memmedov, R., M., Elizade, E., K., 2015, Azerbaycan Respublikasının Coğrafyası- III. Cilt, Bölgesel Coğrafya, Avrupa Neşriyyatı, Bakü.
- Mirzayeva, G., Sarıışık, M., Ekber, Ş., 2016, Otel İşletmelerinin Dağıtım Kanalları Seçimindeki Davranışları: Bakü'deki Otel İşletmelerinde Bir Araştırma, ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi, Sayı 6, s.21-32.
- Murselov, C., 2016, Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt IV, Sayı 8, s. 48-70.
- Musayev, V., 2008, Azerbaycan Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Açılması, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Musayev, M., Atamov, V., Cabbarov, M., 2013, Hazar'ın Azerbaycan'a Ait Sahil Vejetasyonu ve Verimliliği, MANAS Journal of Agriculture and Life Sciences, Volume 1/3, pp. 13-20.
- Özpay, A., G., 2018, Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Ve Türkiye Açısından Jeopolitik Önemi, Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı 37, s.103-111.
- Parlar, S., 2003, Barbarlığın Kaynağı Petrol, Anka Yayınları, İstanbul.

- Rustamlı, C., Balyemez, S., 2018, Tarihi İpek Yolunun Bakü İçerişehir’de Bıraktığı Eserlerin Kent İmajındaki Yeri, ATA Planlama ve Tasarım Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, s.59-79.
- Sadıgov, R., 2015, Birinci Dünya Savaşı Ve Rusya'nın Dağılma Sürecinin Kanlı Halkası: Bakü Sovyeti Hükümeti Ve Mart Soykırımı, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, Cilt 4, Sayı 1, s. 34-62.
- Samedov, E, 2004, Azerbaycan’ın Doğal Kaynaklarının Ekonomik Analizi ve Petrol Örneği, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Seferov, R., 2005, Azerbaycan’da Petrol Üretimine Tarihsel Süreç İçerisindeki Değişimi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 18, s. 285-297.
- Seferov, R., 2007, Azerbaycan Nüfusunun Yerleşim Özelliklerine İlişkin Bir İnceleme, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 21, s. 271-294.
- Seferov, R., Akkuş, A., 2005, Azerbaycan Nüfusunun Eğitim Açısından Analizi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 13, s. 357-376.
- Sertyeşilışık, E., Ceylan, M.A., 2017, Azerbaycan’ın Su Kaynaklarının Ekonomi Politikası, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 54, s.365-371.
- Sevinç, E., 2018, Bakü Sivil Mimarisinde Figürlü Armalar, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Seyidov, K., 2006, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattının Azerbaycan ve Türkiye Ekonomilerine Muhtemel Etkileri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Shammedov, F., 2006, Azerbaycan’da Kentleşme ve Sanayileşme Süreci Çerçevesinde Bakü Örneği, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

- Qasimov, M., 2007, Abşeron Yarımadası Ahalisinin Rekresiya Teminatı, Qismet Yayınları, Bakü.
- T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2016, Dünya ve Ülkemiz; Enerji ve Tabii Kaynaklar Görünümü, Sayı 13, s.1-100.
- Karakurt Tosun, E., 2018, Türk Başkentlerindeki Yönetmel Sistem Ve Kültürel Yapının Analizi, TESAM III Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, s.165-190.
- Uzun, M., 2006, Bakü'nün İklimi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Valiyev, J., 2008, Azerbaycan'da Uygulanan Ekonomik Kalkınma Politikaları; Tarım Sektörü Örneği, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Valışov, Z., 2008, Bir İslam Şehri Bakü, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Valiyev, A., 2009, The Role Of Business Elites In Baku, Stadt Bauwelt, Volume 183, pp.28–35.
- Zengin, E., 2002, Azerbaycan'da Su Kirliliği, Journal Of Qafqaz University, Sayı 10, s. 73-92.
- Zengin, E., Arabhanova, R., 2009, Bölgesel Çevre Sorunları ve Azerbaycan: Ülkeyi Etkileyen Önemli Çevre Sorunları ve Çözüm Çalışmalarında İşbirliği Arayışları, T.C. Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Avrasya Etüdleri, Sayı 35, s.7-32.